

A. Molnár Ferenc

Balassi-kommentárok

ISBN 963 472 895 2

ISSN 1587-6276

Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Debrecen, 2005
Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 6.

Bevezető

Az e kötetben lévő tanulmányok, cikkek elsősorban Balassi Bálint nyelvével foglalkoznak: szó- és szólásmagyarázatokkal, egyes szöveghelyek értelmezésével, nyelvtörténeti adatolással, szövegkritikai, valamint stilisztikai kérdésekkel. S kitérnek a Balassi-szövegek művelődés- és társadalomtörténeti vonatkozásaira is. Egyfajta interdiszciplinaritásra törekednek tehát, a nyelvészeti mellett irodalmi, történelmi, néprajzi, teológiai szempontokat ugyancsak figyelembe vesznek. Ezek az írások főleg szakfolyóiratokban korábban már megjelentek, de most nincs közöttük egy sem, amelyet új adatokkal ne egészítettem volna ki, s egy-két helyen olykor a megfogalmazáson szintén módosítottam, valamint utaltam újabb szakirodalomra is. Ezek a változtatások azonban a mondanivaló lényegét nem érintették.

Az 1970-es években és 1980-ban Balassi nyelvével is foglalkozva arra gondoltam, hogy minden olyan, a költő szövegeiben előforduló szót vagy kifejezést értelmezek, megmagyarázok, kommentálok (vagy legalábbis törekszem erre), amelyekre a szakirodalom, a kiadások jegyzetanyaga nem tért ki, vagy szerintem tévesen értelmezte őket. S azokra az esetekre szintén fel óhajtottam hívni a figyelmet, amikor egy-egy Balassinál is meglévő szót, szólást — vagy ami gyakoribb volt: a szavaknak egy bizonyos jelentésben való előfordulását — a nyelvtörténeti szakirodalom csak későbből adatolta. Az e témakörökben írt, és elsősorban a Magyar Nyelv című folyóiratban megjelent publikációimnak az eredményei a magyar nyelvészeti szakirodalomba többnyire már beépültek: felhasználta őket például az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (Herausgeber Loránd Benkő) és a Jakab László—Bölcskei András-féle Balassi-szótár. A szűkebben vett irodalom-tudományi kutatásokba, a Balassi-kiadásokba azonban e cikkek

és az utóbbi években írt hasonló társaik kevésbé jutottak el. Igaz, az újabb Balassi-kiadásokkal kapcsolatban ezt inkább korrektségnek, mint mellőzésnek veszem.

Kőszeghy Péter kollégámnak és másoknak ugyanis már évek óta jeleztem ennek a kis kötetnek a megjelentetési szándékát. Az összeállítását és a szöveggondozást azonban számos más teendőm hátráltatta, s közben újabb cikkek is születtek. Így az is föltehető, hogy az újabb Balassi-kiadások jegyzetanyagába nem óhajtották ezt a kötetet megelőzve közölni, mintegy „lelőni” egyes Balassi-magyarázataimat. Persze, az szintén lehet, hogy nem (feltétlenül) fogadták el őket vagy egy részüket; a vitatott helyekkel, elgondolásokkal kapcsolatban idővel majd nyilván kialakul egy nagyjából egységes szakmai álláspont.

E cikk- és tanulmánygyűjtemény megjelentetésének éppen az az egyik célja, hogy az elsősorban nyelvészeti aspektusú Balassi-kutatókat a Balassi-filológiába jobban bevigye, az irodalmárok és a szélesebb érdeklődő közönség számára könnyebben elérhetővé tegye, illetve felhívja a figyelmet az irodalom- és a nyelvtudomány, valamint más társtudományok fokozottabb együttműködésének a szükségességére. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznám, hogy nagyra tartom azokat az eredményeket — és magam is merítettem belőlük —, amelyeket a régi magyar irodalom kutatói a saját területükön a Balassi-filológiában elértek. S itt az utóbbi ötven-egynehány év külön is kiemelendő, újabban pedig a Balassi-kultusz örvendetes fellendülése is.

A kötetben lévő tanulmányok és cikkek közlés- és hivatkozás-rendszerét nem egységesítettem, ez általában megegyezik az eredeti megjelenési helyen használttal. Egy ilyen nagyszámú idézetet és szakirodalmi hivatkozást tartalmazó válogatásnál az egységesítés igen sok munkát kívánt volna. Így tehát vannak például olyan cikkek, amelyekben a hivatkozások a szövegen belül történnek, a szakirodalomban ismertebb rövidítések pedig nincsenek feloldva. Másutt a cikkekhez külön is közölt részletes szakirodalom-jegyzék, illetve lábjegyzetek csatolkoznak. Ezek a többi cikk esetében szintén segíthetik a nem szakmabeli olvasót. A leggyakoribb rövidítéseket és feloldásukat a könyv végén azonban egy külön listában is közlöm. Olykor pedig magukban a szövegekben szintén alkalmaztam technikai jellegű könnyítéseket. Ettől függetlenül is azonban a szélesebb olvasó közönség figyelmét hadd hívjam fel arra, hogy a magyar nyelvtudomány fontosabb forrásainak,

szakmunkáinak a legteljesebb listája s a rövidítéseik és azok feloldása megtalálható A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára három kötetének (Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967, 1970, 1976) az elején, valamint A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2-es kötetének (Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995) a végén.

Néhány cikkemben nemcsak a Balassi-szöveg, hanem kifejezetten az etimológiai és a szótörténeti szempont is elsődleges volt. Ezekben a szótörténeti és rokon nyelvi adatolásból most esetenként elhagytam. Az ilyen jellegű cikkek arra ugyancsak jó példák, hogy a régi magyar irodalom, Balassi művei is, a kifejezett magyar nyelvtörténeti, szó- és szólástörténeti kutatásoknak szintén lehetnek közvetlen forrásai.

Lectori salutem! Köszöntjük az olvasót!

A. Molnár Ferenc

Megjegyzés: A könyvben van néhány illusztráció, kép, ami az interneten lévő szövegből hiányzik.

Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi- versértelmezések)*

Ezt a cikket – felkérésre is – a Jyväskyläi Egyetemen írom egy olyan kérdéskörrel, a régi magyar szövegek értelmezésének problémáiról, amely már jó ideje foglalkoztat. Úgy látom ugyanis, hogy itt a magyar tudományosságnak komoly adóssága van. Számos művet, köztük ismerteket is, helyenként nemcsak a nagyközönség ért félre, ért pontatlanul, hanem olykor szakemberek, akár kitűnő tudósok is. Ennek az az oka, hogy régi irodalmunk nyelvileg nincs kellőképpen feldolgozva, és sokszor a nyelvészet és az irodalom kutatói között sem kellő szintű az együttműködés. A külföldiek pedig ezen a téren érhetően még rosszabb helyzetben vannak, amit nemegyszer a magyar művek idegen nyelvű fordításai is mutatnak. Általában nem azokkal a szavakkal, kifejezésekkel van probléma, amelyek már kivesztek a nyelvből, vagy amelyek teljesen érthetetlenek – ezekre jobban felfigyelünk –, hanem azokkal, amelyeknek a jelentése kisebb mértékben változott meg, illetve félreérthető.

Cikkem elsődleges célja az, hogy a jelzett problémát konkrét példán bemutatva, egy vagy két általánosan elterjedt értelmezést korrigáljon. Aztán, arra a különben ismert módszerre ugyancsak szeretnék egyfajta példát hozni, hogy két vagy több (hasonló tárgyú, vonatkozású) mű összehasonlítása a szövegek magyarázatában szintén felhasználható.

Példaként elsősorban a legismertebb, s ugyanakkor a jelzett szempontból az egyik legproblematisabb régi magyar verssel, Balassinak az Egy katonaének (az *In laudem confiniorum*, A végek dicsérete) című költeményével (rövidítése a továbbiakban: Ké) foglalko-

* Eredetileg megjelent: *Hungarologische Beiträge* 5(1995): 213–220. (Universität Jyväskylä.) E szöveget egy-két helyen kiegészítettem.

zom. Annak is főleg a legismertebb, az ötödik versszakával. A költemény a következőképp hangzik:

*Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól, kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot ád, ki kedves mindennél.
Ellenség hírére vitézeknek szíve gyakorta ott felbuzdul,
Sőt azon kívül is, csak jó kedvéből is vitéz próbálni indul,
Holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik, homlokán vér lecsordul.
Veres zászlók alatt lobogós kópiát vitézek ott viselik.
Roppant sereg előtt távol az sík mezőt széllel nyargalják, nézik,
Az párduckápákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik.
Jó szerecsen lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt,
Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll, nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csataviseléssel mindenik lankadt s fáradt.
Az jó hírért, névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Midőn mint jó sólymok mezőn széllyel járók, vagdalkoznak, futtatnak.
Ellenséget látván örömmel kiáltván ők kópiákat törnek,
S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan megtérnek,
Sok vérben fertezvéen arcul reá térvén űzőt sokszor megvernek.
Az nagy széles mező, az szép liget, erdő sétáló palotájok,
Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradtság mulatságok.
Az éles szablyákban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek,
Viadalhelyeken véressen, sebessen halva sokan feküsznek,
Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek.
Ó végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!
Kiknek ez világon szerteszereént vagyon mindeneknél jó neve,
Mint sok fát gyümölcsrel, sok jó szerencsével áldjon Isten mezőkbe!*

A vers legfontosabb mondanivalóját a szakirodalom jól ismert megállapítása szerint a középső versszak hordozza. Mint A magyar irodalom története című kézikönyvsorozat 1. kötetében (Szerk. Klaniczay

Tibor. Bp. 1964) Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor megfogalmazza, Balassi a „vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti: »Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak.«. Emberség és vitézség, humanitás és virtus: a humanista ideológiának ezek az etikai sarkpontjai Balassi szemében a végvári vitézek magától értetődő tulajdonságai” (Gerézdi és Klaniczay: Balassi Bálint. In: i. m. 461). Ez a magyarázat — a humanitás itteni értelmezését részben leegyszerűsítve is — számos helyen volt és van képviselve, tankönyvekben, szakmunkákban. Csak a legutolsót említve Rigó Béla szintén ilyen értelmezést vall, hozzátéve ugyanakkor, hogy Balassi ezzel a minősítéssel védelmébe veszi az egri vitézeket, lévén a „végek hírneve kezdetektől fogva elég kétes. Halált megvető hőseik között találhatunk harácsoló főisztet... Az éhes katona pedig ott szerzi meg élelmét, járandóságát, ahol tudja” (In: 99 híres magyar vers és értelmezése. Bp. 1995. 43). A végvári vitézekről bőven van szakirodalom (l. pl. Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978; Bitskey István: Balassi Bálint egri éveiről. *Agria* 33/1997/: 627–35), a velük kapcsolatos problémakört itt részletesebben nem tárgyalom. A török ellen küzdő magyar és más katonaság, a végváriak tevékenységét összességében nyilván pozitívan kell értékelni (lásd a királyi és a hódoltsági területek közti különbséget is), szerepük azonban a köztudatban, az oktatásban, az irodalomban túlságosan idealizált. Noha a Rigó Béla használta „kezdetektől fogva” kitétel szerintem nem egészen szerencsés, nyilvánvalóan kérdéses, hogy általában a (korabeli) katonaságot, s a XVI. század második felének magyar végvári vitézeit (azaz katonáit) lehet-e az *emberség* ’humanitás’ példájának is tekinteni. Főleg a XVI. század második felétől, végétől — és nem csak az írásbeliség terjedésének köszönhetően — például egyre jobban elszaporodnak azok a jobbágyok, nemesek, városok által írt levelek, amelyek a végváriak túlkapásaira panaszkodnak. Amit persze egyfajta kényszerhelyzet is szült: ellátásuk egyre nagyobb mértékű akadozása, elmaradása, fokozatos elszegényedésük (sőt sokszor nyomoruk). Rigó Béla is utal rá, hogy a végváriak tevékenységének negatívumait Az török áfium ellen való orvosság című művében Zrínyi is szóvá teszi. De — a méltó elismerés mellett — korábban már Tinódi Lantos Sebestyén szintén inti a végváriakat:

Ébből, vitézők, sok jót tanulhattok,
Szállott házba mi szükség, meghallyátok,
Minden igyetökben mint forgódyatok,
Hogy jó hírben, névben maradhassatok.

Sok jó adassék memből ('mennyből' – M. F.) vitézőknek,
Kiktől megtartaték vára Egörnek,
Rabságtúl maratta ez földi népnek,
Bora, kenyere hegyeknek, völgyeknek.

(Eger vár viadaljáról való ének /1553/. In: Tinódi Sebestyén: Krónika /Kolozsvár, 1555/. Sajtó alá rend. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. 224). Másutt pedig ezt olvassuk:

Kérlek végbeli hősek, meghallyátok,
Igaz nyereséggel, zsolddal lakjatok,
Terek és magyar pártot ne báncsátok,
Mert Isten előtt ti nagy kárt vallotok.

(Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből /1548/. In: Tinódi i. m. 490).

Vagy: „*Ti* hadakozó bajvívó vitézők, / Kösség nyomorgatók ti ne légyetök, / Gazdát az kertre ki ne kergessétök, / Ne kergessétök” (Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt /1549/. In: Tinódi i. m. 386). S idézhetünk Balassi Bálintnak egy a nagybátyjához, Balassi Andráshoz írt leveléből is, amelyben azt kéri, hogy az ő kezes török rabjait gyötörtesse meg: „felette igen kérem Kegyelmedet, sőt ugyan könyörgök is Kegyelmednek ... hogy azoknak az kik Hasszán agáért kezesek, alól az harmadik zápfogokot vonassa ki Kegyelmed és mindeniknek 75. az farán üttessen el Kegyelmed három ujjnyi temérdek pálcával, de a talpokot ne bántság” (Balassi Bálint összes művei. I. köt. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp., 1951. 315). Ezzel kapcsolatban mondja O. Nagy Gábor: „Balassi Bálint, a kiváló költő, de nem valami emberséges rabtartó, úgy akarta tehát Hasszán aga váltságdíjának a megfizetését sürgetni, hogy a szabadon bocsátott aga kezeseit fogházással kínoztatta. Hogy ez éppen nem volt egyedülálló eset, arra a budai basák magyar nyelvű levelezésében találunk bizonyító adatot” (Mi fán terem? 3. bőv. kiad. Bp., 1979. 175–6; *otthagya a fogát* al.).

Visszatérve a kérdéses verssorokra, már maga a tárgyalt összetett mondat is elgondolkoztathat: hogyan mutathat a katona emberiségről, humanitásról példát, miközben vagdalkozik, és az ellenséget űzi, futtatja. A *tisztesség* szót Gerézdi és Klaniczay (is) úgy magyarázza, hogy ennek a jelentése itt 'jó hírnév, dicsőség'. De a közeli *emberség* 'humanitás' /? – M. F./ hatására is többnyire a *tisztesség*-be a 'becsületesség, becsület' értelmet érzik bele. Ma ugyanis a szó elsősorban ezt jelenti.

A sorok és a képviselt eszmei mondanivaló helyes interpretálásához a megoldást a *tisztesség* és az *emberség* szó egyik, a vitézi étellel, a katonáskodással kapcsolatban szinte kizárólagos akkori jelentése adja. A *tisztesség* általában a jó katonai hírnevet, sokszor a (katonai) becsvágyat jelenti, olyan tiszteletet, amelyet a katona vitézségével, harci sikereivel szerez, „vív ki”. Az *emberség* pedig ehhez közel állóan a vitézséget, a férfiasságot. Sőt ilyen jelentésben maga az *ember* szó és más származékai szintén használatosak.

Bő anyaggyűjtésem most nem tudom idézni, terjedelmi okokból sem tudnám. Az *emberség* és a *tisztesség* szavaknak az említett, általam (is) helyesnek tartott jelentéseit elsősorban Zrínyi Miklós eposzából, a Szigeti veszedelemből (a továbbiakban: Szv) vett idézetekkel bizonyítom. A Ké-vel az Szv-nek különösen a harmadik, a siklói kalandot tartalmazó énekét érdemes összevetni. Ebben Zrínyi többek között ugyancsak szól a végvári vitézekre jellemző harcmódról, dolgokról, s Balassihoz hasonlóan gyönyörködve festi a katonákat és a tavaszi természetet is. A harmadik ének elején Zrínyi megemlíti, hogy Musztafa boszniai főbasát vitézségéért a szultán Budára nevezte ki:

Boszniai főbassa Musztafa azonban
Érkezik szép haddal császár táborában;
Híres vitéz vala ez Horvátországban,
Mert erővel bémene Krupa várában.
Megesmeré császár ennek *emberségét*,
Mindjárt néki adá Arslán vezérségét... (3/4–5)

Musztafa helyére pedig a szultán Mehmet Gujlirgi basát küldte, aki azonban az úton, Siklós alatt gondatlanul a szabad ég alatt „az szép mezőn” szállt meg. Hiába figyelmeztette és hívta a siklói bég a várfalon belülre. Zrínyi, a szigetvári kapitány katonáinak egy kisebb

csapata megtámadja Mehmet táborát. A basa a fősereggel a cselből megfutamodó magyarok után megy:

Ihon már, vitézek (így szól törököknek),
Kit óhajtva vártunk, ezeknek ebeknek
Vérekben megfesthetjük vitéz kezünket,
Ihon már az üdő, legyetek *emberek*. (3/56)

Az *emberek* itt 'vitézek, bátor férfiak' jelentésű. Mint ahogy az 5/34-ben is, amikor Zrínyi biztatja vitézeit: „Mindenképpen *emberek* s vitézek legyünk, / Ugy marad meg örökkén az mi szép hirünk”. Rézmán, a basa fia okosabb volt, ötszáz lovassal a táborban maradt. A lesből kijövő magyar főerővel szemben azonban a tábort nem tudta megvédeni. De emberül (vitézül) harcolt, majd esett el:

Rézmán eszbe vette keresztény dondárát,
Ott átkozni kezdé atyja bolondságát;
Zrinire *emberül* téríté zászlóját,
Atyjának izené nehéz állapotját. (3/62)

A negyedik énekben arról is ír Zrínyi, hogy éjszaka a török táborban két elszabadult ló pánikot okoz: azt hiszik, Zrínyi támadt rájuk. A törökök egymást ölik. Aigás basa a futó Murtazánt Zrínyinek gondolja, elfogja és megkötözi. Noha kiderül a félreértés, a bátor basa megőrzi jó hírnevét, a gyáva viszont elveszti:

Vitéz Aigás nagy *tisztességben* marada;
De Murtazá, mivel szégyennel szalada,
Az vitézek előtt vala gyalázatban,
Császár visszatére csendesült táborban. (4/101)

Mint ahogy Kerecsényi László is elvesztette, aki korábban Gyulát a szabad elvonulás ígéretében híve, feladta a török túlerőnek:

De vette érdemét rossz *emberségének*,
Meglátá igazságát Petraf hitinek:
Vitézivel együtt fogságba vetteték,
Melyből szabadságokat soha nem érek. (2/56)

A győzelmeikre emlékeztető Zrínyi meg azt mondja, hogy a törököknek „Fegyvereket, *tisztességeket* elvontuk... Melyekért tisztelnek

minket az emberek” (5/12–3). Amikor Zrínyi a fiával levelet küld a királynak, és elbúcsúzik tőlük, a fiú nem szívesen megy, a fenyegetett várban szeretne maradni. Zrínyi figyelmezteti, a vitézi hírnévre való törekvés, a bátorság ne akadályozza a helyes cselekedetet:

Édes *tisztességnek* az ő gondolatja,
S némely magát örömet avál csalatja;
Kevés, ki igazán ezt alkotmoztatja,
Az ki jót jó hirrel öszvecsinálhatja. (5/92)

A vizsgált szavakra más példákat is lehetne idézni a Szv-ből. Még csak azt a részt hozom, amikor az eposz végén a várból kirohanó Zrínyi hősiességét látva, a legvitézebb török, Delimán is megretten, de aztán tisztességére, megnőtt emberségére, azaz kivételes katonai hírnevére gondolva legyőzi félelmét:

De mindezek közt is szüve helyére áll,
Mikor gondolatjában *tisztessége* száll,
Sok okot magának vitézségre talál,
És így ő magának kegyetlenül szólal:

„Hát nem vagyok-é én most is az Delimán,
Ki veszélyt kezemen hoztam Szigetvárbán?
Az ki vitézséggel hagytam magam után
Vértót, holttest-halmot Almás vize partján?

O, szüvem, állj elő, o, én vitézségem!
Mit rettegsz kaurtul, megnőtt *emberségem*?
Ez nap s ez az óra az egész életem,
Mégfényesíti vitéz cselekedetem.

Majd Zrinire megyek nagy vitézségemmel,
Noha kevélykedik isteni erővel...” (15/79–82)

Természetesen más művekből is lehet idevonható példákat találni: Helt: Krón. 8: „Soc népec tamadtanak vgyan gyakorta ellenee, de nagy *emberséggel* mególtalmasztác magokat” (NySz); „*Észt* az terek ostromlani kezdék, / Vitéz Don Gáspár igen *emberködék*, / Jó spaniolok mind vitézködének, / Ott lón elveszte nikápoli béknek” (Az Vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról /1552/. In: Tinódi i.

m. 184); Helt: Krón. 19: „Atila igen nagy *tisztesség* kiuánó vala” (NySz); „Ez világból ugyanott kivégezé, [a törököt – M. F.] / Terek János nagy *tisztességet* nyere, / Az Úristen soká őtet éltesse, / Még több igyben őtet szerencséltesse” (Enyingi Terek János vitézsége /1553/. In: Tinódi i. m. 324). Stb.

A Ké idézett sorait tehát általában pontatlanul értik. A végvári katonák életét valóban szemlélve, azt a költői eszményítő szándék mellett sem lehet a mai értelemben vett humanitás, valamint netán a becsületesség példaképének tekinteni. Ha jobban és reálisan belegondolunk a XVI. század végének állapotaiba, a katonák tevékenységébe, ez akkor is kitűnik. A nyelvi vizsgálat pedig mindezt szintén alátámasztja. A régi magyar költészetben is hagyománya van annak, hogy a katona legfőbb erénye a vitézség, ezt óhajtja elérni és megőrizni. A Ké középső versszakában Balassi tulajdonképpen azonos vagy szinte azonos jelentésű szavakat variál: (*jó hír, név; tisztesség, emberség, vitézség.*

Más kérdés, hogy e szavaknak egyéb jelentései, jelentésárnyalatai szintén voltak, azok is, amelyek ma a legismertebbek: Erasm. Erk. 2: „Az *tisztesség*, az erkölcsiöknek niaiasaga es *emberseges* volta” (NySz); MA: Bibl. IV. 135: „*Emberséget* czelekesznec vala mi velünk” (NySz); „De hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, / az-é a jó *emberség*? (Balassi: a „Tebenned, Júlia...” kezdetű vers). A XVI. század eleji Cornides-kódex háromféle tisztességről beszél (143, – a Codices Hungarici sorozatban megjelent kiadás; Bp., 1967).

Megjegyzem, hogy a szakirodalomban már előfordult a régi *emberség* szó helyes magyarázata, illetve említése. Mészöly Gedeon egy posztumusz publikált cikkére (Tudakozzátok az írásokat! Magyar Nyelv 67/1971/: 116–21), utóbb bukkantam rá. Martinkó Andrásnak Komlowszki Tibor szóbeli közlésére hivatkozó megjegyzése pedig már véleményem kiformalódása után jelent meg (vö. in: Martinkó: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? Bp. 1983. 31). Martinkó szintén jól érti a *tisztesség* szót is. (Ugyanakkor a „Sok vérben fertezvén arcul reá térvén” /fél/ sort sajnos helytelenül. Annak nem 'sok vérben fürösztik az arcukat' a jelentése, hanem 'sok vérral beszennyezve visszafordulva'.)

A Ké *emberség* szavát – és néhány más helyét – a vers finn fordítója, Toivo Lyy és magyar segítői is félreértették: „ihmisyydenlippuaan / oppaina he kantavat!” (l. Toivo Lyy: Unkarin lyra. Helsinki, 1970.

32–4). Láttuk, nem az emberiség, a humanitás zászlóvivői a végváriak, hanem a vitézségé. Ez a félreértés magyarázhatja azt is, hogy az időhatározói mellékmondat („Midőn, mint jó sólymok...”) a finnben önálló mondat lett: „Kuin erähaukat, niin / iskuihin uljaisiin / syöksyvät ne rohkeat!”. Mint a sólymok, támadnak a vitézek.

A Ké *emberség*, valamint *tisztesség* és *(jó) hír, név* szavának, szerkezetének a magyarázatához lásd e kötetben a Balassi Bálint formuláiról című cikket is.

Számos más nyelvi, értelmezési probléma is van a Ké-ben, s nemegyet a Szv segítségével szintén meg lehet világítani, párhuzamba lehet állítani. A (párduc)kápa egyes magyarázatok, tankönyvek szerint a nyeregnek elől és hátul felmagasodó része. Julow Viktor találó megfigyelése szerint, Balassi a Ké-ben a vitézeket mintegy lóhátról szemlélve mutatja be (vö. Julow: Balassi Katonaének-e. In: Uő: Árkádia körül. Bp., 1975. 5–64). S azok a dolgok is (először) a legszembeűnőbbek, amik magasan vannak, jól láthatóak: a zászlók, a kopják, a sisakok, a sisakforgók. Közéjük nem illik a nyeregkápa. A *párduckápa* (l. TESz is) jelentése párducbőrös (vagy inkább hiúzbőrös stb.) kacagány vagy fejfedő lehet, szerintem valószínűleg az utóbbi: vesd össze: „Fénlik mindeniknél páncér, sisak s karvas, / Mindeniknek hátán egy haragos farkas.” (Szv 4/21); „Jün százötven karddal Novákovics Iván; / Haragos tigrisnek vagyon bőr az hátán” (5/43); „Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával / Jün, van befödözve párducnak hátával” (5/48); „Selyem páncér ünggel öltöztette testét, / Nagy nyusztbőr kápával befödözte fejét” (5/61); „Áll vala Embrulah aranyas fegyverben, / Szkofiummal varrott kápa van fejében” (10/54); „Egy holt gyumliáról az kápát levészi, / azt mind tollastul maga fejében tészí” (11/91). *Kápa* szavunk latin erede-tű, s a latin *cappa*-nak van 'egy fajta fejfedő' jelentése is, ami például az angolba és a németbe ugyancsak bekerült szóban szintén tovább él (vö. ang. *cap*; ném. *Kappe*). A 'kacagány' értelem pedig a középkori magyarországi latin *cappa*, *capa* szó 'köpeny, csuha, kámzsa' jelentéséből magyarázható (minderre l. TESz). A Ké-ben a *csata*, és (az éjten éjjel való) *csataviselés* sem nagy ütközet, hanem viszonylag kisebb csa-pat (= csata) által végrehajtott összecsapás vagy portyázás (l. TESz is). Ehhez vesd össze: „Az keresztény várak nem oly messze vannak: / Higgyed, Szigetvárbán éh farkasok laknak, / Csaknem éjjel-nappal ezt az mezőt

járják... De az lány folyhők is engemet biztatnak, / Mert lá, hogy csak
immár essőben állanak; / Nem lesz módja ez éjjel kicsin *csatának*, /
Nem hogy lenne járása derekas hadnak... De Siklósig ez éjjel nem
mehetének; / Hajnalhasadásban nem messzi érének, / Ahon az tör-
rökök táborban hevernek...” (3/12, 22, 49); „Ötödik így szólla:
Hagyjunk Pécs várában / Két ezer gyalogot, ezeret ló hátán, / Melyek
szigetieket tartják zablában / Ugy hogy ne mehessenek soha *csatában*”
(13/79); s lásd még Balassinak az „Ó, én édes hazám...” kezdetű versét
is: „...Vitéz próba helye, kiterjedt sík mező, / S fákkal, kősziklával
bővös hegy, völgy, erdő, / Kit az sok *csata* jár, s jószerencse leső, / Le-
gyen Isten hozzád, sok vitézt legellő!”. A Ké-nek az „Ellenséget látván
örömmel kiáltván” sora pedig hasonló, mint az Szv-ben a „No már, én
jó szolgálaim, bátran induljunk, / Urunk Jézus nevét bátran kiáltjuk...”
(3/47). S a példákat még folytathatnánk. De ezúttal cikkemben
„legyen immár vég”, holnap (ma) utazom haza.¹

¹ A cikkben lévő Balassi- és Zrínyi-idézetek a következő kiadásokból valók:
Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a
jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó.
Budapest, 1986; Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. A kötetet szerkesztette,
a mű szövegét sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Király Er-
zsébet. Ikon. Budapest, 1993 (Matúra Klasszikusok). A Balassi-sorokat a-
zonban a leírásakor nem tördeltem úgy, mint a Kőszeghy – Szabó-féle ki-
adás, hanem a hosszabb változatot követtem. Utólag megjegyzem még,
hogy Szathmári István Három fejezet a magyar költői stílus történetéből
c. munkája (Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 48–59. [Nyelvtudományi
Értekezések 140. szám]) ugyancsak foglalkozik az Egy katonaénekekkel.

Balassi Bálint formuláiról*

A Balassi-filológia az elmúlt néhány évtizedben igen szép eredményeket ért el. Ezekből a nyelvészeti kutatások kisebb mértékben részesültek. Szinte a teljességre törekvés igényével megtörtént azonban a költő szó- és szóláskincsének egyfajta átvizsgálása: azoknak a szavaknak és frazeologizmusoknak az értelmezése és kommentálása, amelyeket az eddigi szakirodalom nem vagy föltehetőleg nem pontosan tett meg. Leginkább itt azokra a Balassi-tárgyú tanulmányokra, cikkekre utalnék, amelyeket az 1970-es és 1980-as években írtam, és főleg a Magyar Nyelv című folyóiratban jelentek meg.² És nemrég – egyébként az említett publikációk eredményeit is messzemenően felhasználva – Balassi költeményeinek és Szép magyar komédiájának a szótári feldolgozása szintén megtörtént.³ Noha a szövegértelmezés területén is maradt még tanulmányozni való, a nyelvészeti filológiának Balassival kapcsolatban szerintem most az a kevésbé kutatott területe: milyen nyelvi előzményekre támaszkodott Balassi munkássága, milyen sajátos kifejezéseket, formulákat, toposzokat vehetett, örökölhett át a költő a korábbi magyar szó- és írásbeliségből.

V. Kovács Sándor például a Cornides-kódex (1514–1519) új kiadását ismertetve említett meg néhány olyan kifejezést, szerkezetet, amelyhez hasonló Balassinál is található: „A fák semminémű zöldséggel öltöztetnek” (129r) – Balassi: „fákat is te öltöztetsz... [sokszínű ruhákba]” (Borivóknak való); „Az én lelkem méznél édesb” (184vb) – Balassi: „Méznél édesb szép szók” stb. (A kódexekből, valamint korai

* Eredetileg előadásként hangzott el az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10), a Balassi Bálint és a hatalom című szimpozionon. Megjelent: Balassi Bálint és a hatalom. Szerk. Tuomo Lahdelma, Amedeo di Francesco, Pasztercsák Ágnes. Universitát Jyväskylä, *Hungarologische Beiträge* 15(2004): 69–78. A szöveget némileg kiegészítettem.

² E közleményekre l. Balassi-bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Balassi Kiadó, Budapest, 1994; a 214., 217.–219., 221.–223., 225., 226. tételszámok.

³ Jakab László – Bölcskei András: Balassi-szótár. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000.

nyomtatványokból való idézeteket e cikkben én is a korabeli kiejtésnek megfelelően, de mai helyesírással írom át.) Majd V. Kovács még így folytatta: „hangot kell már itt adnom annak a meggyőződésnek, hogy olyan generális fontosságú problémák, mint a magyar széppróza születése, világi líránk kezdetei, és egyáltalán a magyar nyelvű reneszánsz széppróza és költészet, nem tárgyalható maradandó eredménnyel kódexirodalmunk [és tegyük hozzá: legkorábbi nyomtatványaink – M. F.] sokoldalú nyelvi, stílári vizsgálatára nélkül.⁴ Kőszeghy Péter pedig 1978-ban szólt arról, hogy minden bizonnyal nagyobb gondot kell fordítanunk Balassi költészetében a formulák vizsgálatára, amelyek már egy korábbi orális költészet produktumai, „és amelynek gyökerei az ősköltészetig nyúlnak”.⁵ Magam ezzel a véleményemmel is jórészt egyetértek, pusztán azt mondanám, hogy az ősköltészetrel kapcsolatban valóban hangsúlyozandó, hogy oda (legfeljebb) a gyökerek mennek, mehetnek vissza. Az ősköltészet korszaka ugyanis emlékek híján nehezen vizsgálható, s az ismert korai magyar (szóbeli) költészet formulái, toposzai vagy azok igen nagy többsége bizonnyal nem ilyen régiek.

Most csak utalok arra, hogy a XVI. századi magyar irodalom formuláival többen is foglalkoztak. Például Varjas Béla a Szép ének a gyulai vitézekről című versről írt egy nagy tanulmányt, amelynek függelékében a XVI. századi szövegeknek ehhez az énekhez is kapcsolódó formuláiból állított össze egy bő listát.⁶ Amedeo di Francesco szintén több közleményt publikált e témakörből, „A magyar históriás énekek formuláris stílusáról” épp Jyväskyläben, az 1995-ös finnugor kongresszuson adott elő.⁷ Később hivatkozom még a nemrég elhunyt,

⁴ L.: V. Kovács Sándor: Cornides-kódex (ismertetés). Irodalomtörténeti Közlemények 73(1969): 747–751.

⁵ Kőszeghy Péter: Balassi Bálint költői szótárának kérdései. In: Régi magyar irodalmunk és európai háttere. Szerk. Bartók István és Monok István. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tudományos Diákköri Tanácsa, Szeged, 1980. 29–43; az idézet: 29.

⁶ Varjas Béla: »Szép ének a gyulai vitézekről«. In: A régi magyar vers. Szerk. Komlós Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 33–70.

⁷ Amedeo Di Francesco: A magyar históriás énekek formuláris stílusáról. In: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Redegerunt: Heikki Leskinen, Risto Raittila, Tõnu Seilenthal. Moderatores, Jyväskylä, 1996. 40–44.

érdeménél kevésbé ismert, a romániai Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben gyakran publikáló Demény István Pálra is. Az ő munkáikban (is) bőséges vonatkozó szakirodalom szintén található.

Magam a formulákkal kapcsolatos elméleti kérdésekre itt nem térek ki, a formula fogalmát, mint például Varjas Béla, tágan értelmezem, sajátos kifejezéseket, szövszerkezeteket is ide vonva. S ezúttal csak egyet-kettőt tárgyalok közülük, azért is, mert ahhoz, hogy Balassi és a korábbi nyelvi hagyomány kapcsolatát jól vizsgálni tudjuk, még további részletkutatásokra van szükség. Első példám a 'minden teremtett dolog, lény' vagy 'minden élőlény', illetve 'minden ember' jelentésű *minden teremtet(t) állat* szerkezet, amelynek a középkori latinban az *omnis creatura* felel meg. Az 1531-ben másolt Thewrewk-kódexben⁸ van egy olyan, áldozás előtti ima, amelyben az imádkozó azért könyörög, hogy ne a földi dolgokra, hanem csak a megváltás tényére tudjon gondolni. Középkori jellegű áhítattal szólva mondja: „fordehad mind ez világiakat énnekem keserőségre, minden ellenző nehézséget békeséges szenvedésre, *minden teremtet álatot* utálásra és elfeledésre, emeld fel én szívemet, lelkemet te hozjad mennyben, és ne had tétova búdosni ez feldnek színén” (158). Egyébként *a szívem, lelkem és a tétova búdosni* szintén tekinthető formulának, az utóbbira még vissza is térek. A kódex 220. lapján pedig az imádkozó így zárja könyörgését: „És agyad hogy *minden teremtet állatoknak* felette tisztán szeretheselek. Amen”. „A minden teremtett állat” azonban már úgy is megjelenik a kódexekben, mint a tavasszal megújuló, az ember által gyönyörködve festett természet része. Mindazonáltal még mindig vallásos gondolathoz kötve: amiképp tavasszal a természet megújul, a mi életünk is úgy újult meg, váltatott meg Krisztus születése által. A Nagyszombati kódexben (1512–1513) olvashatjuk: „Ál vala Jézusnak ke-

⁸ Az alábbiakban a kódexekből való adataimat a Nyelvméltár, a Codices Hungarici és a Régi Magyar Kódexek című sorozatok szövegei alapján idézem. A nyomtatványokból, a világi versekből pedig a hivatkozott közlemények, illetve a Balassi Bálint és a 16. század költői (I.–II. köt. A szerkesztés, a válogatás és a jegyzetek Varjas Béla munkája. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1979.) c. antológia, valamint a következő könyv alapján idézek: Gyarmati Balassi Bálint énekei (A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1986).

resztfája alatt az ű szent anyja Szíz Mária az tavasz időben. Mikoron a nap fel kezd vala halmnia a hegynek magasságára, és az ű velágosságnak fényességét bőséggel kezdé ütteni a földnek színére. Íme ez időben minden lelkes és *minden terömtöt állatok* megelevenödnek és megkezdenek újulnia és megindulnia, kik attéli hidek előtt elrejtöztenek vala. Mindön lelkes állatok és szárnyalkodó madarak, hogy kik akkőlikakban és mindön egyéb setét likakban, vermőkben elrejtöztenek vala, és nagy új velágosságnak fényösségére mindenek kikezdenek jőni és megújulnia és megelevenödni. És szűnek kezdik vigasságos örömét megmutatnia, mint az égi madarak ű hangos szavoknak szép éneklésével, avagy emböri nemzet ű kezének tapsolásával. Mind vénök, mind ifjak a tavasz időnek eljötére ürvendöznek és ürvendetös vigasságot mutatnak egyetömben vigadván. No azért immár, nyilván kivált tisztsággal való szívek, és tiszta elmével Istent dicsérjök és szeressök. Vegyétök eszötekben, mert nekönk es ezön szerrel történt mastan, mikoron az szíz a napfénben öltözék, és ammennyei kerálné asszonnak meehe mennyei gymölccsel megtelék” (113–115). A 116. lapon pedig ez áll: „Mert *mindön terömtöt állatoknak* jószágos volta atte jószágos voltodnak méltóságához csak annéban hasonlattatik, ment mintül kisebb csillagnak velágossága a fénös Napnak ű fénéhez, a mondhatatlan nagy velágosságához”. A *minden teremtet(t) állat(ok)* szerkezet még többfele előfordul (pl. Nagyszombati kódex 20, 28, 235; Gömör-kódex 314, 317; Lázár-kódex 54; Érsekújvári kódex 133; Thewrewk-kódex 54; Teleki-kódex 259), s bibliai szövegek fordításában is megtalálható (Jordánszky-kódex, Pesti Gábor, Sylvester János fordítása). A Károlyi Gáspár-féle teljes bibliafordítás (1590) kiadásaiban pedig a Márk 16/15-ben egészen az 1908-as szövegrevízióig szerepelt: „Elmenvén mind e széles világra, prédikáljátok az Evagyéliumot *minden teremtetett állatnak*”. Később egyébként a következőképp változott a revideált szöveg: „Elmenvén e széles világra hirdessétek az evagyéliumot *minden teremtésnek*”. Egyébként az ebben az idézetben szereplő *széles világ* (és a *széles föld* is) mind Balassinál, mind a kódexekben és a régi nyomtatványokban gyakran előforduló formula (a Balassi-szótár [Szerk. Jakab–Bölcskei] is hoz rá példákat, a Magyar nyelvtörténeti szótár szintén, s a kódexek, valamint a régi nyomtatványok ugyancsak tele vannak velük, és később is gyakoriak e formulák).

Ismeretes, hogy a természet megújulását Balassi több tavasz-énekében (Áldott szép pünkösznek gyönyörű ideje... [Borivóknak való], Széllyel tündökleni nem ládd-é ez földet gyönyörű virágokkal? ..., Kikeletkor, jó Pünkösöd havában...) szintén megverseli, s más költeményeiben ugyancsak szól róla. És már saját élményanyaggal is, reneszánsz szellemben, nem az egyházi gondolatvilághoz kötődve, még ha a tavaszénekek egy része (közvetve) a pünkösöd ünnepére szóló egyházi énekekkel is kapcsolatban áll. Érdemes felfigyelni arra a hasonlóságra, amely esetenként Balassi természetfestése és a kódexek nyelve között van, noha ennek egyik vagy fő oka nyilván az, hogy a kódexek, illetve jórészt Balassi is külföldi szövegek, illetve minták után dolgoztak. Így például a Nagyszombati kódex idézett részlete nyilvánvaló hasonlóságot mutat a „Széllyel tündökleni” kezdetű ének tavaszleírásával. Ami viszont Marullusnak Manilius Rhallushoz írt versét követi (Ad Manilium Rhallum. Non vides verno...). Ez pedig összefügg a nyugat-európai középkori líra tavaszénekeivel,⁹ illetve – akár közvetve – a Nagyszombati kódex egyik, vonatkozó forrásának (Seuse [Suso] Heinrich: Horologium sapientiae) megfelelő részével. Alább a Borivóknak való című versből idézek, amelyben – hasonlóan a Nagyszombati kódex szövegéhez – a (tavasszal megújuló) minden teremtetett állat képe szintén megjelenik, s hasonlóan megvan benne az erre utaló nyelvi formula is.

Áldott szép Pünkösznek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókot könnyebbítő szele!
Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemüle torkát kiáltásra,
Fákat is te öltöztets sokszínű ruhákba.

⁹ Klaniczay Tibor: A szerelem költője. In: Uő.: Reneszánsz és barokk. Második kiad. Szukits Könyvkiadó. Szeged, 1997. 147–236. [Első kiad. Bp., 1961], a hivatkozás: 167–8; Horváth Iván: Balassi költészete történeti poetikai megközelítésben. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 276–9; Tóth Tünde: Balassi és a neolatin szerelmi költészet. <http://magyarirodalom.elte.hu/>

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.

...

Újul még az föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is teveled,
Minden teremtett állat megindul tebenned.

S az Egy katonaeénekhez (A végek dicséretéhez) is hozzátartozik, hogy ott „... kikeletkor az sok szép madár szól, *kivel ember ugyan él*; | Mező jó illatot, az ég szép harmatot ád, ki kedves mindennél”. Ezzel pedig még összevethetjük az Érdy-kódex (1526–1527) egy mondatát is: „Az vizet, kit ebéden ivtok, hozták néminémű kútfőből, kit Úristen az ő szolgájának adott, kinek nagy jó íze vagyon, hogy *ugyan ember él vele*” (309). De a megújuló tavaszi természetről még akár a Bibliában is lehetett olvasni. Az Énekek énekének több korai fordítója van (Döbrentei-kódex, Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár/ék/), én azonban most Bogáti Fazakas Miklós 1584-ben megjelent verses parafrázisából idézek:

Kedves tavasz vagyon, az föld most nyílik,
Fényes virágokkal mint hízelkedik,
A fige megindolt, szőlőnk virágzik,
Minden állat szája énekre nyílik.

Fentebb a *minden teremtett állat* szerkezet egyik példájában egy másik kifejezésre is föl hívtam a figyelmet. A Thewrewk-kódex imádkozója azt kérte: ne bujdosson tétova, azaz ide-oda a gondolata. A *tétova bujdosik*, a (*tétova*) *bujdosó elme* a kódexekben is többször előforduló szerkezet. Többnyire arra vonatkozik, hogy egyházi szertartások, imádkozás közben a gondolat, a képzelet elkalandozik, vagy akár maga az imádkozó is. A Példák könyvében (1510) van egy kis történet: „Példa az oly szerzetesekrel, kik *búdosó elmével* szolgálnak Úr Istennek” (latinul: De monacho *vagae mentis* ad salutem reducto). Ebből mutatok be részleteket: „Vala egy fráter Szent Benedek fráteri kezzül... De legottan hogy az fráterek az imádságra lehajolnak vala, ez *búdosó elmájű* fráter el ki megyen vala az imádó helyről, és *búdosó elmével* valami földi elmúlándókat teszen vala ... Mert harmad napon esmég ... kezde az

imádságnak idején *tétova búdosni* ... Tekinté Szent Benedek az búdosó frátert ... és lelé az búdosó frátert kívül álván és hévolkodván” (21–23; vö. még: Érsekújvári kódex 71, 74). S mivel észrevette, hogy egy fekete gyermek, azaz az ördög vonja, kíséri a barátot, vesszővel veri ki az ördögöt belőle. A *bujdosó elme* megvan a Virginia kódex (1529), illetve a Vitkovics-kódex (1525) bűnvallásában: „vétkeztem, mert tunyaságot bizonyítottam álnokságos gondolatokkal, lonkadtsággal, tunyasággal, *elmének búdosásával*” (10), illetve: „És ájtatossággal, szent szeretettel nem szolgáltam Uram Istennek, de nagy *búdosó elmével* és vigyázó szemekkel mondtam meg imádságimat” (28–29). A Vitkovics-kódexben arra is intették az apácákat, hogy ne nézelődjenek össze-vissza: „Az asztalnál mendenkoron tisztességgel légy, fejed lehajtván, szemeidet lefüggesztvén, ne *tétova búdosatván*” (47). Vagy: „mikoron az házban *tétova* jársz, mendenkoron kegyes lépésid legyenek, veszteg álló szemekkel, nem *téstova búdosókkal*” (66). A Székelyudvarhelyi kódex (1526–1528) szerint pedig a hét halálos bűn, mai elnevezéssel főbűn vagy bűnforrás közül a hetediknek, a restségnek több lánya, azaz ága van. „Hatodik lánya, az *elmének téstova való búdosása*. Ez kedég az, mikor az ember az belső és lelki örvendetességtől megpusztulván és elhagyattatván és megfosztatván, nincsen miben lelkében gyönyörködni. És annak okáért az ő *lelke búdosik* az külső és az alkalmatlan dolgokra, azokban keresvén vigasztalást és nyugolmat, de veszedelmes, mert nem bizony vigaság, és nem tökéletes nyugolom az olyan, holott az lélek szomorú és az elme nyughatatlan és veszedelmes” (219–220).

A *bújosó elme*, a *tétova bújosó*, *elme*, *lélek* és hasonlók, legalábbis a XVI. század elején tehát már állandósult kifejezéseknek számítanak (lásd még pl. Nagyszombati kódex 85; Debreceni kódex 293; Érdy-kódex 503), s így érthető, hogy Balassi verseiben szintén előfordulnak. A költő bűnei bocsánatáért könyörögve írja: „Az én búult *lelkem* én nyavalyás testemben | *Tétova bujosik*, mint madár nagy szélvészben” (Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkét...). Lelki békéért pedig így fohászkodik: „Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr! | *Bujdosó elmémet* ódd bűtül szívemet, kit sok kín fúr” (Adj már csendességet...). „A méznél édesb szép szók” kezdetű versének egy sora pedig ez: „Bús *fejem* egyedül csak *bujdosni* szeret”.

„Hogy véletlen most Cupido | Meglőtt az *mordály áruló*” – olvassuk Balassinak a „Régi szerelmem nagy tüze” kezdetű versében.

Azt, hogy a *mordály* ’? gyilkos | kegyetlen, álnok ember’ és az *áruló* szó együtt formulaszerűen is használtattak, a következő példák is mutatják: Debreceni kódex (1519): „a decius császár, ki előszer a Filöp császárnak fé hadnagya vala mikoron őtet *árultatásképpen mordályul* Sátorába aluván meg ölte volna” (134); 1590: „ez Al peres ... *Mordáľnak* és *Árwlónak* mondott azt is tudo(m), hogy Medesery Antal kouaczyba(n) vere azt kest, es *mordalynak* mo(n)dak erette” (Erdélyi magyar szótörténeti tár IX. köt. *mordály* al.); s lásd még 1636: „A mi testünk olly *mordály árulónk*” (Pázmány: Préd. 162: NySz).

A fenti példákat még folytathatnánk (*en a tanács’ íme a tanács’, kér és int, veszt és sillyeszt* stb.). Ezek – s amint a tavasz-leírásokban megfigyelhettük olykor a szövegkörnyezetük – mind azt mutatják, hogy ha nemegyszer más összefüggésbe állítva is, Balassi ugyancsak merített abból a frázis- és formulakészletből, amely kódexeinkben, korai nyomtatványainkban szintén megtalálható, s amelynek tagjai éppen állandósult, állandósuló alakjukból következően is, nyilván a szóbeli használatban ugyancsak formálódtak, főleg ott forrtak ki.

Röviden rátérek még Balassi leghíresebb versének, az Egy katonáéneknék két formulájára, s az az(oka)t tartalmazó versszaknak az értelmezésére is. Ennek a versnek a legfontosabb gondolatát, mint ismeretes, a költemény középső, ötödik versszaka tartalmazza. Balassi a végvári katonákról írja:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Midőn, mint jó sólymok, mezőn széllyel járnak, vagdalkoznak,
futtatnak.

Az, hogy a harcolók, a katonák a jó hír, név, azaz a jó vitézi hírnév elnyeréséért küzdenek, a magyar irodalom legrégebből kimutatható formulája. Már Arany János észrevette, a klasszika-filológus (ifj.) Horváth János alaposan taglalta,¹⁰ legutóbb pedig Demény István Pál idézte,¹¹ hogy egy ezt kifejező formula latinra fordítva Anonymus Gestájába is bekerült: „Ut dicunt ioculatores: Omnes loca sibi acquire-

¹⁰ Horváth János, ifj.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1954. 230. és kk.

¹¹ Demény István Pál: A magyar szóbeli hősi epika. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 1997. 276–277.

bant et *nomen bonum accipiebant*” (Scriptores Rerum Hungaricarum. I. 65). Pais Dezső fordításában ez így hangzik: „Mint ahogy regőseink mondják: maguknak mind helyet szereztek, és hozzá még *jó nevet is nyertek*”. Ifj. Horváth János nyomán és azt kiegészítve ennek a formulának Balassiig és utána is ki lehet mutatni a továbbélését. Megvan például az 1476-ban írott Szabács viadalában: „Egy idén nagy jeles strumlást tőnek, | Azzal magyarok *jó nevet vőnek*”. Tinódi Lantos Sebestyén Károl császárnak hada Saxoniába, ott kúrfirstnak megfogása című énekében ugyancsak megtalálható e formula:

*P*elda lehet ez az több magyaroknak,
Ez kevés nép mel hívön szolgálának,
Nagy sok országban ők *jó hírt hagyának*.
Magyaroknak *hírt, nevet jót hozának*.

*H*írók sok országban nékik oly vala,
Gyorsaságról töröknek mongyák vala,
Sok országok tőlök rettentek vala,
Mint egy mendörgőtől ők félnek vala.

S a Kapitány György bajviadalja című énekben szintén előfordul hasonló kifejezés:

*T*erekeken ha diadalmat vesznek,
Nagy hálákat adnak ők az Istennek,
Örülnek, vigadnak az nyereségnek,
Mentől inkább annak tisztösségének.
*J*ó legínyök, vitézők végházakba,
Vannak gyakran terekkel bajvívásba,
Az körösztvény hitért gyakor harcokban,
És *jó hírért, névért* sok országokba.

Egy Demény idézte 1653-ban szerzett históriás énekben pedig ez áll: „Sok szép zászlót elvevének, | Kozákoktól elnyerének, | Magyarok serénkedének | *Jó hírt, nevet ők lelének*”. – És még bőven folytathatnánk a példák sorát.

Az idézett Balassi-versszakkal kapcsolatban azonban még szükséges megjegyeznünk, hogy a strófa főnevei közül nemcsak a *tisztos-*

ség és a *vitészség*, hanem az *emberség* is az említett, e főneveket megelőző formulához kapcsolódik, Balassi a két párhuzamos sorban – a históriás énekekhez is hasonlóan – a szinonimák halmozásával ugyanazt a gondolatot variálja. Az *emberség* szónak itt nem (a mai értelemben vett) 'humanitás' a jelentése, mint ahogyan általában számon tartják és tanítják. Balassi nem a „vitéznek erkölcsi nagyságát hirdeti”,¹² hanem bátor katona voltukat: jó hírüket, nevüket, tisztességüket 'tisztelt voltukat' (amit megint csak a jó katonáskodással vívni ki), azt, hogy emberül megállják a helyüket (vö. *emberség*) és vitézül harcolnak (vö. *vitészség*). Így adnak a végváriak példát és formát arról, milyen a jó katona. Az egri katonák is azért lehetnek a végbelieknek, a „végeknek tüköri” (példaképei), mert vitézségüket „minden föld beszéli”, és a „régii vitézséghez” hasonlítják (vö. az Ó én édes hazám... kezdetű verset). A korabeli (magyar) valóság, a végváriak ismert, noha többnyire szükség szülte túlkapásai sem támogatják, hogy őket a humanitás példájának tekintsük. Mint ahogy a versszak utolsó sora is ez ellen szól: a végbeliek akkor adnak emberségről példát, midőn az ellenséget vagdalják és futtatják. Az *emberség* szónak a régi nyelvben és az Egy katonaénekekben is meglévő 'vitészség' jelentésének a bővebb bizonyításától jórészt felment, hogy erről a kérdéstről már 1995-ben, épp a Jyväskyläben kiadott *Hungarologische Beiträge*ben írtam,¹³ s ez a cikkem ebben a kötetben is megtalálható. De Komlós Tibor szóbeli közlésére hivatkozva így értelmezte ezt a szót Martinkó András is.¹⁴ Magam pedig már vagy két évtizede hasonlóan tanítottam-magyarítottam e verset, amikor észrevettem, hogy az *emberség* régi nyelvi és itteni 'vitészség' jelentését már Mészöly Gedeon ugyancsak vallotta, vonatkozó, nem csak a Balassi-verssel foglalkozó írását posztumusz publikálták is.¹⁵ Állítá-

¹² L. és vö. Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor: Balassi Bálint. In: A magyar irodalom története. I. köt. Szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964. 461; és például a magyar tankönyvek.

¹³ A. Molnár Ferenc: Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi-versértelmezések). *Hungarologische Beiträge* 5(1995): 213–220. Finn kollégánk és barátunk (hivatkozással) szintén magáévá tette az említett értelmezést; vö. Lahdelma, Tuomo: Bálint Balassi Suomessa. Ui. 69–88.

¹⁴ Martinkó András: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? RTV–Minerva. Budapest, 1983. 31.

¹⁵ Mészöly Gedeon: Tudakozzátok az írásokat! *Magyar Nyelv* 67(1971): 116–121.

sunk bizonyítását a sok lehetséges példa közül néhánynak a bemutatásával támasztanám alá. Köztük olyanokkal, amelyben maga az *ember* szó, és annak nemcsak az *emberség*, hanem más származékai is szerepelnek.

Tinódi Az Egri históriának summája című énekében 1553-ban írja a várvédőkről:

Jó hívséggel ők *embörködének*,
Munkát, fáradságot szönvedének,
Kik erős hitben mindvégig lűnek,
Sok jámbortúl ők *jó nevet nyerének*.

1566-ban egy ismeretlen szerző verselte meg Szigetvár ostromát, ebből idézek:

Láták törökök asszony vitézségét,
Forgolódását, sok török ölését,
Igen nézik szömélyének szépségét,
Csodálják mint *vitéznek embörségét*.
Ím halljátok Szigetnek megromlását,
Kilenc ustrommal az várnak vövését,
Szögény magyaroknak *embörködését*,
Fejünként *vitézmódon* veszésöket.
Kinek-kinek mind az ő *vitézségét*,
Senki meg nem írhatja *embörségét*,
Csak summában bévettök megvevését,
Szigetvárnak pogány miatt veszését.

Tardi György 1588-ban a Szikszói győzelemről írt éneket. Az elfogott magyarok közül négy megszökik: „És nagy *vitéz módra* az négy vitézők | Nyolc törököt csapkodának mint *embörök*”. Tardi Balassi Bálint testvérét, Ferencet is megemlíti: „Ugyanakkor amaz hírös úrfiú | az Balassi nemzetből való ifjú, | Jó Balassi Ferenc vitéz úrfiú | Török közé elegyödék az ifjú. || *Embörségét vitéz módra* mutatá: | Törököket mellette lecsapkodá”. Végül még azt a részt hozom, amikor a Szigeti veszedelem végén a várból kirohanó Zrínyi hősiességét látva, a legvitézebb török, Delimán is megretten, de aztán tisztességére, megnőtt

emberségére, azaz kivételes katonai hírnevére gondolva legyőzi a féltelmét:

De mindezek közt is szüve helyére áll,
Mikor gondolatjában *tisztessége* száll,
Sok okot magának *vitészségre* talál,
És így ő magának kegyetlenül szólal:
„Hát nem vagyok-é én most is az Delimán,
Ki veszélyt kezemen hoztam Szigetvárbán?
Az ki *vitészséggel* hagytam magam után
Vértót, holttest-halmot Almás vize partján?
Ó, szüvem, állj elő, ó én *vitészségem!*
Mit rettegsz kaurtul megnőtt *emberségem?*
Ez nap s ez óra az egész életem,
Megfényesíti vitéz cselekedetem.” (15: 79–81)

Summázatként az *emberség* szóról azt mondhatjuk, hogy annak 'vitészség' jelentése Balassi korában elterjedt volt. Katonákkal, a harc-
cal kapcsolatban, a katonai nyelvben pedig közel kizárólagos. Noha e
mellett a szónak megvolt a mai 'humanitás' értelme is: „De, hogy
búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, az-é a jó *emberség?*”
(Balassi: Tebenned Júlia...). A formulákkal kapcsolatban pedig az *em-
berség* (és a *tisztesség* s a *vitészség*) szavakról azt állapíthatjuk meg, hogy a
jó hírhez, névhez, a vitészséghez is kapcsolódva, egyes előfordulásaikban,
szerkezeteikben szintén kezdenek formulát alkotni. Ezt nagyobb pél-
daanyag bemutatásával tudnánk jobban illusztrálni.

Megemlítem még, hogy a *tisztesség* (és) *emberség* vagy az *emberség*
(és) *tisztesség* szerkezetet (esetenként a *példát ad*-dal együtt) – közvetlen
vagy közvetett Balassi-hatásra, de a szavak mai 'humanitás', illetve
'becsületesség' jelentésével –, olykor ma is használják. Néhány
előfordulást idézek a Hajdú-bihari Napló című napilapból. 1994-ben
nyugdíjba ment a Hajdú-Bihar megyei rendőrkapitány, Rácsay Lajos.
Az őt búcsúztató cikknek ez volt az alcíme: „*Tisztesség, emberség,*
elkötelezettség, magas szintű szakmai tudás – vallja”, amit a
rendőrkapitánynak (ezredesnek) a cikkbeli nyilatkozatából idéztek:
„Sőt, olyan bűnöző is volt, aki öt év után kijött a börtönből,
megkeresett és megköszönte, hogy *tisztességgel, emberségesen* kezeltem az

ügyét. Mindig az vallottam: *tisztesség, emberség, elkötelezettség*, magas szintű szakmai tudás, és ha ezt át tudtuk adni a beosztottaknak, akkor lehetett követelni is”. 1995-ben meghalt Kolozsvári Lajos, aki korábban a megyei tanács köztisztviselőként álló vb-titkára volt. A megyei közigazgatási hivatal és az önkormányzat nekrológja azt írta róla, hogy munkatársainak „*emberségből és tisztességéből példát, szakmai igényességéből mértéket adva*” dolgozott. 2000-ben Nógrádi László közlekedésügyi miniszter halálos közlekedési balesetnek volt részese, s bár a történelemért törvényi felelősséget nem érzett, de erkölcsi okokból lemondott. Ezt a napilap egy „*Emberségről példát...*” című rövid cikkben kommentálta, többek közt azt írva „*hogy a parlamentbe került képviselőknek ... alapvető kötelessége (lenne), hogy emberségről, erkölcsi tartásról példát adjanak*”.¹⁶ Azt is mondhatjuk tehát, hogy az említett szavak, szerkezetek az *emberség* és a *tisztesség* mostani jelentésével is a mai nyelvben szintén kezdenek egyfajta formulává válni.

Végül tegyük fel a kérdést: Balassi formulái vizsgálatának mi köze van a hatalom és a kultúra viszonyához, kongresszusunk fő témájához. Egyfajta közvetett kapcsolatról lehet szó. Az, hogy mai Balassi-képünkben is viszonylag kevésbé van jelen a költőnek a korabeli és az előző magyar írásbeliséghez való viszonya, s például az, hogy a végvári katonaság – összességében kétségtelenül pozitív – szerepét a valóságosnál általában ideálisabb színben látjuk, nyilván a társadalmi-politikai viszonyok hatásától sem mentes szemléletünknek is a következménye. Például olyan irányzatok, időszakok (akár közvetett) hatása is, amelyekben a jogos nemzeti önbecsülés nem feltétlenül jár(t) együtt a valóság árnyalt elemzésével, vagy amikor az újítás, az újat alkotás jelentőségének ugyancsak jogos hangsúlyozása, az előzményekkel, a hagyományokkal való kapcsolat értékelésének a rovására is ment (? megy). Mert igaz, hogy Balassi géniusza emelte európai színvonalra a magyar műköltészetet, s messze kimagaslik ő hazai kortársai és elődei közül. De ő is korának magyar valóságban élt, s nyelve, nyelvi

¹⁶ Hajdú-bihari Napló 1994. okt. 13., 9. l.; 1995. márc. 18., 9. l.; 2000. nov. 8., 3. l.

invenciója bizonyára kifejezésinkcsében is jobban kötődik a korai magyar nyelvű irodalomhoz, írásbeliséghez, mint eddig gondoltuk.¹⁷

¹⁷ Ehhez vö. Még Kőszeghy Péter: Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás. In: Hagyomány és ismeretközlés. Szerk. Kovács Anna. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján, 1988. 3–15; Bitskey István: „Az magyar nyelvnek dicsősége” (Balassi értelmezések, 1899–1994). In: Uő.: Esmék, művek, hagyományok. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1996. 68–84, 305–7.

A régi magyar katonai nyelv egy kifejezéséről* (*fejeket szed*)

Balassi leghíresebb versének, a végvári vitézekről, csatázásaikról szóló Egy katonaéneknek az utolsóelőtti, nyolcadik versszaka a következő:

Az éles szablyákban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek,
Viadalhelyeken véresen, sebesen halva sokan feküsznek,
Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek.

Varjas Béla (1970: 487) szerint a csata fokozódó heve itt csap a legmagasabbra. Julow Viktor (1975: 29) azonban úgy gondolja, hogy az ütközet leírása már a hatodik versszakban befejeződött. Ezenkívül megjegyzi, hogy könnyű szablyával lóhátról alátámasztás nélkül gyakorlatilag lehetetlen fejet leütni. Mint Julow írja, a *fejeket szed* a szokottabb *fejet vesz* helyett itt maga is árulkodó, s „azt a jelenetet vetíti elénk, amikor a török holttestemek fejét szeddesik le, e büszke mészáros munkában valóban örvendezve – s rá is érve immár az örvendezésre – kardjuk élességének, hogy arra vagy kopójukra tűzve győzelmi trófeaként vihessék haza várukba. E szokás meglétét a törökfej-trófeának mint címermotívumnak gyakori változatai magukban is bizonyíthatják. A jelenet borzalmassága egyébként jobban össze is fér a temetetlen holtak rákövetkező képével, s ebben az értelmezésben a strófa egyne-műbbé válik, egyúttal azonban nemcsak az 1. versszakkal van ily módon polarításban ... hanem önmagában is óriási feszültségű ellentétet hordoz: a diadalmi mámor teljességének és a harctéri tömeghalál-

* Eredetileg megjelent: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. 85–91. Az itt megjelent szöveget egyes helyeken bővítettem.

nak végsőig feszített antitézisé, megdöbbenő tömörséggel mutatva fel a háború mindkét felől szörnyeteg Janus-arcát” (Julow 1975: 28–9). Varjas (1982: 304–5) később is fenntartja véleményét, és — mint írja — nem ért egyet az éles szabályokban való örvendezést festő sor súlypontjának „a »mészárosmunkára« történő áthelyezésével”. A csata nem is fejeződött be a hatodik versszakban, hiszen ott az áll, hogy „űzöt sokszor megvernek”. Sőt, Perjés Géza hadtörténészre hivatkozva azt mondja, hogy egy gyakorlott vitéz lóhátról karddal is leüthette az ellenfél fejét. Szerinte morális szempontból sem fogadható el Julow magyarázata, a katona a jó fegyvernek harc közben örvend, nem pedig a holttestek fejének a lenyízálásakor. Ha már szóba került, nézzük a vers hatodik strófáját is:

Ellenséget látván, örömmel kiáltván ők kopiákat törnek,
S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan megtérnek,
Sok vérben fertezvéen arcul reá térvén űzöt sokszor megvernek.

Varjasnak bizonyára igaza van abban, hogy ez a versszak nem mutatja az ütközet befejeződését. Ennek a vers Julow által szóba hozott montázstechnikája is ellentmond. Balassi a vitézi életből képeket „vág össze”, köztük a harcokét is, de elejétől a végéig ütközetet nem ábrázol. Az viszont tény, hogy az irodalomban, a históriás énekekben szinte sohasem olvashatunk arról, hogy valakinek harc közben egy kardcsapással vették volna a fejét. Akinek a fejét veszik, az általában már veszített helyzetben a földre rogyott, vagy sebesülve vagy holtan fekszik ott. Így halt meg például Drégelyben Szondi György: „Nagy szép dárda Szondinak kezében vala, | Sebösölve térdön állván ő vív vala, | Romlott toron alatt általlótték vala, | Az fejét az hegyről álvettöttek vala” (Tinódi: Budai Ali basa históriája – a Tinódi-idézetekre I. Tinódi 1554/1984). Temesvárbán hasonlóan ölték meg Battyáni Farkast: „Lőn az vár előtt nagy szörnyű halála, | Vitéz Battyáni Farkasnak nagy kénja, | Ki Temesvárba viceispán vala | Térdben két lábát elvagdalták vala. || Várasbélieknek könyörög vala, | Hogy általlójék, mert nagy kint vall vala, | Estig kínlódék, fejét vötték vala” (Tinódi: Az Vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról). Losonczy István várkapitánynak pedig Amhát basa akkor vétette a fejét, amikor látta, hogy súlyos sebei miatt nem marad életben, s elevenen, fogolyként nem küldheti el a szultánnak. Helyette a lenyúzott, szalmával kitömött

fejbőrét küldte el, a koponyacsontját pedig egy ház ormára tétette föl. A testét viszont eltemettette. Vagy például a Szigeti veszedelemben Zrínyi ugyancsak úgy fejezi le Mehmet basát, hogy az előbb megsebesülve lovastól a földre rogy (ld. 3. ének). És a Szigeti veszedelemben (is) még számos hasonló jelenet van. S ha jól tudom, biztosan ilyen esetként az csak egyszer fordul elő (11. ének, 81. vers), hogy valakinek egy csapással levágják a fejét. Zrínyi után a legvitézesebb szigetvári hős, Deli Vid valószínűleg így öli meg az őt orvul megtámadó Amirassent. Kardcsapását az is segíti, hogy másik kezével elkapja ellenfele lovának fékjét, s ezzel mintegy rögzítve magát és ellenfelének helyzetét, a másik kezével teljes erejével tud sújtani: „Ő Karabul lónak megkapja fékszarát | Bal kézzel, jobbikkal felemeli kardját, | Amirassenek is ketté vágja nyakát, | Holtan letaszítja másfelé derekát”. — Más kérdés, hogy az utóbb idézett Balassi-versszakban az űzők nem a végváriak, mint Varjas (1982: 303) írja, hanem az ellenfeleik, akiket ők színleg megfutva (vö.: *megtérnek* 'visszafordulnak'), majd sok vérrel beszennyezve velük szembefordulva (*Sok vérben fertezvén arcul reá térvén*) sokszor meg tudnak verni.

Való igaz, hogy a holttestek fejének győzedelmi jelként való levágása mind a törökök, mind a magyarok (és más népek) körében szokásban volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ha módjukban volt is, mindig, minden halottnak levágták a fejét, azt pedig még kevésbé, hogy a foglyokat ezért megölték volna. Őket általában életben hagyták, sőt vigyáztak rájuk, mert váltságdíjat, fogolycserét reméltek értük. (L. pl.: Nagy vígan vala jó Losonczi István, | Vég Temesvárba sok fejeket hozván, | Jelős foglyokat ő előtte hajtván”.) A fejszedés az orrszedés szokását követte. Erről Takáts Sándor így ír: „A törökök honosították meg nálunk az orrszedést is. Az orr levágása nem is annyira kegyetlenség, mint inkább a vitézeknek megcsúfítása volt. Az orr levágását élőkön és holtakon egyaránt űzték. Az összegyűjtött orrokat azután győzelmi jelekül a portára küldötték [A magyarok meg Bécsbe, a királyi udvarba]. Az orrszedés divattá nem igen lett; jobbára csak a tizenhatodik század közepéig űzték. Akkor aztán az erőre kapott vitézi élet teljesen kiszorítja s helyébe a fejtételt tevő általános szokássá, azt tartván, hogy a vitézhöz jobban illik a legyőzött s elesett félnek fejét győzelmi jelül magával vinnie, mint az orr levágásával vesződnie. A levágott orrokkal különben sem csinálhattak semmit sem. Holott vala-

melyik fővitéznek a feje kópjára szúrva dísz volt a végháznak. Minél több s kiválóbb ellenségnek a feje állott dárdára szúrva valamelyik végház sorompója előtt, az illető végháznak annál nagyobb s félelmesebb volt a híre. S hogy az ilyen fejek hamarosan el ne rothadjanak, arról is gondoskodtak. A törökök és tatárok ugyanis a levágott fejeket megnyúzták és szalmával kitömték. Az 1587. évben például 700 török lovas keményem megverte a győri vitézeket. A rabokon kívül mintegy hetven magyar fejet is vittek Fehérvárra. Pálffy Tamás palotai főkapitány jelentése szerint a törökök e fejeket kitömték és Fehérvár palánkjára állígtatták. Az eféle dologgal a XVII. században már ritkán találkozunk. Legfőlebb a tatárok cselekedtek ilyen...” (Takáts 1915: 380–1). Számos régi metszeten is lehet látni, amint kópjára tűzve vagy akár szekereken viszik a levágott fejeket, s korabeli históriás énekek szintén megemlékeznek erről a szokásról. A következő részletek Tardi Györgynek a Szikszói győzedelem című, 1588-ban írt énekéből valók:

Több sok fejet akkoron hullatának:
Csak Egörben száztíz fejet hozának,
Szöndörőben, Ónadban is hozának,
Diós-Györben, Gesztösben is hozának.

A kassai vitézöknek számára
Negyven török fejek jutának oda,
És mifelénk ide Sárospatakra,
Mind hordának széllel az több várakban.

Száma mennyi legyen török fejeknek,
Sem, peniglen az eleven töröknek,
Mennyi legyön, az kik most elvesztenek –
Nem mondhatom bizonyosképpen ennek.

S idézek még egy versszakot Tőke Ferenc 1556-ban szerzett, Sziget ostromának históriája című művéből: „Horvát Mártony emberiséget mívele, | Egy törökkel mikor szembe öklele, | A tar fejét derekátúl elvevé | Nagy örömet a várba is bevévé” (Az idézetekre l. Varjas 1979: I: 688; II: 764–5). Ez utóbbi eset egy csapatnak a várból való egyik kirohanásakor történt, tehát nem csak az ütközet után a harc téren maradt holttesteknek a fejét lehetett levágás után elvinni.

Magam a *szed* szónak, illetve a *fejeket szed* szerkezetnek a Balassi-versben lévő jelentésével kapcsolatban már korábban Julow Viktor véleményét fogadtam el, így is szóltam róla az Egy katonanénekről tartott előadásaimban. A Balassi-kiadások, -verselemzések általában nem térnek ki e szókapcsolatra, vagy ha megemlítik, inkább Varjas értelmezését sugallják (l. pl. Rigó 1994: 46). A Kőszeghy Péter- és Szabó Géza-féle kiadás jegyzetanyaga azonban már Julow Viktor véleményét hozza (Balassi /1986: 294), s ezt képviseli Jakab László – Bölcskei András (2000) Balassi-szótára is: „*Fejet szed: a halott ellenség fejét levágja*” (*szed* al.). Mindenesetre a szakirodalom nem ismert olyan nyelvi adatot, amely az említett véleményt (vagy akár az ellenkezőjét) támogatná, a *fejeket szed* kifejezést máshonnan nem idézték.

Később viszont találtam példákat erre a szókapcsolatra. Tinódi Lantos Sebestyén 1549-ben kétrészes éneket szerzett Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése címmel. Ezeket a várakat, amelyekben magyar katonaság volt, Ferdinánd királynak idegen zsoldosokból és magyarokból álló hada vette be. Katonaságuk ugyanis — nyilván részben a fizetlenség miatt — maga is kijárt rabolni, illetve némely várról azt állították, hogy rablókat, zaskornikokat tartanak el, akik a környéken garázdálkodnak, veszélyeztetik az utakat, zsákmányukból pedig a várkatonaság részesül. Az 1548-as országgyűlés külön határozott az ilyen várak bevételéről, katonaságuk megbüntetéséről, illetve kivégzéséről. Basó Mátyást, Murány várának kapitányát, aki sok fosztogató, gyilkosságokat is elkövető gonosztevőt tartott, név szerint említették (l. Tinódi 1554/1984: 565–6; a jegyzetek). Léva vára bevételének megéneklésekor azt is elmondja Tinódi, hogy zsákmányolás után a spanyolok fejeket szedtek, amit az ugyancsak a Ferdinánd király hadában lévő magyarok nem tudtak megakadályozni:

Immár sok szépségöt hogy ott nyerének, [a spanyolok]

Akarák szedni fejöket vitézőknek,

Egy úrfinak erről ott hírt tevének,

Ő megkeserödék, szóla fő-fő népeknek:

„Óh, micsuda kegyötlenök ti vattok,

Eszök, vitésségök nem gondoljátok,

Hogy fejöket szedni ti akarjátok,

Vitézi testöket azzal szidalmazjátok.

...

Az spanyolok ezzel sem gondolának,
Harminckettőt bennök megnyakazának,
Magyar vitézök ott sokat sírának,
Az kegyötlenységön sírva ők óhajtának. [’fohászkoztak,
keseregtek’]

...

Nám eszt az fővitézök hogy meghallák,
Vitézök halálát igön siraták,
Gróftúl az testöket kérék, eltakarnák [’eltemetnék’],
Horvát Vidot, Terek Tamást, Kis Andrást elhozaták.

Nám tizenhat testöt ők elhozának,
Fő nélkül azokat eltakaríták [’eltemették’].

Az énekből egyértelműen kiderül, hogy ezeket a magyarokat nem harc közben vagy fogolyként fejezték le, ugyanis korábban Tinódi azt is elmondja, hogy e megnevezett katonák hogyan estek el: „Az vitéz Kis András juta az helre, | ... Kapuközbe nagy viadalt tart vala, | Halálával semmit nem gondol vala, | Végre puskából általlótték vala, | ... Horvát Vidot és Nagy Lászlót ellövék, | ... Vitéz Terek Tamás törésre álla, | Palota ablakáról ötet meglótték vala”. Az ostromló magyarok tehát meg akarták akadályozni, hogy az elesett, ugyancsak magyar várbeli katonák holttestét megcsonkítsák. Ők nyilván jobban tudták, hogy ezek egy része a török ellen szintén vitézül harcolt, de a gondolkodásmódjuk is tiltakozott az ellen, hogy magyar katonát az ő seregük csonkítson meg, s a jól harcoló ellenséget mint katonát ugyancsak megbecsülték. A végtisztesség illő megadását olykor magyarok és törökök egymással szemben is gyakorolták. A budai Ali basáról mondja Tinódi, hogy amikor „Szondinak az testét vivék eleibe, | Fejét keresteté, az testhöz viteté, | Mint oly vitéz embört nagy szépen temeteté. || Jó dícséretbe lőn Szondi vitéssége, | Feje felé írott kopját fel-tétete”. Visszatérve a *fejeket szed* kifejezésre, azt állapíthatjuk meg, hogy fenti adatainkban ez valóban a holttestek lefejezésére vonatkozik, amit győzelmi trófea szerzése, a győzelem demonstrálása és/vagy az ellenség megfélemlítése végett alkalmaztak. A Lévában lefejezett harminc-

két holttest fejét Salm Miklós gróf, a királyi seregek vezére Csábrág alá vonulva a sáncból karókba rakatta, s melléjük állíttatott egy foglyot, hogy a várbelieknek bekiabálva vegye rá őket a megadásra, mert különben rájuk is ez a sors vár. A módszer hatásosnak is bizonyult, a megrettent csábrágiak megadták magukat. Vitézi hírnevüket viszont elvesztették: „Megkisebbödének az régi jó voltokba”. Muránban a várbeliek nagy része, a zaskornikok a kapitány háta mögött adták át a várat. Basó Máttyás ugyan kimenekült, később azonban elfogták, és többekkel együtt kivégezték, neki is fejét vették (nem szedték): „Lám, gróf szóla, hogy fejöket elvennék, | Tárnok Ferencnek először fejét vevék, | Basó Mártonnak, Demeternek elvevék, | Tizönegyedmagával Basónak fejét vevék”. — Ugyanakkor megemlítem, hogy azért a *fejét vesz* szerkezetet is lehetett (? számnév után) olyan értelemben használni, hogy 'levágja több megholt ellenség fejét': „Revid időn vége lőn az vi-adalnak, | Tizenhat foglyokat, jókat fogdosának, | Tíz héján száz *fejét vevének*, hozának, | Kétszázhusz magyar rabot ők szabadítának” (Tinó-di: Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja – 1543/), illetve: „Ez vitézők harmincöt *fejét vőnek*, | Tizenhat foglyokat ők bévivének, | Vigan Egörben Varkocshoz menének” (Tinódi: Varkucs Tamás idejében lött csaták Egörből – 1548/).

Nem véletlen, hogy a *fejeket szed* kifejezést szótáraink közül csak kiváló nyelvtörténeti szótárunkban, az SzT-ben találtam meg: „~ét *szedi* fejét veszi. 1653: Bathori András pedig az urakkal méne, ... a havasra, éjjelre megszállottanak ... nagy hirtelenséggel némely gonosz székelyek megüték őket és mind fejedelmestől *fejeket szedék* [...1599-ben]; 1742: megindulván osztán a' Szászok, meg leste Veres Sámuel távoly a' Falutól, 's ott eleikbe állván *fejeket szette*” (*fej* al.). Az első adat Báthori András erdélyi fejedelemre vonatkozik, aki az akkori viharos és zavaros erdélyi viszonyok között rövid időre fejedelem lett, s akinek a csapatait a Rudolf császár által felbízott és támogatott Mihály havasalföldi vajda a szabadságjogaikat féltő székelyek segítségével verte szét. A menekülő Báthorit és kíséreit egy székely csapat támadta meg, s a fejedelmet Csíkszentdomokos határában megölték. A *fejeket szed* kifejezés előfordul még abban a levélben is, amit Tolvay György ónodi vicekapitány 1666. január 19-én írt Pethő Zsigmond ónodi főkapitányhoz többek közt arról értesítve őt, hogy két halászó katonát levá-

gott a török: „Az hírek felöll azt írhatom nagyságodnak, hogj az mi napiban innet kimenven az Kunsagra ket katona halert, az szentmiklosi teörök kijöven reajok azoknak a' hal mellet *fejeket szedte*” (Izsépy 1962: 25).

Adatainkból látható, hogy a *fejeket szed* szerkezetet a *fej* szó többes számával használják, szótárilag tehát a *fejeket szed* formában veendő fel. A győzelem jeleként, az ellenség elrettentésére vagy bosszúból általában nyilván több halott ellenségnek vágták le a fejét. A *szed* ige több jelentése utal is egy ismétlődő mozdulatra (l. pl. TESz.; ÉKsz.). S ha éltek *orrot szed*, *orrokat szed* kifejezések (ilyenekre Takáts nem hoz adatot) ezek nyilván hathattak a *fejeket szed* kialakulására is. A *fejeket szed* minden bizonnyal a korabeli katonai nyelvnek volt az egyik kifejezése, amely általában a már halott ellenség lefejezését jelölte.

Régebben, különösen a török hódoltság idején, a háborúskodás, a csatázás igen gyakori, szinte állandó volt. A tartós vagy időszaki katonáskodás, egyben a harc, a gyakori katonai tevékenység sok embert érintett, s nyilván kedvezett egyfajta katonai nyelvhasználat kialakulásának. A katonai nyelvnek mint csoportnyelvnek természetesen szintén voltak sajátos (szak)szavai, kifejezései. Ezek közé tartozhatott a *fejeket szed* is, ami azonban esetenként túl is léphetett ennek a csoportnyelvnek a határán, illetve (később) a speciális jelentésjegyeiből is veszíthetett. Majd pedig a katonai szokások, a hadi technika változásával ez a kifejezés kihullott a nyelvből. Az SzT. adatai is katonai tevékenységre utalnak, de szempontunkból a pontos értékelésük nehéz, mert a kéziratos anyagot földolgozó szótárból az adatközlő személyére ez esetben nem tudunk következtetni, s legalábbis Báthori Andrásra vonatkozóan az adat csak általában való visszaemlékezés. Szamosközy István részletesen leírja, hogyan ölték meg a menekülő fejedelmet. „Miközben Mikót elfogták és kivégezték, a fentebb említett Székely Balázs – melléknevén: Ördög – ... harmadmagával rárontott az álmából épphogy felocsúdott fejedelemre ... [Báthori] amint előrántotta fegyverét és védekezni akart vele, a tagbaszakadt Balázs is feléje sújtott szekercéjével, és a fokával el is találta a homlokán, a bal szeme fölött. A seb mélyre hatolt, úgyhogy a fejedelem összerogyott és mélyet sóhajtvá csak a gyilkolás szörnyűségét kárhoztatta ... Még élt és lélegzett, amikor a latrok, unván a várakozást, hogy kifoszthassák, lenyiszálták a kisujját, és úgy rabolták el tőle rubinkővel ékes gyűrűjét.

Amikor már elterült a fejét is levágták” (Szamosközy 1598–1603/1963: 211–2). Levágott fejét gyilkosai Mihály vajdához vitték, aki a testét megkerestette, és őt Gyulafehérváron ünnepélyesen eltemettette (Balló 1899: 46). Az SzT. adataiból nem világos, de úgy tűnik, hogy a *fejeket szed* azokban már a *fejeket vesz* vagy esetleg akár a *megöl* megfelelője is lehet, és nem csak a megholt ellenséges katonák tetemeinek lenyakazására vonatkozhat. A kifejezést, amely a végvári vitézek nyelvében lehetett gyakoribb, talán ott is keletkezett, itt már más körülmények közé került. De maguknak a végvári katonáknak a körében is módosulhatott a kifejezés jelentése. Ha a XVII. század második felében, mint Takáts mondja, már nemigen fordult elő a halott ellenség fejének levágása, az 1668-ból idézett végvári levélben a *fejeket szed* valószínűleg ’megöl’ értelmű. (Bár itt nemigen zárhatjuk ki az eredeti értelmet sem.)

A katonai csoportnyelvel, a katonai nyelvhasználattal kapcsolatban azt is megjegyezhetjük, hogy a rájuk vonatkozó feljegyzések és nyelvemlékes anyag viszonylag bőséges. A világi írásbeliség, irodalom elég nagy hányadát harcokról szóló históriás énekek és krónikák teszik ki. Ennek viszont meglehet az a veszélye is, hogy esetenként nem figyelünk föl rá: egyes szavak, kifejezések a katonai nyelvhasználatban előfordulva speciális jelentéssel bírnak. Az egyik fentebb idézett adatban például, amely szerint Horváth Márton akkor művelt, tett emberiséget, amikor egy törököt legyőzött és lefejezett, látható, hogy az *emberség* szó ott ’vitézség’ jelentésű. Ez a régi katonai nyelvben igen elterjedt volt, s nyilván olykor más nyelvváltozatban, illetve általában is használták. Az Egy katonanékekben, a legismertebb régi magyar versben mégsem igen ismerik föl az *emberség* szó említett jelentését, és túlzott idealizálással a szakirodalom is többnyire azt mondja, hogy Balassi a végvári vitézek erkölcsi nagyságát, humanitását és virtusát hirdeti, amikor az ötödik versszakban így ír: „Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak, | *Emberségről* példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak, | Midőn mint jó sólymok mezőn széllel járnak vagdalkoznak, futtatnak”.

Pedig itt csak az utóbbiról, a virtusról van szó, arról, hogy a költő négy különböző módon nevezve, ismételve ugyanazt az erényt dicséri: a jó, bátor katonáskodást, azaz az ezzel kivívott hírnevet, mások általi tiszteletet (*tisztesség*), a csatákban emberül való helytállást,

harcot (*emberség*) és a vitézséget (l. Mészöly 1971; A. Molnár 1995: 213–9; ill. e kötetben is a Nyelvi magyarázat és történelem, valamint a Balassi Bálint formuláiról c. cikket). Az *emberség*-nek más (? általános) nyelvi használatban ugyanekkor gyakoribb lehetett a 'humanitás' értelme (vö. pl.: „De, hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, | az-é a jó *emberség*?” – Balassi: Tebened Júlia...; s l. még NySz.). A keresztény teológiai szaknyelvben pedig a szó Istennek Krisztusban való emberi megtestesülését jelentette: ÉrdyK. 103: „Mykoron ydwezeytenk ew *embersseghe* zerenth volna harmyncz három eztendős”; stb. (NySz.).

Régi nyelvünkben a két legnagyobb speciális nyelvhasználati kör, „csoportnyelv” az egyházi és a katonai nyelvhasználat volt. S más szavak esetében szintén előfordult, hogy az általános nyelvhasználat mellett ezekben egy-egy szónak speciális jelentése is kialakult, például a *por* szó az egyházi nyelvhasználatban metaforikusan a múlandóságot, az embernek az Istenhez képest való jelentéktelenségét (már a Halotti Beszédtől adatolhatóan; ld. pl. BiblLex; A. Molnár 2004: 439–444), a katonai nyelvben pedig a puskaport (pl. Zrínyi: Szigeti veszedelem 5/64, 10/91) is jelentheti. Vagy: a *fa* szó értelme az egyházi nyelvhasználatban lehet 'keresztfa, Krisztus keresztfája', a katonáiban pedig 'kopjafa' (l. pl. NySz.).

SZAKIRODALOM

- Balassi Bálint /1986: Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Balló István 1899: Báthory Endre bíbornok és erdélyi fejedelem halála. A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgymnnasium Értesítője az 1898–99. tanévről. Csík-Szeredában. 5–47.
- Izsépy Edit 1962: Végvári levelek... 1660–1682. Sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta ~. Budapest (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 17.)
- Julow Viktor 1975: Balassi Katonaének-e. In: Uő.: Árkádia körül. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 5–97.

- Mészöly Gedeon /1971: Tudakozzátok az írásokat! MNy. 67: 116–21.
- A. Molnár Ferenc 1995: Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi-versértelmezések). *Hungarologische Beiträge* 5: 213–20.
- A. Molnár Ferenc 2004: Újabb szempontok a Halotti Beszéd magyarázatához. MNy. 100: 439–53.
- Rigó Béla 1994: In laudem confinium. A végek dicsérete. In: 99 híres magyar vers. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 42–7.
- Szamosközy István 1598–1603/1963: Erdély története. Ford. Borzsák István. Vál., a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Magyar Helikon, Budapest.
- Takáts Sándor 1915: Rajzok a török világból. I. köt. Budapest. 380–1. Ue. in: Uő.: Bajvívó magyarok. Budapest, é. n. 101.
- Tinódi Sebestyén 1554/1984: Krónika. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt írta Szakály Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1984.
- Varjas Béla 1970: Balassi és a hárompillérű verskompozíció. *IrtörtKözl.* 479–91.
- Varjas Béla (szöveggondozás, vál., jegyz.) 1979: Balassi Bálint és a 16. század költői. I-II. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Varjas Béla 1982: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez*

1. Két korábbi cikkben Balassi Bálint szövegeit szó- és szólás-történeti szempontból vizsgáltam (NytudÉrt. 83. sz. 378–85; MNy. LXXII, 308–20, 429–35). Ebben a tanulmányban filológiai és szövegkritikai megjegyzéseket is teszek, az utóbbiakból csak egyet-kettőt, mert a régi Balassi-kiadásokhoz jelenleg nem juthattam hozzá, aztán pedig a Balassi-textológiával már alaposan és többek közt olyan kutatók foglalkoztak, mint SZILÁDY ÁRON, DÉZSI LAJOS, WALDAPFEL JÓZSEF, ECKHARDT SÁNDOR, VARJAS BÉLA, KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA.¹⁸ A cikkekre vonatkozó technikai tudnivalókra ld. MNy. LXXII, 308, például a zárójelben álló puszta szám — egy-két speciális esetet kivéve, amelyre külön fölhívom a figyelmet — az ECKHARDT készítette kritikai kiadás (Bp., I. köt. 1951., II. köt. 1955.) megfelelő lapjára, eredeti helyesírású adatnál pedig a „Szép magyar komédia” (a továbbiakban SzMK.) első kiadására, az IrtörtFüz. 25. számának (JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT SÁNDOR, KLANICZAY TIBOR, Balassi Bálint Szép magyar komédiája. Bp., 1959.) illetve lapjára utal. A kritikai kiadás második kötetéből vett adatnál a kötetszámot szintén jelölöm. Verseknél megadom a kezdetet, az SzMK-nál pedig a felvonás és a jelenet (actus, scena) számát is.

„Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése” legutóbb STOLL szöveggondozásában jelent meg (Bp., 1974.; a

* Eredetileg megjelent: Magyar Nyelv LXXIV(1978): 399–413. A cikk szövegén egy-két helyen némileg módosítottam, bővítettem, s utaltam újabb szakirodalomra is.

¹⁸ Újabban pedig ez a felsorolás tovább bővíthető: HORVÁTH IVÁN, KÓSZEGHY PÉTER, SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (korábban: SZABÓ GÉZA), VADAI ISTVÁN stb.

szótár és az idegen nyelvű szövegek fordítása ECKHARDT munkája).¹⁹ Erre korábban (MNY. LXX, 308) már csak egy lábjegyzetben tudtam hivatkozni, s azt írtam, hogy STOLLnak a hasonló című 1968-as ECKHARDT-féle kiadás szövegén tett csekélyebb mértékű módosításai a cikemben foglaltakat nem érintik. Ez valóban így van, ma azonban már inkább úgy mondanám, ECKHARDT szövegén, az eredeti forrásokat is tanulmányozva, STOLL több helyütt változtatott. Természetesen mind ECKHARDT, mind STOLL mások eredményeit szintén fölhasználta. A versekben tett módosításait STOLL külön is közölte (ld. IrtörtKözl. LXXVIII, 454–60). Ezek szerintem helyes vagy lehetséges javítások, egy megjegyzést azonban fűznék hozzájuk. A 148. zsolttár (Mennyei seregek) átköltésében előforduló „Eső, hó, szél és vész” fél sort, Kassai András 1644-i nyomtatványa és a Balassi fölhasználta Buchanan-féle zsolttárparafrázis alapján, STOLL „Kőeső, hó, szélvész”-re korigálja. VARJASra hivatkozva írja, hogy a *kőeső* 'jégeső' értelemben a XVII. században már ritka lehetett, az NySz. adatai is ezt mutatják (i. m. 460). A *kőeső* 'jégeső' szerepeltetését el lehet fogadni, a költő másutt is használja (SzMK.: IrtörtFüz. 25. sz. 91; Actus 4, Scena 2), a *jégeső*-t pedig tudtommal nem. A *kőeső* 'jégeső' viszont a XVII. században még nem ritka, megvan például Rimaynál (Rimay János összes művei — a továbbiakban RÖM. —, összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 73: Ez világ mint egy kert; 148: Az Ur engem sanyaríta), Zrínyinél (Szigeti Veszedelem 15/66) és Beniczky Péternél (Ritm., ld. a „Bú és bánat...” c. vers). Az NySz. a *jégeső*-t három, a *kőeső*-t négy XVII. századi munkából idézi. Ezenkívül a XVI. és XVII. századi bibliafordításokban és kiadásokban (valamint több későbbiben is) az Egyiptomot érő hetedik csapás, a jégeső leírásakor (Mózes II. 9/18–34) mindig a *kőeső* szó szerepel. S megemlítem még, hogy a *kő*-nek a XVII. és XVIII. századból

¹⁹ Azóta több újabb kiadás is van, főleg KŐSZEGHY PÉTER és SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA együttes munkájaként (pl. Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986; Gyarmati Balassi Bálint: Szép magyar komédia. A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Az utószó KŐSZEGHY PÉTER munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1990.) A legutóbbi Balassi-kötet: Balassi Bálint összes művei. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket összeállította KŐSZEGHY PÉTER. Osiris. Budapest, 2004. 564 l.

adatulhatóan ugyancsak van 'jégeső' jelentése (ld.. TESz.; A. MOLNÁR: Nyr. Cll, 213).

STOLL néhol javított az SzMK. és a levelezés szövegén is. Az SzMK.-ban például, amikor Dienes a maga népi módján Júliát dicséri, ezt mondja: „szep símaczka am az köuerke pirosozka io üzeczke mint egy niül czimereczke” (67; Actus 1, Scena 3). Az *üzeczke* olvasata ECKHARDT szerint *őszecske*, a jelentés pedig 'szőke' lehet (uo. 68. j.). Ilyen szóra azonban nincs adatunk, s mivel 'ízű' és 'ízűen' jelentésű szavak az SzMK.-ban később *űző* (71; Actus 1, Scena 3), illetve *űzeőűen* (74; Actus 2, Scena 3) alakban szerepelnek, úgy tartom helyesen javítja STOLL az olvasatot *űzőcskére*, amelynek a jelentése nyilvánvalóan 'ízűcske'. Az *íz űz* formája megvan az NySz.-ben, az MTsz. a székelységből számos, Zalából pedig egy adatot hoz rá.

Egy-két javítást magam is ajánlanék Balassi szövegeihez. Az SzMK.-ban olvassuk, hogy az elbujdosott Tyrsis, azaz Credulus már „oll ronczosodot oll zakadozot uala,” (51; Summa). ECKHARDT és STOLL a második szót *roncsosodott*-nak írják át (1968-as kiad. 150; 1974-es kiad. 169 — s hasonlóan az összes többi későbbi kiadás is, ld. pl. 2. lábjegyzet). A régiségben azonban nincs *roncsos* csak *roncsol*, ebből vonták el a nyelvújítók a *roncs*-ot. 1552-től adatulható azonban egy *roncos* szó, a következő jelentésekkel: 1. 1552: 'rongyos (öltözetű)'; 1591: 'mocsos, tisztátalan'; 3. 1602: 'hitvány, nyomorult', Az 1554-ben följegyzett *roncoskodik* (*roncoskodnunk*) értelme pedig 'rongyokban jár' (ld. TESz.). Az SzMK.-ban a *cz c* vagy *cs* hangot jelöl. Így szavunk olvasata szerintem *roncosodot(t)*, értelme pedig 'lerongyolódott', esetleg még a 'nyomorult' jelentés is szóba jöhet.

A harmadik felvonás első jelenetében Credulus ekképp ostromolja Júliát: „Ha az Isten mint az Mennej s földj szépségeket epen s gyöczöliges kipeen teremtötte, nem tudodé, hogj ollj szinten az szep-sigh az kegyefigh nélkül mint az io kütt az forras nélkül, s mint az bepfiattal, zeöld ágh gywmelcznelkül.” (82–3). Tudtommal eddig nem figyeltek fel arra, hogy ebből az összetett mondatból a másoló kihagyott egy részt, a *ha* kezdetű mondat második tagmondata, az eredeti kéziratról egy sora hiányzik. Világosan kitűnik ez, ha idézzük a „Julia-töredék” megfelelő helyét: „Ha az Isten mind az mennyei s mind az földi sok szépségeket hozzájok illendő természettel ékösítötte mi *dolog hogy szüvedet az kegyességben részletlenné tötte?* Nem tudod-e, hogy oly szintén

az szépség az kegyesség nélkül, mint az szép kút jó forrásvíz nélkül s mint az szép, fiatal zöld ág gyümölcs nélkül.” (287.) A mondat értelme, a kétszer előforduló és egymásra utaló *kegyesség* szó, szintén mutatja a kihagyást Az SZMK. illető helye tehát, jobb híján, ekképp egészítendő ki: „... teremtötte, mi dolog, hogy szüvedet az kegyességben részletlenné tötte, nem tudod-é...”. A *szív szüv* és a *tett tött* alakja az SZMK.-ban is megvan (pl. 49, 77), s a *fzwwemben* Balassi egy saját kezű versszemelvényében is föltűnik (II, 125; Forr gerjedt elmémre). Kiegészítésünk a hangalak szempontjából sem kifogásolható. Az SZMK.-ban még egy helyütt előfordul kihagyás, ECKHARDT erre (!) jellel föl is hívja a figyelmet (1968-as kiad. 151, Summa), a „Julia-töredék”-ben azonban ez a rész nincs meg. Az általam szóvá tett kihagyásnál a másolót nyilván a *tötte* szó és a *teremtötte* végének azonos alakja zavarta meg, a *tötte* ige után kellett volna jönni a lemásolt mellékmondatnak, de a *teremtötte* végére tévedt a szeme. Az SZMK. *teremtötte* alakja tehát valós nyelvi tény, s a másolási hiba okára is rámutat, ezért sem szerencsés *teremtette*-re átírni, amint az a legutóbbi Balassi-kiadásban megtörtént (BÖM. Sajtó alá rend., jegyz. KŐSZEGHY PÉTER. Bp., 2004. 297).

2. Az alábbiakban a Balassi-szövegek néhány sorához, kifejezéséhez fűznék kommentárokat, olyanokat, amelyeknek a korábbi vagy egy eljövendő kritikai kiadásban helye lehetett volna vagy lehetne. A kritikai kiadás 4. és 8. versében olvashatók a következő sorok: „... Úristen... | Világosíts meg minket irgalmasságodból | Orcád világosságával, lelkek [1968-as kiad.: lelked] ajándékával,” (36; Áldj meg minket, Úristen), illetve: „Az Szentháromságnak első személye, | ... | Terjeszd ki rám fényes orcád világát, | Száraszsd aval szemeim könyves voltát, | Mert csak te fényed siralmat száraszthat,” (40). Az első idézetben levő kép, mint maga a költemény is, egy lengyel protestáns énekre megy vissza (162–3). A végső forrás azonban, amely a második példában közvetlen is lehet, a Biblia. A legismertebb vonatkozó hely az úgynevezett ároni áldás: „Áldjon meg tégedet az Ur, és őrizzen meg tégedet. Világosítsa meg az Ur az ő orcáját te rajtad, és könyörüljön te rajtad. Fordítsa az Ur az ő orcáját te reád, és adjon békességet néked.” (Mózes IV. 6/24–6; Károlyi-féle fordítás. Bp., 1956. Másutt is ezt a kiadást használom.) A Zsoltárokból szintén hozhatunk hasonló kifejezéseket: „Világosítsd meg orcádat a te szolgádon, (31/17; ld. még pl. 44/4, 80/8). A 27. zsoltár Buchanan-féle parafrázisának fordítá-

sában pedig — az eredeti latin szöveg alapján (ld. Gyarmathi Balassi Bálint költeményei. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1879. 308) — ez áll: „Ne hagyj az sötétben s ne rejts előlem szerelmes orcád fényét,” (130; Az én jó Istenem). Vesd össze még: „Ne rejtsd el orcádat előlem;” (Zsoltárok 27/9). „Az Úr ‚orcája’ vagy ‚színe’ a szó alapformájában antropomorfizmus... az ő kegyelmes odafordulásának egyik kifejezése... mint gondolati vagy szemléletei hasonlathoz egyaránt hozzátartozik az uralkodói kegy és a napnak a fénye.” A zsidó kultuszban az Úr orcájával és dicsőségével (dicsfényével) kapcsolatban „valami rendkívüli fényjelenségre, napnál vakítóbb mennyei fényességre gondoltak.” (ld. Jubileumi kommentár a Szentírás magyarázatához. Szerk. BARTHA TIBOR vezetésével a Zsinati Bizottság. Bp., 1968–1974. 218., vö. még uo. 243 és Mózes II. 33/12–23.)

Balassinak az „Óh szent Isten, kit kedvedben...” kezdetű költeménye egy eddig még elő nem került protestáns óda alapján készült (165). Ebben a versében szerepel a következő két sor: „Isten lelke mert vezére, viseltetik teste angyalok kezében, | Ójják lábait mint szemek fényét, hogy valamint ne üsse az kőben.” (39).

A végső forrás ez esetben is az Ószövetség: „Mert az ő angyalainak parancsolt felőled, hogy őrizzenek téged minden útadban. Kézen hordoznak téged hogy meg ne üssed lábadat a kőbe.” (Zsoltárok 91/11–2.) A *visel*-nek a régiségben ’hordoz’ és ’vezet’ értelme is volt (ld. NySz.; TESz.), az utóbbi Balassi egy versében szintén megvan, Júliáról mondja: „Mert mint jó barátját Vénus asszony fiát kezen fogva *viseli*.” (99.) Kérdés, tárgyalt versünkben mely jelentéssel kell számolnunk. Ezt annál is inkább jó megvizsgálni, mert az új protestáns bibliafordítás (Bp., 1975.) az illető helyet így hozza: „Mert megparancsolja angyalainak, | hogy vigyázzanak rád minden utadon, | kézen fogva vezetnek téged, | hogy meg ne üsd lábadat a kőben.” Az új katolikus átültetés (Bp., 1973.) megmarad a korábbi protestáns és katolikus kiadások (és pl. a Vulgata) értelmezése mellett: „A kezükön hordoznak majd téged, nehogy kőbe botolják a lábad.” Mivel az Ószövetségben a *nāsā* ige *al*’ elöljáróval átvitt értelemben még kétszer fordul elő (Mózes II. 19/4, V. 32/11, vö. A Hebrew and English Lexikon of the Old Testament... by F. BROWN–S. R. DRIVER–C. A. BRIGGS. Oxford, 1962. 671), és ott az új protestáns fordítás szintén *hordoz*-nak magyarártja, szerintem helyesebb lett volna hasonlóan tenni a Zsoltárokban

is. Az említett helyre az Újszövetségben szintén hivatkoznak (Máté 4/6; Lukács 4/9–11), s ott már a 'vezet' jelentés nem is igen illene szövegbe: „Azután Jeruzsálemben vivé őt [a Sátán Jézust], és a templom ormára állítván monda néki: Ha Isten fia vagy, vesd alá magad innét; Mert meg van írva: Az ő angyalainak parancsol te felőled, hogy megőrizzenek téged; És: Kezőkben hordoznak téged, hogy valamiképp meg ne üssed lábadat a kőbe” (Lukács: i. h.). Ugyanakkor a Zsoltárokból vett idézetünk második felében szerencsésebbnek érzem az új protestáns magyarázat használta *megüt*, mint a katolikusban olvasható *botlik* igét. Pesti az NTest.-ban a kifejezést *kezekben vesznek*-kel (5b, 121b), Sylvester az UT.-ban *kezekbe visznek*-kel (6a), illetve *kezekbe fel vífznek*-kel (85b) fordítja.

Balassinál tehát a *viseltetik* jelentése 'hordoztatik'. A *valaminté* pedig 'valahogy, valamilyen módon' (vö. pl. NySz.; TESz.; ÉKsz.; a 91. zsoltár szövege a Vulgatában; Lukács: i. h.).

Az idézetünkben levő *őrzi, óvja mint a szeme fényét (világát)* szó-láshasonlat ugyancsak bibliai eredetű (vö. pl. Mózes V. 32/9, 10; Zsoltárok 17, stb., ld. még NySz.; BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp., 1968).

„Mire most barátom azon kérdezkedél,” a kezdősora annak a költeménynek, amelyben Balassi nagyszámú példát hoz a históriából és az irodalomból a szerelem mindenhatóságára. Ezek többek közt arra tanítanak, hogy „Mint hatalmasnál nincs személyválogatás, | Így szerelemnél is nincs semmi választás, | Kinek kinek az övé helyett nem kell más,” (52). A *hatalmas* itt 'Isten' jelentésű, s vagy a Bibliára megy vissza, vagy a gyakori *hatalmas Isten* jelzős szerkezetből (vö. NySz.) való alkalmi rövidülés. „Mária éneké”-ben (a „Magnificat”) szerepel a *Hatalmas* 'Isten' szó: „Mert nagy dolgokat cselekedék velem a *Hatalmas*,” (Lukács 1/49); Sylvesternél: „nagyságos dolgokat tűn en velem az *hatalmas*” (i. m. 80b-81a; a szöveget átírtam), „Mária éneké”-re a Bock Mihály írta és Balassi fordította „Füves kertecské”-ben is (Tizennegyedik fű) hivatkoznak, s pár sorral lejjebb, de attól függetlenül említik Isten „nagy hatalmát”, „hatalmas” voltát (II, 37).

Különben az egész első sor bibliai eredetű, vesd össze: „Mert az Úr a ti Istenetek, ... nagy, hatalmas és rettenetes Isten, aki nem *személyválogató*,” (Mózes V. 10/17); „... mert az Úrnál, a mi Istenünknel nincsen hamisság, sem *személyválogatás*, sem ajándékvétel.” (Kronika

II, 19/7); „Mert nincsen Isten előtt *személyválogatás*.” (Pál Róm. 2/11, ld. még Pál Efézus 6/9; ApCsel. 10/34; Péter 1. 1/17 stb.). A *személyválogatás*, a Biblia nyomán is, használt szó a régiségben (vö. NySz.; Komj: SzPál. 50, 300). Bornemiszánál szintén megvan: „Krisztus előtt semmi *személyválogatás* nincsen, akár zsidó, akár török, akár szegény, akár úr, akár nemes és akár paraszt könyörögjen őneki.” (BITSKEY ISTVÁN, Hítviták tüzeiben. Bp., 1978. 150, a forrás jelölése nélkül.)

Érdekes, hogy „Telamon históriájá”-ban ugyanezzel a mondással tiltakoznak a szerelmeseket szétválasztani akaró társadalom és személyek ellen. Ebben a széphistóriában Diomedes királyfi egy fürdőző lányát — Balassi hivatkozik is rájuk versében —, egy másik, magyarul szintén kiadott változatban pedig egy varga lányát akarja feleségül venni, s Telamon királyhoz is gyakran szól az érv, amit ő már csak a szerelmesek halála után fogad el: „*Személyválogatást* nem néz az úristen, (Magyar széphistóriák. Sajtó alá rend. STOLL BÉLA. Bp., 1955. 25, 35); „Ó te nagy úristen *személt nem válogatsz*,” (uo. 34, vö. még 22–7, passim). SZÉLL FARKAS ismertetése nyomán tudjuk, hogy a tanulságnak ez a megfogalmazása a Balassi említette változatban szintén szerepel: „*Szömély válogatást* nem néz az úristen.” (Századok XVIII, 667.) Mivel Balassi költeményének nyilvánvalóak, illetve lehetségesek a kapcsolatai külföldi regényekkel, széphistóriákkal és versekkel, esetleg szintén elképzelhető, hogy a vizsgált sor ezekből vagy ezek hatására (is) került be a költeménybe.

Feleségben való csalódása után Balassi újra udvarló verssel fordul Júliához. Mint a címben is jelzi: „... jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül bolondul elhagyott...” (81; Méznél édesb szép szók). Ugyanezt a gondolatot később megismétli: „Mert mint gyümölcsiéért diófát ág közül, | Túlem úgy elverém jóváért ok nélkül.” (81.) ECKHARDT a jegyzetekben azt írja: „eluerim: érthetetlen célzás” (209). Az *elver* ige itt kettős értelmű, egyrészt a diónak a fáról való el-, leverésére, másrészt a szerelmes elűzésére vonatkozik. Az *elver*-nek ugyanis az NySz. szerint is 'dispello, zerstreuen' jelentése szintén van, például: „Mathias kiral eg hadaual a Frideric nepet el *veree*” (Szék: Krón. 217); „Mihelt fel-jő a nap, mindgyárást *el-veri* a sőtétiséget” (Mad: Evang. 130). A *jováért* jelentése, az idézett címrészletet is gyíylembe véve 'helyes cselekedetért, viselkedésért' lehet (vö.

TESz.). A költőnek jelenlegi állapotában „pokolnak tetszik ez világi élet” (81), s így fohászkodik:

Könyörgök Istennek csak ez két dologért:
Szánjon meg immáron elsőben csak ezért,
Kit soká szolgáltam híven szerelmiért.

Nézzen vétkem mellett nagy szerelmemre is,
Mégis mint szolgáltam, tudja ő maga is,
Vétkemnek sok bűt mint viseljem most is.

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak mint hattyúnak legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvözüllek oztán. (81.)

ECKHARDT e versszakokhoz a következő kommentárt fűzi: „Az utolsó szakasz célzásai nem egészen érthetők. Értelmezésem szerint arra kéri Istent, hogy bocsássa meg azt a vétkét, hogy Annának erős esküvéssel fogadott hűségét (22, 40) megszegte. Tudja be enyhítő körülménynek, hogy mennyire szerette és milyen hosszú ideig szolgált. De az »üdvözülés« erotikus értelemben is vehető, s akkor a »Szánjon meg« Losonczy Annára vonatkozik.” (210.) A magyarázatot hibásnak tartom. Szerintem Balassi két dolgot kér Istentől. Először azt, hogy akit soká szolgált, azaz Losonczy Anna, szánja meg őt. A nagy szerelmére, hajdani szolgálatára való hivatkozás, s az, hogy ezt „tudja ő maga is”, nyilván Annára vonatkozik. Ha Anna megszánja őt, a költő meghalni is kész. Ez amolyan közhely, amely számos udvarló versében előfordul. Általában az egész költeményre az őszinte érzés mellett a nemzetközi sablon szintén rányomja a bélyegét. Végül Balassi *más* 'második' (vö. TESz.) kívánságként a halál utáni üdvözülést kéri. Azt, hogy az üdvözülés vallási értelemben értendő, az utolsó előtti sor magyarázata is megerősíti. E sor azon az ókori, középkori hiedelmen alapul, hogy halálakor a hattyú énekel. Ez az ének nemegyszer szomorú, de már az ókorban volt olyan változat — amely aztán a középkorban a kereszténység hatására különösen elterjedt —, mely szerint a hattyú örömmel dalol, mert tudja, hogy a földi élet után egy boldogabb lét várja. Mint ECKHARDT írja: „A hattyú a középkori Physiologus egyik csodaállata. B. B. gyermekkori olvasmányából, a Volaterranus (Mafei) *Commentariorum urabanorum octo et triginta libri* (Basiliae 1530) c.

művéből idézem: »Énekelnek pedig, mint mondja Plato, nem szomorúságból, hanem inkább örömből, mikor a vég közeledik, mert halhatatlanoknak érzik magukat és mert érzik, hogy Apollójukhoz érnek vissza« (210; L. még: Platon: Phaedon XXXV; ECKHARDT, Balassi-tanulmányok. Bp., 1972. 299–300; — PETZ, ÓkoriLex. és a TESz. *hattyúdal* al. csak a madár panaszos énekét említi.) A hattyú meséjének nálunk talán legismertebb világirodalmi megszólaltatása a „Derniers vers de Ronsard”, amely egyben a ’hattyúdal’ jelentésű szavak etimológiájához is érdekes adalék. A költő „haldokló hattyúként, ... szállván” dalol, búcsúzik: „éltem, énekeltem: nevem hírben ragyoghat; | tollam az égre száll, útján a csillagoknak, | ... || Boldog ki félreáll. Még boldogabb, ki megtér | az ősi semmibe; de még boldogabb ennél, | ki angyalnak siet Krisztus körébe föl,” (Ronsard eredeti szövegét és Illyés Gyula fordítását ld. pl. Száz vers. Összeáll. SZERB ANTAL. Bp., 1957. 94–5). Megjegyzem, hogy a magyar irodalomból a legkorábbi ide vonható példa Janus Pannonius „Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz” című verséből való. A költő Guarinóról írja, hogy amikor az legkisebb fiának a katedrán és a szószéken elért sikereit látja, akkor:

Boldog sírás tör ki belőled a jámbor örömtől.
Mint amikor Caystros hullámán, otthoni tájon
haldokló öregétől már elleste az ifjú
hattyú, s ő maga is belekezd a dalba hasonló
szépen, s akkor a tollas nép bámulni köré gyűl,
ő meg fénylő szárnyaival fölleng a magasba,
Phoebust, égi urát tisztelni a fellegeken túl
száll, és hangja nyomán zengővé válik az éter.

(Ford. Csorba Győző; 846–53. sor., Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp., 1972. 450.)

Balassinál is tehát azért énekel vígan a hattyú, mert mint bújja után a költő, ő is üdvözülését várja,²⁰ s teljesült a kívánsága is: Júlia megbocsátott neki.

Az 51. zsoltárt a költő Béza latin nyelvű parafrázisából magyarította (274). Itt ECKHARDTnak problémát okozott ennek a sornak az

²⁰ A legújabb kiadások (ld. 2. lábjegyzet) jegyzeteiben is — szerintem tévesen — az áll, hogy a versben az üdvözüljek szó föltehetőleg nem teológiai, hanem erotikus értelemben szerepel.

értelmezése: „Engem mert vétkével anyám éltetett el, méhében, hogy hordozott,” (140). Szerinte itt *megéltet* ’megmérgez’-nek kellene állni, nem pedig *eléltet* ’táplál’-nak. „Elképzelhető viszont egy lel túlképzett alak ugyanebben az értelemben. (ld. 275.) A versbe azonban éppen az *eléltet* illik, amely a zsidó és keresztény vallási felfogás szerint azt fejezi ki, hogy az ember már eredendően hajlamos a bűnre és bűnös. Ugyanez a gondolat van meg Balassi „Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű költeményében: „Anyámnak méhében bűnben fogantattam, | Kiből noha tőled kimosogatattam, | De gyarlón maradtam | És annak utánna visszatántorodtam.” (37.) Az első két sor ugyancsak az 51. zsoltárra megy vissza, vesd össze: „Egészen moss ki engemet az én álnokságomból, és az én vétkeimből tisztíts ki engemet; ... Ímé én vétekben fogantattam, és bűnben melengetett engem az anyám. ... Tisztíts meg engem izsóppal, és tiszta leszek; moss meg engemet, és fehérebb leszek a hónál” (5., 7., 9. vers). Bornemisza „Énekec három rendbe. . .” című könyvében az 51. zsoltár három változatban szerepel, s az illető helyek ott is az eredeti, a Balassinál meglevő értelmezést mutatják, például: „En az bűnben fogantattam, bűnben Anyamtól fzarasztam” (CIIa); „Melly igen tífza lennec Vr Isten ha meg mofogatnal,” (CIIb); stb. Ezeket az ószövetségi passzusokat, utalással vagy anélkül, sokszor idézték. A „Füves kertecské”-ből is hozhatunk hasonló részt: „mert te bűnös vagy, bűnben fogantattál, és születéssel, természet szerint minden bűnre hajlandó vagy” (II, 15; Negyedik fű). Rimay szintén használja ezeket a képeket: „En még akkor veszék, Adám hogy elesék az aranyas időben, | Anyám is sérelmét, sűrű bűdös szennyét, buritá rám méhében, | ... || Ifjúságom vére, gonoszságom teje én bennem sok bűnt nemzett,” (RÖM. 58; Oh szép drága zálag). Ugyanő az 51. psalmust külön is magyarázza: „... Bűn fészékében penig | Meg akkor akadtam, | Mikor én Anyámnak Méhében fogontam, | Első téjjel együtt | Az bűnt szoptam nyaltam, | Onnan való magbul | Bűnre így ágasztam.” (RÖM. 94; Könyörülj én rajtam) Kanizsai Pálfi János „Ne szállj perbe énvelem...” kezdetű verse szintén mutatja az 51. zsoltár hatását: „Mert én anyám méhében | Fogantattam vétekben, | E világra lettem | eredendő bűnben, | Kárhuzatos esetben.” Templomablak. Bp., [1973.] 21; a zsoltár hatása a későbbi versszakokban is jelentkezik.) S mint KLANICZAY (Zrínyi Miklós.² Bp.,

1964. 94) rámutatott, Balassi nyomán a „Szigeti veszedelem”-ben (2/67) is szerepelnek ezek a kifejezések.

A költő a „Fulviáról” című epigrammájában három nagy szerelmi élményét jellemzi:

Leth towab Julÿath, f. leth Inkab Celÿath ez Ideÿgh Berettem
Attol keferwellen, f. ettöl zerelmessen, wÿgan, mar buchuth vettem,
Mosth Fulwÿa Eegeth, kÿ er bennem wegeth, Mert twzen meg ger-
ÿtettem (II, 125).

Balassi egy levélbeli említése alapján ECKHARDT már korábban föltételezte, hogy a költő írt verseket Fulviához, aki talán előkelő hölgy lehetett, mert Balassi Batthyány Ferenc közvetítésével küldött neki egy gyűrűt (397). Már a vers fölfedezője, STOLL BÉLA megjegyezte, hogy Fulvia bizonyára nem volt futó kaland, hiszen a költő Júliával és Céliával helyezi egy sorba (MNY. XLVIII, 169). Az epigramma harmadik sorának *ki ér bennem véget* kifejezését PAIS magyarázta, s a szövegösszefüggésből és nyelvtörténeti adatokból a következő értelmet olvasta ki: 'aki célt ért velem; aki elérte velem a célját; aki elérte, amit akart velem; aki elbánt velem; aki elintézett engem (mert szerelemre gyulladtam iránta)' (i. m. 173, MNY. LI, 250–1). PAIS interpretációját magam is föltehetőnek tartom, *vég* szavunknak volt 'cél' jelentése (vö. TESz.), ilyesféleképp Balassi szintén használja egyszer — igaz a „Füves kertecské”-ben, a német szöveg (das ende ewers glaubens) szó szerinti fordításakor — : „és az ti hiteteknek *végét* avagy zsódját elveszitek az ti lelketeknek idvösségét.” (II, 39; Legutolsó fű.)

PAIS okfejtése és az általa hozott példák azonban szerintem nem oldják meg teljesen megnyugtatóan a kifejezés értelmezését, ezt a kikövetkeztetett, meglehetősen széles jelentésskála is mutatja. Ezért vetnék fel egy másik magyarázatot, amely az előbbinél valószínűbb lehetőség. A szószerkezet magyarázatához jó lenne többet tudnunk Fulviáról, társadalmi rangjáról stb. Mindenesetre, ECKHARDT és STOLL róla szóló megjegyzéseire is tekintve, emlékezzünk rá, hogy Balassi szerelmes verseiben — a kor divatjának megfelelően is — mindig a költő, a férfi az, aki célt óhajt érni, s ő az, akit a szerelmese kínra, szenvedésre vet és halálba űz. A költő szövegeiből a *vég* szót emlékezetből egyszer 'halál' (II, 40; Füves kertecske, Legutolsó fű), háromszor meg

'befejezés' értelemben kerestem ki,²¹ s a *véget ér* szerkezetet mindig 'meghal' vagy 'befejeződik' jelentéssel céduláztam: „Átkozott Cupido... | Hazámból kiűzél, ide is rám jüvél, *érd* bátor immár *végem*, | Csak tüzedet ne szíts, ... (124; Júlia szózatját); „Szerelmesétül vált nem csuda az halált hogyha fejére kéri, | Mert búában halál orvoságot talál, fájdalma *végét éri*,” (127; Az mely keresztyén hű); „Mert hazug tanúkkal, keserves szókkal káromlják életemet, | ... | Ha velem nem volnál s nem bátorítanál, | *Éltemben érték* volna *véget*.” (130; Az én jó Istenem); „sem az fzerelem sem hozú idő orúsolhatia megh az en lölkem faidalmat, orvosolia az halal, ki minden nemö búban s niaua-liaban hamar *úiget* szokot *ernj*.” (94; Actus 4, Scena 4); „bochafd az kest had *erie* niauolamnak *ueget*” (96; Actus 5, Scena 1.); „jo annak az halall az kj bűnak *eri úeget* azzall” (101; Actus 5, Scena 4); „Isten ennek is [a tengeri háborúnak] *véget éri* még.” (II, 31; Füves kertecske, Tizedik fű) Ezenkívül lásd még: „Csak az ő jó volta, úgymond, az oka, hogy teljességgel *véget* nem *tött* velünk,” (II, 15; Füves kertecske, Negyedik fű).

Balassi szóhasználatát tekintve úgy látom, hogy a *véget ér bennem* idézetünkben 'eléri, hogy meghaljak, halálra úz' vagy pedig talán — a vers összegző jellegét szintén figyelembe véve — 'a végemig, halálomig velem lesz; az utolsó szerelmem lesz' jelentésű (is) lehet.²²

Az SZMK. első felvonásának harmadik jelenetében Credulus Dienes juhásztól Júlia felől szeretne érdeklődni, de szerelmese nevét nem említi, csak közvetve kérdezzet róla. Dienestől, Sylvanus szolgájától azonban sorra kapja a kitérő válaszokat. Credulus egyre inkább türelmét veszti: „No ageb no! mond megh latadé az en kegiesemeth? ... Las agebet az zöd agon, mond megh ha latadé az en úiragomoth? ... Dienes: neüesd [!] megh mellik az mert em propheta nem úagyok: ... Nema Giermeknek annia fem erthi Baúat, en fem erthetem mondatlan, the mit akarz, ha nem tudom mikor rezet mutacz ream köszöned azkor.” (66.)

²¹ Balassi szókincsére újabbán lásd JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár (Debreceni Egyetem, BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2000) című könyvét is.

²² A legújabb kiadások hasonló véleményt képviselnek, jegyzeteik szerint az *ér bennem véget* jelentése 'megöl engem'.

Az idézett részben egy-két kifejezés kommentálásra szorul. CSANDA SÁNDOR (Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Bratislava, 1973 [1974]. 104) úgy gondolja, hogy a *láss agebet az zöld ágon* föltehető jelentése 'vergődj zöld ágra (boldogulj) a vén kutyával'. Értelmezése azonban nemigen illik a szöveghez. A *zöld ág* itt az élő fa ágát, magát az élő fát jelentheti. Az NySz.-ben és a népköltészetben (ld. pl. ECKHARDT, Balassi-tanulmányok 303–7) a *zöld ág* — többnyire az *aszú ág*-gal szemben — gyakran jelöli az élő fa ágát. Balassinál is így fordul elő: „Ki miatt kedvem szintén oly nekem mint nap az esőben, | Vagy mint az *zöld ág*, ki hamar elagg téli rút időben.” (70; Siralmas nékem idegen földén); „ollj szinten az szepsigh az kegyefigh nélkül, mint az ... Bep fiattal, *zeöld ágh* gywmelcznelkül.” (82–3; Actus 3, Scena 1). Régen, mint arról az *ágrólszakadt, akasztófáról-szakadt, ágravaló, akasztófáravaló* szavaink szintén tanúskodnak, gyakori volt, hogy a halálraítélteket az élő fák ágaira húzták föl (KERTÉSZ, Szok.; O. NAGY, Mi fán terem?; TESz. *ágrólszakadt* al.). Utalva még hajdani *aggeb* szavunknak a régiségben közönséges és mint láttuk Balassi által is ismert 'vén lator, vén gazember' jelentésére (vö. NySz.; SzT.) a szitkozódásszerű kifejezést a következőképp értelmezhetjük: 'láss vén latrot a fára fölakasztva!'. Mivel *Credulus* pár mondattal előbb *Dienest* nevezi *ageb*-nek, a szitkozódás talán azt is jelentheti, hogy a juhász maga kerüljön az akasztófára; az *aggeb*-et élet-korra való vonatkozás nélkül is lehetett szitokszóként használni. GUNDA BÉLA hívta föl rá a, figyelmemet, hogy hajdan kutyákat szintén szokás volt a fára fölakasztani, így tehát a mondat esetleg megöregedett kutyákra is vonatkozhat. Balassi írói eszközként nemegyszer fölhasználta egy-egy szó poliszémiáját. (Ld. pl. fentebb az *elverém*-ről írtakat és A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 434, *összekap guba göndörrel* al.; ill. ebben a kötetben.) A magyarázatokat az általam ítélt valószínűségi sorrendben közöltem. Elgondolásomat nem zárja ki, hogy az élő fa megfelelő ágát akasztáskor sokszor legallyazhatták, ezt ugyanis bizonyára nem tették meg mindig, aztán meg a *zöld ág* magának a fának az élő voltára szintén utalhatott, a *zöld ág*-at az MTsz. a Brassó megyei Hétfaluból 'örökzöld' jelentésben hozza. Fenti véleményemben egy Jókai-adat még inkább megerősít. Az először 1856-ban megjelent regény idézendő helyén egy falu újratelepítéséről van szó. „Eleinte ne-hezen megy, de akinek befektetni való pénze van, hogy az elsődleges

áldozatokat győzi, s maga és emberei szorgalmasak, annak lehetetlen »zöld ágra nem jutni«. Ez a kifejezés magyarul nem hangzik olyan szépen, mint más idegen nyelven, mert nálunk olyan felakasztás-formát is jelent.” (Jókai Mór: A régi jó táblabírák: ÖM. Regények 10., krit. kiad. Sajtó alá rend. NACSÁDY JÓZSEF. Bp., 1963. 329.)²³ Utóbb Jókai összes műveinek az Arcanum digitális CD-ROM kiadása alapján még két adatot csatolok ide. A Melyiket a kilenc közül című, először 1856-ban megjelent elbeszélésében Jókai egy csizmadiáról ír, aki kilenc gyermekkel maradt özvegyen. Dolgozott becsülettel, meg is fizették, de természetesen, sok gondja volt: „és János gazda mégis — mégis — nem tudott *zöldágra* jutni, ahogy németül mondják, sőt nemnéha közel volt hozzá, hogy akármiféle száraz ágat jónak találjon arra, hogy onnan nézegessen le. — Hanem persze ez csak szóbeszéd volt nála; János gazda igaz keresztyén ember volt, s keresztyén ember nem akasztja fel magát, akármilyen szorongatott állapotban legyen is”. Az Egy hirhedett kalandor a XVII. századból című regényében (1879) pedig a kalandor, Hugó titkon, magát nem felfedve éppen akkor megy haza, amikor a szülei holmijait újra verve elárverezik. Mint ott megtudja, az édesanyja már korábban elhunyt. Az édesapja meg a fia miatt szegényében előbb ivásra adta a fejét, majd az udvarukon levő szederfára felakasztotta magát: „A drabant ahányat ütött a dobverővel a számbőrre, annyi »gézengúz, semmirekellő, akasztófacímer« titulust ragasztott az én nevemhez, én meg hűségesen segítetttem neki, s úgy szidtuk egyesült erővel azt az átkozott fickót, aki a szegény jámbort tímárt gonosz életével erre a *zöld »ágra«* juttatta, ami az udvarról a fejünk fölé lehajlik. Az én hamburgi vértetem vezette öngyilkosságra szegény apámat” (Hatodik rész. A „falsum” / 2. Az örökség).

Az én próféta nem vagyok, nem vagyok próféta, bár esetenként önálló alakulás is lehet, nemzetközi szállóige, amely föltehetőleg az Ószövetségre megy vissza: „És felele Ámós, és mondá Amáziásnak: *Nem*

²³ Nem hiszem, hogy helyes a legújabb SzMK-kiadásokban (ld. 2. lábjegyzet) olvasható magyarázat: „*Láss agebet az zöld ágon* – Trágár szólás, hozzávetőleges értelme: ’no nézd az ifjúval kurválkodó vénséget!’, ’No, nézd ezt a rondaságot!’ A szó szerinti jelentés elhomályosulása után egyszerűen ’ne bosszants’, ’ne dühíts’, ’menj a fenébe’ értelemben használták (?)”. A (?) jelzi, hogy KŐSZEGHY sem biztos ebben az értelmezésben.

vagyok próféta, sem prófétának fia; barom-pásztor vagyok és vad fügét szedek;” (Ámos 7/14, vö. még BÉKÉS i. m.).

Idézetünknek még az utolsó mondata („ha nem tudom, mikor rezet mutatsz reám, köszöned azkor”) kíván magyarázatot. A dráma szereplőinek helyzetéből, jelleméből és a Balassinak mintául szolgáló olasz szövegből ítélve, a *rez* itt ’rézpénz’ jelentésű, s Dienes tulajdonképpen azt adja tudtára Credulusnak, hogy ha rézpénzt mutat, ad, ígér neki, akkor meg fogja köszönni a kapott felvilágosítást. A harmadik felvonás végén Galatea egy hímes inget ígér szolgálataért Dienesnek, aki meg is jegyzi: „csak paranczollj megh alkofzunk, mj edes uirem:” (86). Abban az időben háromfajta rézpénz volt nálunk forgalomban, s az értékük viszonylag nagyobb volt. Egy poltura másfél krajcárt, egy krajcár két dénárt ért. Egy font hús ára két dénár volt (OROSZ ISTVÁN szóbeli közlése). Castelletti „Amarilli”-jében kifejezésünknek a következő mondat felelhet meg: „Io non intendo a cenni, se non quelli, Che m’invitano a bere.”, magyarul: „Nem értem az olyan jeleket, amelyek nem inni hívnak.” (ld. IrtörtFüz. 25. sz. 110.) A Dienes kérte pénz tehát amolyan borralalóféle. A TESz. a *rez* ’rézpénz’ jelentését 1820-tól tartja nyilván, az EWUng. pedig 1805-től. Adatolható ez azonban már a Komáromi Csipkés György-féle bibliafordításból is: Máté 10/9: „Ne szereztek aranyat, se ezüftöt se *rezet* a’ ti tűzfőtökbe” (rev. Károlyi-féle ford.: ~ *se rézpénzt*). A *rez* ’rézpénz’ értelmével alakult a *kivágja a rezet* szólásunk is (ld. O. NAGY, Mi fán terem?).²⁴

3. Párductejjel nevelt. — A kritikai kiadás 23. verse ECKHARDT szerint alighanem egy Losonczy Annával való összeördülés után keletkezett. A költő így vádolja Annát: „Ő megrepedezett kősziklák közt

²⁴ Először VARJAS BÉLA vetette fel azt az ötletet, hogy itt a *rezet* mutat érteleme ’ürüléket mutat’ (ld. Szó- és szólásmagyarázatok. In: Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comoediája. Szerkesztette és a szöveget gondozta VARJAS BÉLA. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1981). Ezt a gondolatot bővítik tovább a legújabb kiadások (ld. 2. lábjegyzet): „*Ha nem tudom, mikor rezet mutatsz reám köszönnéd azkor!* – A *rez* a régiségben az ürülék eufemisztikus elnevezése volt, a berezel ma is használatos ilyen-fajta jelentésben; a reá köszönni kifejezés értelme: felköszönteni, egészségére kívánni. Azaz a szólás kb. annyit tesz, mint: ’ha beszéded számomra érthetetlen, akár az is előfordulhat, hogy »rézzel« köszöntesz föl!’”. Látható, hogy az én véleményem ettől teljesen eltér.

legelt, kietlenben született, | Tigris nemen termett, *párductejjel nevelt*, mire nem szánsz engemet? | Elveszthedd-é azt, ki tégedet mindholtig híven s igazán szeret?” (62, Nő az én gyötrelmem). Az SzMK.-ban — az olasz eredeti alapján (vö. IrtörtKözl. 25. sz. 116) — *Credulus* hasonlóképp tesz szemrehányást Júliának: „Talam im ez repedezet keobiklaktúl Böletel? úagy Cartago hatariban, Oroßlan tejet ittall? Vagj az Armeney Pardúbok czeöczeit Boptat; Az minemeö kegyetlen úagy!” (81; Actus 3, Scena 1). A Balassi-kiadások nem magyarázzák e helyeket, pedig első látásra gyanítható, hogy a költő itt egy toposzt használ föl. A régi magyar irodalomból, filológiai adalékként is még számos olyan képet idézek, amelyben egy ember, többnyire egy szerelmes kegyetlenségét azzal jellemzik, hogy kietlen vidéken, kősziklától, vadállatoktól született, s azok szoptatták, nevelték: „Születésed micsoda állatról volt? | Vagy életed minémű vadak közt volt? | Oroszlánnál lelked lám kegyetlenb volt, | Ily virágon szüved, hogy nem esik volt?” (Gismunda és Gisquardus RMKT. VIII, 251); „Siet Mercurius Carthagoba menni, | Hát Aeneas kezdet igen epeiteni, | Parduz es Orozlan bőrében forgódni,” (Huszi: Aen. [52]) „Oh kőszáltol szakadt, oh fatermészetű, vadok tején tartott, | Vassal kovács kővel — hogy ily fene vagy, az te szüved rakodott, | Talán egy csepp vér is ki embertől volna, te beléd nem adatott.” (Illyefalvi: Jephta, II. pars: SZILÁDY i. m. 270); „Bizony mast elhittem Caucasus volt anyád, | Örmény oroszlány volt szoptató dajkád, | Mert nem gondolsz, érted hogy én szüvem lankad, | Nem gondolsz testemtől majd lelkem elszakad.” (Zrínyi: Idillium [Violához] 23. versszak; Zrínyi műveit a NÉGYESY LÁSZLÓ-féle kritikai kiadásból [Bp. 1914.] idézem.); „Ha oroszlányanyád is lett volna néked | Scitiai medve ha szoptatott téged, | Mégis nem kellene igy kegyetlenködnöd, | Igy kínban örülnöd s vérszopóvá lenned.” (Zrínyi: Idillium [A vadász] 16. vsz.); „Kősziklától fajzott, sárkány tején hizott, el-fajúlt kemény szívem” (Ben: Ritm. 12: NySz.); „Tigris vólt az Anyád, attúl születettél, | méreg s-sárkány-tejet ömlő helyett ettél, | merő fene vadak között neveltettél, | az Emberi Vérben semmi részt nem vetél.” (Gyöngyösi: Műfordítások Ovidius munkáiból. I. Páris Helénának: RMKT. IX, 13, az idézet a fordító eredeti alkotása, ld. uo. 427); „De vad Lybiában, tudom, nem születted, | Szived helyet(t) kemény aczélt sem neveltél, | Hanem Vri ágybul szelidséggel lettél.” (Gyöngyösi: Márssal társolkodó Murányi Vénus: RMKT. IX, 161); „Talam Uni-

cornis volt tenéked atyád, | Pusztában nevelt volt, mint Romulust,
anyád, | Ragadozó farkas volt szoptató dajkad, | Jo akaratomat hogy
mind hátra hagjad?” (RMKT. XVII. szd. 245/II., ld. még 245/I., IV.);
„Dido (Eneához). Már nem Vénus anyád, nem Dardanus fia | Vagy
te, hamislelkű iszonyú Harpia, | Szülőd volt a tigris szülő Hirca-
nia | És szoptató dajkad Megera Fúria.” (Szászi János: Didónak Eneas
miatt lett szomorú története: Magyar drámai emlékek a középkortól
Bessenyeiig. Kiad. ALSZEGHY ZSOLT. Bp., 1914. 456); „A’ hitvány jöve-
vény!... mi egyéb is ez a’ ravasz Árpád! | Hányja magát, ’s hazugúl
Etelével mondja rokonnak. | Mondja, holott tán a latrok’ barlangja
nevelte, | S mérges oroslán, vagy tigris szoptatta szilajjá:” (Vörös-
marty: Zalán futása, 1/72–5: VÖM. IV. köt. Bp., 1963.).

Janus Pannonius két epigrammája szintén ide vonható (a már em-
lített V. KOVÁCS SÁNDOR-féle kiadásból idézve):

78. Ad Gryllum

Mordes, et patria pastum me dicis ab ursa
Tam durus videor, tam tibi, Grylle, ferox.
Pannonis ursa dedit lac nobis, Grylle, fatemur,
At non ursa tibi, sed lupa, Grylle, dedit.

Gryllushoz

Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevedtem
Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban ,
Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.
(Végh György fordítása)

197. Ad Ornitum

Habin cerva, canis Cyrum, lupa nutriit illos,
Quos gravida armifero Silvia Marte dedit.
Par Dis cura tui fuit, Ornite; nam tibi parvo
Admovit mammas sus lutulenta suas.

Ornitushoz

Cyrus eb-emplőt szítt, Habist meg szarvas etette,

Silvia Marstól-lelt kölykeit ordas-anya.
Mint ahogy ők, te is Ornitus, istenként nevelődtél:
Sár-latyakos disznó dugta a szádba csecset.

(Csorba Győző fordítása)

Bár természetesen a magyar költők is hathattak egymásra, ezek a képek nemegyszer, közvetve pedig mindig, külföldi, többnyire klasszikus minták után kerültek be irodalmunkba. Ezekből mutatok be néhányat: [Patraklosz Achilleszhez]: „Bősz vagy: apád sohasem lehetett Péleusz, a lovas hős, | édesanyád se Thetisz: kék tenger szült a világra | és meredek sziklák, mivel elméd ennyire ádáz:” (Iliász 16/33–5, Devecseri Gábor ford. Bp., 1965.); „Oroszlán szült-e libyai szirtek közt, | vagy tomporán ugatva jajgató Scylla | ilyen süketszívű, ilyen sötét szörnynek, | hogy így lenézed azt, ki már a legvégső | szükség szavával esdekel, te vadszívű?” (a 60. vers, Catullus összes versei. Ford. Devecseri Gábor. Bp., 1967.); [Dido Aeneasnak:] „Téged sem szült istennő! | teneked, lator, őőd | Dardanus, ó sose volt! meredek Kaukázuson ellett | vad Hyrcania tigrise, ott szoptattak a sziklán;” (Aeneis 4/365–7: Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István. Bp., 1973.); „Hogyha te elhagysz, hálátlan, s kirekesztesz e földről | nem lehetett Europa anyád, csak a vad-vizü Syrtis | Armenián-ellett tigris, szélverte Charybdis.” (Ovidius: Átváltozások. Metamorphoses 8/119–21. Devecseri Gábor ford. Bp., 1964.) További párhuzamokat lásd még Euripidesz: Bakkhánsnők 988–91; Theokritosz 3/15–6; Catullus 64/155–8; Vergilius: Bucolica 8/43–5; Ovidius: Metamorphoses 7/32–3, Heroides 7/37–9, 10/131–2, Tristia I, 8/37–42; Tasso: Megszabadított Jeruzsálem 16/57; Szymon Zimorowic: Hippolytos (Lengyel költők antológiája. Szerk. BOJTÁR ENDRE. Bp., 1969. 56); stb.

KARDOS TIBOR szerint Janus Pannoniusnak — más versekben is jelentkező — állatszimbolikája valószínűleg Boethius „Philosophiae consolatio” című munkájára megy vissza (Janus Pannonius versei. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1972. 259). Láthatjuk azonban, hogy a költő képeinek régibb és szélesebb háttere van. Anélkül, hogy a fenti fordulatok bővebb magyarázatába, folklorisztikus és mitológiai kapcsolatainak taglalásába belemennék, megjegyzem, hogy bár többnyire irodalmi átvételek, végső soron nyilván egy mindennapi megfigyelésen alapulnak: az újszülöttet alakítja a környezete, s rendszerint örökli a

szülők, az anya tulajdonságait. Mint Rimay írja: „Az jó erkölcs tanulódik, | Jó dolgokhoz hajol, szokik, | Jó tölgyből jó tejet szopik, | S jó erkölcsből ki nem kopik.” (ÖM. 123; Az rossz feslett erkölcs.) Korabeli hasonló világirodalmi példaként Shakespearétól idézek, a III. Richardból: „(York) hercegné: Az én fiam, igen, és szégyenem [Gloster, a későbbi III. Richard], | De nem mellemből szopta a csalást” (2. felvonás, 2. szín; Vas István ford.). Hasonló gondolatot fejez ki például az *anyatejjel szívta magába* 'kora gyermekségétől kezdve megszokta, már szüleitől megtanulta' (O. NAGY: Nyr. XC, 301, Uó., MSzK.) szólás, illetve az ennek megfelelő különböző más nyelvű, Augustinustól Leninig gyakran használt kifejezés (BÉKÉS i. m.), az angol *sucked evil from the dug* 'emlőből szopta a gonoszságot' (OxfEngDict.) és ennek föltehető latin forrása, a *cum lacte nutricis* (ld. ERASMUS, Adagiorum; MORRIS PALMER TILLEY, A Dictionary of the Proverbs in England in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ann Arbor, 1966.). Ebbe a körbe tartoznak ezek a népi vagy régies szólásaink is: *rókat szopott; sárkánytejet szopott; ki tehene alatt szoptál?; úgy beszél, mint anyjatejével beszopta* (ERDÉLYI, Közm.; O. NAGY, MSzK.); *fától szakadt* (O. NAGY: MNy. XLVIII, 218–20; TESz. *ágrólszakadt* al.). Hajdan bizonyára konkrétan is gondoltak arra, hogy az anya vagy a dajka teje, annak anyaga különböző hajlamokat visz a gyermekbe.

Mellesleg említtem, hogy a fentiek fényében az *ujjából szopta* 'csak kitalálta, koholta' szólás eredetéhez is közelebb juthatunk. Valószínűleg helyes BERNÁTH BÉLA véleménye (Nyr. XCIX, 78–9), miszerint ennek az idiómának az ujját szopó kisgyermek a szemléleti alapja. Amit az ember nem a környezetétől, a szüleitől örökölt, tanult, halott, amit nem az édesanyja vagy a dajkája emlőjéből szívott magába, hanem csak a saját és szopásra alkalmatlan ujjából, az kevésbé valós, azt föltehetőleg csak maga találta ki.

Visszatérve Balassinak és másoknak az ember, rendszerint a szerelmes kegyetlenségét festő képeire, ezek nyilvánvalóan egy nemzetközi sablon példái. Balassinál és Gyöngyösinél főleg Ovidius, Vörösmartynál és az Aeneis-átdolgozásoknál pedig Vergilius hatására kell gondolnunk. S esetenként magyar költők egymásra tett hatásával is számolhatunk. A képek egyes elemei, a kegyetlen párduc, az akkor ismert világ végének tekintett Kaukázus, Hyrcania stb. szintén az ókori és középkori irodalom sablon-kelléktárához tartoznak (vö. pl. PETZ,

ÓkoriLex.; ECKHARDT, Balassi-tanulmányok 295 kk.; a magyar irodalomban legkorábban Janus Pannonius versei). Kifejezésünk magyarázatához lásd még fentebb az *eléltet* szóról mondottakat.

4. Az *erős szájú, szájára bocsát, szájon viseldegél* kifejezésekről. — A „Füves kertecské”-ben egyszer azt írja Balassi, hogy ha „Az Ó Ádám az mi testünk vérünk igen *erős szájúvá* akarna lenni, úgyhogy nem akarna magát tőlünk megzaboláztatni,” (II, 23; Hatodik fű), akkor Isten — nehogy elbázzuk magunkat — megterhel minket. A német eredetiben idézetünknek a következő rész felel meg: „vnser alter Adam oder fleisch vnd Blut, zu geil wil werden, vnd wil sich von uns nicht zemen lassen,” (II, 23). Húsz év múlva az akkor már katolikus Balassi a „Tíz okok”-at fordítja. Ebben áll az alábbi mondat: „Merth az Canonoknac faniaru regulaioc... felette ighen nem teczik, ez gienge giomru es mindent Babadon *zaiára bochiáto* Berzetnec,” (II, 92; Ötödik ok), azaz a protestánsoknak.

Szabolcsban és Szatmárban ma is ismerik az *erős szájú* kifejezést, az olyan lóra mondják, amelyet a kantárszár vagy a gyeplő segítségével a szájában levő zablával nem vagy nehezen lehet fékezni, illetve irányítani, képes például a száján elhúzni a szekeret (JAKAB LÁSZLÓ, illetve SEBESTYÉN ÁRPÁD szóbeli közlése). Az NySz.-ben az *erős szájú* jelentése 'umbändig, ungezähmt'. Így ismeri Pázmány: „A ki *erős-szájú* lovon jár, sokszor nem ott jár, a hol akarna” (Préd. 161: NySz.) és Zrínyi is: „Mit örülök rajta, ha hegyrül lement hó? | Ha bánat úgy hordoz, mint *erős szájú* ló,” (Idillium [A vadász] 10. vsz.). Balassi az *erős szájú* szószerkezetet — noha még fölismerhető a konkrét, a ló tartásra vonatkozó jelentés — átvitt értelemben, az emberrel kapcsolatban használja, s körülbelül 'féktelen, buja, vad' jelentésben. A *szájára bocsát* (*ereszt*) 'nem fékezi meg' szólas igen gyakori a régiségben (vö. NySz.), s szintén a ló tartás köréből vonódott el. Eredetileg arra a lóra értették, amelynek odaengedték a kantárszárat, a gyeplőt, s hagyták, hogy úgy menjen, vágasson, ahogy akar. A kifejezés születését mutatják például a következő NySz.-beli előfordulások: „Őtet *szájára bocsátotta*, zabolán nem hordozta” (Pázm: Préd. 19); „*Szájára eresztett* délczeg ló” (Megy: 3Jaj. II. 36); „*Szájára eresztett ifju*” (Megy: 6Jaj. II. 11). Az NySz.-ben felsorolt adatokat még szaporíthatjuk. Illésházy István 1604-ben egy levelében írja feleségének: „Uram tekénts reánk, mert tebened biztunk; ne *bocsásd szájokra* az mi ellenségeinket,” (ECK-

HARDT, Balassi tanulmányok 413–4). Zrínyinél szintén megvan az idióma: „Az nagy mindenható az földre tekinte, | ... || Látá az magyarnak állhatatlanságát, | Megvetvén az Istent hogy imádna bálvánt; | Csak az, *eresztené szájára az zablát*, | Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát;” (SzigVesz. 1/7, 8).

Az SZMK. második fölvonásának harmadik jelenetében Galatea szerelmi kudarcán gondolkodik, visszaemlékezik rá, mit mondott neki Briseida, a szerelemnek igen tudós doktora: „az kýt ember meréßnek Borgalmatosnak üell az Berelemben arra igaz hogy ritkan köllj czak io Bemmelis tekinteni... ha nem *szajan* [azaz: *szájon*] kell *üifel-degelni* io reminfigell,” (75). Ha azonban az ember meggyőződik az udvarló hűségéről, kedvesnek kell — kellett volna — lenni hozzá, reményt és bizodalmat adva neki, mert ezek nélkül ritkán ég a szerelem tüze sokáig. A *visel*-nek — mint már fentebb láttuk — ’vezet’ és ’hordoz; visz’ jelentése is volt. Így a kifejezés ’szájánál fogva vezetget’-nek vagy ’hordozgat’-nak értendő, s közvetlenül összekapcsolható a következő régies kifejezésekkel: *Száján viszik (vezetik) a lovat* (ERDÉLYI, Közm.; O. NAGY, MSzK.); *Száján hordoz (tart) vkit, vmit* ’féken tartja, uralkodik rajta, nem engedi szabadjára’ (O. NAGY, MSzK.; vö. még NySz.). Szólásunk jelentése nyilvánvalóan ’féken tartogatva irányítgat’. A Komédia azt mondja, Galateának kezében kellett volna tartania, neki kellett volna irányítgatnia a Sylvanusszal való viszonyt, de úgy, hogy közben reményt és biztatást is ad neki. A *szájon visel(degél)* és a hasonló szó szerkezetek először arra vonatkoztak, hogy a lovakat a szájukba akasztott zablá s az ahhoz csatlakozó kantárszár vagy gyeplő segítségével vezetik és fékezik. Az egyes kifejezések csak később kaptak átvitt értelmet, esetünkben a szerelmes féken tartását, irányítását. Ugyanerre Zrínyi is használ egy teljesen hasonló kifejezést: „Az szerelem hozott, | Mert *gyöplön hordozott*, Nem kérédes kedvéjért.” (Fantasia Poetica [Orpheus Plutónál].) A Szigeti veszedelem 10/3-ban pedig azt mondja, a szerencse eddig a szigetieknek kedvezett, úgy tűnt, mintha — természetellenére — hagyta volna magát rab módjára pórázon vezetetni, most azonban ez megváltozott: „Kedvvel eddig Szigetnek mutatta magát, | Természete kívül vezettette magát | Sokáig; de változtatta már járását, | El-szaggatta nyakáról nehéz pórázat.”. Rimay két vallásos versében is vannak rokon képek: „Ne felejtse senki el keresztyén-ségét, | ... | *Viselje zabláján* nyelvét és beszédét,” (RÖM. 121; Ne fe-

lejtse el); „Tekintsed fékemet, | Láncoz zabolámot, | Zabolázom az-
zal | Rossz kívánságomat,” (RÖM 145; Mit jegyez ez e kép).

A *szájon visel(degél)*, a *szájára bocsát* ismert megfelelői még a *féken tart* (ezt eredetileg a ló fékjére értették), valamint a *pórázon tart* (rég: *vezet* vagy *hordoz*) *vkít.* (vö. O. NAGY, MSZK.). A *szájára bocsát* pedig a *szájon visel* antonimájának tekinthető (L. még KERTÉSZ, Szok.).²⁵

5. A *tisztességben járó dolog* kifejezésről. — Az SZMK. végén, amikor Galatea és Sylvanus is kibékül, Júlia örömmel mondja: „azok az kik bizoniában s úaloban fzeretik egj mast, ha úalami *tißtesigben jaro dologban* nem úeznek eöszue, femmierth egieberth úgy megh nem haraghatnak hogj ismigh megh ne bekellienek.” (105; Actus 5, Scena 5.) Arról, hogy a költő itt mit nevez *tisztességben járó dolog*-nak, egy 1587-ben kelt levele igazít el. Ebben a Balassi Ferencsel együtt írt levélben a véglesi ügyben kiküldött döntőbíráknak adják okát, miért nem jelentek meg előttük: „Hisszük, hogy ti Nagyságtoknál és kegyel-
meteknél nyilván vagyon, minemő nagy dolgunk mostan minekünk itt Egren vagyon, mely nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánk-
nak *tisztességében járó dolog.*” (361.) E kijelentésből, a költő I. számú emlékiratának egy megjegyzéséből és néhány más tényből ECKHARDT (214–5, 294), majd BÓNIS GYÖRGY (IrtörtKözl. LXXX, 673–4) egyér-
telműen arra következtet, hogy Balassit a felesége megcsalta, és őt a költő az egri püspöki szentszéken házasságtörés miatt perelte. ECK-
HARDT egy 1591-ben ugyanitt folyó imfámiapert is említ, amelyről az egyik idézett azt írja, hogy „mind Magunknak es Nemzetfegonknek *tjzteffegebe iar,*” (215). Az SZMK.-beli kifejezés tehát nyilvánvalóan a ne-
mi erkölcs terén elkövetett kihágásra, arra vonatkozik, hogy az egyik szerető megcsalta a másikat. A korabeli fölfogásnak megfelelően ezt általában a nőtől kérték számon. Az SZMK. előbbi helyének háttéré-
ben valószínűleg írójának keserű tapasztalata is áll.²⁶

6. A *számolyul vet* kifejezésről, — „*Sámolyul* [1974-es kiad.: *zá-
molyul*] *vetettél*, rabjává ejtettél mert Juliának engem,” (107) — írja a

²⁵ Ezt a kifejezést csak a legutóbbi Balassi-kiadások (ld. 2. lábjegyzet) magya-
rázzák, de szerintem helytelenül: „száján kell viseldegélni – szájon kell
hordozni, beszélni kell róla”.

²⁶ A legújabb Balassi-kiadások a cikkemben olvashatóval hasonlóan kom-
mentálják ezt a kifejezést.

költő a szerelemről az „Ó nagy kerek ég...” kezdetű versében. Rimay is használja ezt a fordulatot: „Krisztusom ... *Vetem* éltemet, fejemet lábodnak *sámolyúl*,” (ÖM. 102; Oh kegyelmes Isten, nézz szépen). Kifejezésünk a Biblia nyelvéből kerülhetett Balassihoz és Rimayhoz, vesd össze: „Monda az Úr az én uramnak: Ülj az én jobbomon, a míg ellenségeidet *zsámolyul vetem* a te lábaid alá.” (Zsoltárok 110/1; ezt idézik még: Máté 22/24, Márk 12/36, Lukács 20/42, Ap. Cs. 2/34–5, Zsid. 1/13.) A *zsámolyul vet* már a Bibliából való legkorábbi fordításainkban szerepel (ld. pl. NySz.). A kifejezést egy régi közel-keleti szokás magyarázza, a teljes győzelem jeléül a győző a vesztes ellenségre helyezi a lábát. Az Ószövetség is leír egy ilyen jelenetet: „Mikor pedig kihozták vala ezt az öt királyt Józsuéhoz, előhívatá Józsué Izraelnek minden férfiát, és monda a hadakozó nép vezéreinek, a kik vele mentek vala: Jőjjetek elő, tegyétek lábaitokat e királyoknak nyakára. Eljövének [? Előjövének] azért és tevék lábaikat azoknak nyakára. És monda Józsué: Ne féljetek és meg ne rettenjetek, mert ekképen cselekszik az Úr minden ellenségetekkel, a kik ellen ti hadakoztok.” (Józsué 10/24–5; vö. The Interpreter’s Bible. IV. New York, 1955. 589.) Egyiptomi és babiloni emlékeken, például Narám Sin domborműves sírkövén (ld. The Interpreter’s Dictionary of the Bible. I. New York, 1962. 269) szintén láthatunk hasonló ábrázolásokat. Tutenkámennak (Tut-Anch-Amon) időszámítás előtt 1350 körül való sírjában is találtak egy, a trónszék előtt álló zsámolyt, amelyen cédrusfa intarziával Egyiptom kilenc hagyományos ellenségét ábrázolták (Biblisches-Historisches Wörterbuch. III. Göttingen, 1966. 1978). Ide tartozó adalékot idézhetünk a Hegyi beszédből is: „Én pedig azt mondom néktek: Teljességgel ne esküdjetek; se az égre, mert az az Istennek királyi széke; Se a földre, mert az az ő lábainak zsámolya;” (Máté 5/34–5). Balassinál tehát a *zsámolyul vet* kifejezés ugyanazt jelenti, mint az utána következő szerkezet: rabjává, legyőzötté tesz.

Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből*

E tanulmány jó része a Magyar Nyelvtudományi Társaságban Budapesten 1972. november 20-án elhangzott azonos című előadás bővített és némileg módosított változata. Balassi szövegeit egyrészt a kritikai kiadásból idézzük: Balassi Bálint összes művei I–II. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951., 1955. Másrészt, mivel a Szép magyar komédia (a továbbiakban SzMK.) ebben nincs benne, az SzMK. részleteit – másolóinak eredeti helyesírásával közölve – a következő helyről vettük: J. MIŠIANIK–ECKHARDT S.–KLANICZAY T., Balassi Bálint szép magyar komédiája: Irodalomtörténeti Füzetek 25. sz. Bp., 1959. A zárójelben álló pusztaszám a fenti művek lapszámára utal. A

* Eredetileg megjelent: MNy. LXXII (1976): 308–20, 429–35. A cikknek csak egy részét közlöm, a szöveget néhol némileg módosítottam, olykor rövidítettem vagy bővítettem is, és újabb szakirodalomra szintén utaltam. Technikai okokból — a sajtóhibákat javítva — tanulmányomnak azt a (nem teljes) közlését követem, amely az Anyanyelv, vallás, művelődés (Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár, 1999. [AESz-füzetek 4]) című kiadványom 77–101. lapjain olvasható. Ebbe kolozsvári kollégáim a cikket főleg az erdélyi vonatkozásai miatt tették be, azok egy része azonban az itteni közlésből kimaradt. Egy 1976-ban megjelent cikket természetesen ma már részben máshogy írnék meg, de a tanulmányt az említett kisebb módosításoktól eltekintve nem fogalmaztam újra. Erre nem is volt különösebb szükség, hiszen az eredményeimet ma is vállalom. A nyelvészeti, etimológiai fejtegetések, utalások néhol erősebbek, mint ahogy egy ilyen tanulmánygyűjteményben várható, mégis jó részüket meghagytam, azt is illusztrálandó, hogy Balassi szövegeit ilyen területen is (és a szó- és kifejezés-történeti adatolásban) szintén jól fel lehet használni. A korábbi kutatások, szótárak a költő szövegeit több vonatkozó tárgyú Balassi-cikkem megjelenéséig (lásd a kötet végi bibliográfiát) nem aknázták ki kellően. Ez a tény is az irodalmárok, a nyelvészek, általában a rokon tudományok művelőinek (még) jobb együttműködésére buzdít.

lapszám előtt álló II, azt jelenti, hogy az idézet a kritikai kiadás II. kötetéből való (ahol nincs római szám, ott az I.-ből), amely Balassi egyik újabban előkerült versszemelvényén és levelén kívül a költő fordításait, az 1572-ben megjelent Beteg lelkeknek való füves kertecskét és az 1591–1593 között készített s 1607-ben kiadott Tíz okokat tartalmazza. A Füves kertecske Bock Mihály német prédikátor munkája, a Tíz okok Campianus Edmund angol jezsuita műve. Az utóbbi munkát DOBOKAY SÁNDOR fejezte be, s az egész mű az ő helyesírásával került a nyomdába (II, 119). ECKHARDT betűhíven közli az 1607-es kiadást. Cikkünkben a Tíz okoknak csak a Balassi fordította részeit vetjük figyelembe. Az eredeti cikkemhez képest, az adatokra itt annyiban pontosabban hivatkozom, hogy az ECKHARDT-féle kiadások lapszáma mellett más megjelölést is adok, verseknél a kezdősört, az SzMK-nál pedig például a felvonás (Actus) és a jelenet (Scena) számát. Balassi műveit — ezúttal az SzMK-t és néhány újabban előkerült levelet is, a Füves kertecskét és a Tíz okokat viszont nem — ECKHARDT népszerűbb formában újra kiadta: Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. Bp., 1968. Ennek szövegközlése a korábbi kiadáson alapul, nem egy helyütt azonban eltér tőle, mert ECKHARDT figyelembe vette a kritikai kiadás óta elért eredményeket is.²⁷ Az SzMK-ból vett idézetekben ott, ahol szükségesnek tartjuk, a kritikai kiadás szövegében pedig ott, ahol eltérés van, a tárgyalt szónak, szókapcsolatnak szögletes zárójelben legtöbbször az 1968-as kiadásban szereplő alakját is megadjuk. Ismeretes, hogy ECKHARDT a költemények és az SzMK. közlésénél a Balassa-kódex, a Fanchali Jób-kódex és a nyomtatott kiadások szövegét csak annyiban tartotta meg, amennyiben az Balassi nyelvvel és helyesírásával egyezik (18). Ezenkívül ECKHARDT átírási elve mindkét kiadásban az volt, hogy mindazt, ami pusztán helyesírási régiesség, mai helyesírással adja, nem változtat azonban ott, ahol a szöveg a maitól eltérő hangalakra, ejtésre, nyelvjárási sajátosságra utal.²⁸ Mivel a versek ECKHARDT-féle kronologi-

²⁷ Ld. 1968-as kiadás 373.

²⁸ 19; 1968-as kiad.: i. h. Az 1968-as Balassi-kötet Budapesten 1974-ben harmadik és javított kiadásban újra megjelent. Ennek szövegét STOLL BÉLA gondozta, az utószó, a szótár és az idegen nyelvű szövegek fordítása ECKHARDT munkája. STOLL a szövegen helyenként változtatott, de csekélyebb mértékű módosításai a cikkünkben mondottakat nem érintik. — Azóta

zálásában — és a Balassi-versek időrendjében általában is — több bizonytalanság van, ezúttal ezt nem alkalmazzuk, nyelvtörténeti adatként a Balassi-verseket egy-szerűsítve többnyire az 1594e. (1594 előtt) jelöléssel érdemes fölvenni. Az SzMK-t Balassi 1588–1589 körül írhatta, a teljes mű a Fan-chali Jób-kódexben maradt fenn, amelybe Balassi kéziratából 1607–1608 között másolták.²⁹ Az SzMK. általunk használt kiadása, valamint a kritikai kiadás ECKHARDT megjegyzéseit, kommentárjait is tartalmazza. Több Balassinál előforduló, a maitól rendszerint eltérő értelmű vagy már ismeretlen szó, szólás és közmondás jegyzékét, illetve jelentését listaszerűen közli Balassi költeményeinek SZILÁDY ÁRON-féle kiadása (Bp., 1879), a költő műveinek 1968-as ECKHARDT gondozta kötete és CSANDA SÁNDOR következő — kéziratunk lezárásakor megjelent — munkája: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Bratislava, 1973. [1974]. Fejtegetéseinkben elsősorban két olyan jeles forrásra támaszkodunk, mint ECKHARDTnak a Balassi-filológiával kapcsolatos munkássága és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (annak ellenére, hogy a TESz-ben a költő szövegei hiányosan vannak feldolgozva).

Írásunk tulajdonképpen folytatása Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből című előadásunknak,³⁰ amely a magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusán hangzott el. Balassi szövegeiből vett adatokra támaszkodva vagy azokhoz kapcsolódva etimológiai magyarázatok és megjegyzéseket nyújt. A költő nyelvének néhány jellemzőjéről kongresszusi előadásunkban szóltunk.³¹

Ferge. Ez a szó Balassinak egy saját kézírásával fennmaradt, Az erdéli asszony kezéről című epigrammájában fordul elő, amelyben a

Balassi műveit több kiadásban is publikálták. A legutóbbi bővebben kommentált kiadások: Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Budapest. Szépirodalmi Kiadó, 1986; Gyarmati Balassi Bálint: Szép magyar komédia. A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Az utószó KŐSZEGHY PÉTER munkája. Bp., Szépirodalmi Kiadó. 1990; Balassi Bálint összes művei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította KŐSZEGHY PÉTER. Bp., Osiris Kiadó. 2004.

²⁹ Ld. KLANICZAY: IrtörtFüz. 25. sz. 25, 42.

³⁰ NytudÉrt. 83. sz. 378–85.

³¹ Vö.: ECKHARDT, Balassi tanulmányok (a szerző korábbi írásainak gyűjteménye). Bp., 1972; CSANDA i. m.

költő azt mondja, hogy akár *ferge* rabként is szolgálja szerelmesét, csak az ne vesse el magától: „Legyék *ferge* rabya, bator ne bolgaya, chak bynte el ne wessen,” (II, 125). Nyelvtörténeti, nyelvjárási vizsgálattal PAIS DEZSŐ mutatott rá, hogy a *ferge* szó jelentése itt ’bolond’.³² Magunk megerősítettük és némileg finomítottuk PAIS magyarázatát, bemutatva, hogy az illető szó a költő műveiben nem áll egyedül, Balassi humanista sablonnal máshol is mondja magát a szerelem miatt megbolondult, esztét vesztett embernek.³³ Korábbi néhány példánkat — stílus- és szótörténeti adalékként is — még szaporíthatjuk: „Laktam földemről, szép szerelmemről mikor gondolkodom, | ... Mint a szarvasfi anyja után rí, ha tüle eltévedt, | Szivem úgy *hal vész*, halálra már kész, hogy oda nem mehet.” (69; Siralmas nékem idegen földön) — „Júlia ha rám néz, azonnal *eszem vész*, mert szerelem néz engem,” (99; Julia két szemem) — „S de mi oka valljon, hogy csak ez Asszonyon, lel-kem így *hal, vész esik?*”(104; Mi dolog Úristen) – „Lengyel szép Zsuzsanna vervén citeráját | És mondván utána gyönyörű nótáját, | *Eszem vesztve*, eltévesztve, szerelmében sillyesztve, | Felgerjesztve és ébresztve, szivemet elrekesztve, | Belső tűzzel emésztve.” (129; Szit tüzet Zsuzsanna).³⁴ Balassira jellemzően a magánosságot, vívódást és kérlelést is kifejező fenti szavak és fordulatok a szerelmes verseken kívül a költő istenes énekeiben jelennek meg. Ezekben ritkábban, s a sablont kevésbé érezzük bennük, például: „Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak, Krisztus másod személye [személe]! | ... | Mert kit te nem segísz, szive s esze *elvész*, hátat ad ellenségnek.” (83)³⁵

³² MNy. XLVIII, 171–2.

³³ NytudÉrt. 83. sz. 378–9. Két itt idézett példa: „Kiáltok csak bolygok, mint megszélhüdt ember” (127; Mely csuda gyötrellem); „Mi fzukssegh ennekem (tudúan hogj Julia mast fzereth) touab ez uilagban uajudnom? csak mint egy kaba eszeüefzeth ember le czugot föuel az emberek keözet szellel bolognom?” (93–4; Actus 4, Scena 4). S lásd még pl. ugyanebben a kötetben a Balassi-magyarázatok c. cikkben a *haba* szóról írtakat is.

³⁴ További példákat ld. a 89., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107., 113., 287., az SzMK-ban pedig a 62., 74., 89. és 136. lapokon.

³⁵ A *ferge* szóról ugyanebben a kötetben egy másik cikkben (Kommentárok Balassi Bálint Az erdéli asszony kezéről című verséhez) szintén írok. Lásd azt is, illetve ezzel vö. még a *haba* szóról írtakat a Balassi-kommentárok, szó- és szólásmagyarázatok c. cikkben.

Fényes bogár, szentjánosbogár. A *fényes bogár* szókapcsolatot a (kis és nagy) szentjánosbogár (*Phausis splendidula*, illetve *Lampyrus noctiluca*) neveként az NySz-ben 1592-től tartják nyilván. Balassi valószínűleg már pár évvel korábban használja: „Mikor *fényes bogár* Szent-Ivány hóban jár az nyárnak közepiben,” (Szerelem istenném [istene];³⁶ 113). A szókapcsolat eredete nyilvánvaló, a szentjánosbogár hímei ugyanis meleg nyári estéken, illetve éjszakákon világítva röpdösnek, nőstényei pedig a fűben megbújva világítanak. A Balassi-idézetben levő *fényes bogár* ezúttal a *szentjánosbogár* etimológiájára világít rá. Szent Iván hó ugyanis június, s a szentjánosbogár leginkább Jánosnap, június 24 körül röpköd, ekkor van a rajzási ideje: „mert hiszen a *szentjános bogara* is párzáskor fénylik legszebben”.³⁷ Német munkák az azonos jelentésű *Johanniswürmchen*, *Johanniskäfer* szavakat ugyanígy eredeztetik.³⁸ A magyarban a *fénylő bogár*, a *fénylő bogaracska* (ld. NySz.) és szórványosabban a *jánosbogár*³⁹ forma is előfordul(t). Az MTsz. egy adata szerint a katicabogarat Arad megyében *Szent János bogarának* is hívják (ld. *Katalina* al.). A magyar kifejezésekkel azonos vagy hozzájuk hasonló elnevezések más nyelvekben is vannak, a már említetteken kívül: ang. *glow-worm*, *firefly*, *fire-bug*, *lightning-beetle/bug* (ORSZÁGH, MAngSz.²); ném. *Leuchtkäfer*, *Glüchwurm* (HALÁSZ, MNSz.³); or. *свєтляк*, *свєтлячок* (HADROVICS–GÁLDI, OrMSz.²); cseh *světluška* (DOBOSSY, CsehMSz.), illetve ném. *Johannisfunke*, *Johannisvogel* (KLUGE i. m.); or. *ивановский червяк*, *иванов червячок* (HADROVICS–GÁLDI i. m.); cseh *svatojaňska muška* (DOBOSSY i. m.), *svatojaňka*;⁴⁰ szlovák *svätojaňska muška* (STELCZER–VENDÉGH, SzlovMSz.); lengyel *robaczek świętojański* (REYCHMAN, MLengySz.), *świętojański robak*.⁴¹ A magyarban a *Szent János bogara* kifejezésre 1772-ből,⁴² a *Sz[ent] János bogára* és *Já-*

³⁶ Ld. pl. Balassi Bálint összes művei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította KŐSZEGHY PÉTER. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 2004.

³⁷ Fáy András: *Hulló virágok*. Pest, 1861. 188: Nsz.

³⁸ KLUGE, EtWb.¹⁸; GERHARD WAHRIG, *Deutsches Wörterbuch*. Berlin, 1968.

³⁹ Ld. pl. Kármán: *Uránia*. Vác, 1794. I, 121: Nsz.

⁴⁰ *Příruční slovník jazyka českého*.

⁴¹ LINDE, *Słownik języka polskiego*²

⁴² SARTORI BERNARD: *Magyar nyelven filosofia*. Eger, 1772. 165: Nsz.

nos bogárra 1794-ből⁴³ van az első adatunk, ezért valószínű, hogy a *szentjánosbogár*, valamint a *jánosbogár* az említett német és szláv szavak hatására született.⁴⁴ A megfelelő szlovák, cseh és lengyel szavak első előfordulásáról nincs tudomásunk, a német *Johanniswürmchen* 1566-tól adatható. (...)

Hord. Korábban⁴⁵ kimutattuk, hogy szavunknak a TESz. által is feltett eredeti 'húz, vonszol' jelentése egy 'összeverekedünk, összeveszünk' értelmű szólás két változatában megvan Balassinál: „merth bizony egjben *horgiuk* az gubath.” (67; Actus 1, Scena 3), illetve „ha nem ugyan efüe *horgúk* ma az marhath” (88; Actus 4, Scena 1). Ehhez még hozzátennénk, hogy a *hord* 'húz, vonszol' jelentésben Balassi korában is már csak tájszó vagy szólásban szereplő megkövesedett forma lehetett. Nemcsak az mutatja ezt, hogy erre a jelentésére máshonnan nincs adatunk, hanem az is, hogy az említett kifejezést, valószínűleg a közérthetőségre törekedve, a költő a Julia-töredékben – amely az SzMK-nak egy nyomtatásban megjelent változatából való – már olyan alakban használja, amelyben a *vonsz* 'húz, von' (ld. TESz. *von* al.) ige szerepel: „Majd meg is *vonszuk* a gubát egymás hátán,” (289). A Julia-töredéket és az SzMK-t a nyelvi norma szempontjából is érdemes lenne összehasonlítani, ilyen összevetésre magunk is gondolunk. Megjegyezzük még, hogy a *hord* hajdani 'húz, vonszol' értelmét bizonyos esetben a *hordoz* szintén megőrizte, például: Bornemisza: Elektra. 1558.: „mingiart szegin haniad esek az louak laba koezibe, az gieploe az kezere koeteloesoet volt, *hordozni* kezdik a szaeles mezoen az louak”.⁴⁶ A *hordoz* hasonló jelentését lásd még az NySz-ben és az ÉrtSz-ben.

Ne, nesze, ni. A *ne* kínálószó és ennek *-sze* nyomósító elemmel megtoldott változata, a *nesze* eredetére a TESz. két magyarázatot közöl. Az első szerint a *ne* a *néz* ige felszólító módú alakjának csonkulásával jött létre, a második vélemény pedig az, hogy a *ne* önkéntelen hangkitörésből keletkezett. „A *néz* igéből való származtatásnak többek kö-

⁴³ Kármán: i. h.

⁴⁴ Azok utótagja különben rendszerint 'féreg' vagy 'légy' jelentésű, tükörfordításról tehát nemigen lehet szó.

⁴⁵ NytudÉrt. 83. sz. 384.

⁴⁶ Régi Magyar Drámai Emlékek – a továbbiakban RMDE. – I, 810.

zött nehézsége a szó nyílt *e*-s volta, valamint a korai szókezdő *m*-es alakok gyakorisága; támogatja viszont a vele alkalmasint származási rokonságban levő *ni* hangalakja, valamint a *nesze* 2. jelentése.” (TESz.). Az indulatszóból való eredeztetés mellett szólhatnának „a N. mélyhangrendű változatok: *natok*, *nasztok* ’nesztek’ (MTsz.), de ezek is inkább másodlagos, hangrendi átcsapásos fejlődményeknek látszanak.” (TESz.). Többek között a veláris formák szórványos volta miatt magunk szintén így gondoljuk, viszont megjegyezzük, hogy a mélyhangrendű alakokat a *nesze* eddig ismert legelső előfordulásaiaként tudjuk idézni: Bornemisza: Elektra. 1558.: „Leani, *naza* ez leuel, vid az porkolabnak,” (RMDE. I, 811); „*Naza*, the fogiad az koronat! ... *Naza* az pacza.” (RMDE. I, 826). Szerintünk a TESz. első származtatásának hangtani nehézségeit a szó emfatikus jellege nyilván csökkenti, s mint KÁLMÁN BÉLA és BENKŐ LORÁND figyelmeztet rá, a néz *é*-je nyílt *e*-re megy vissza, a PFU alapalak **näke*- (l. pl. TESz.), s a székely nyelvjárásban is van *nez* forma (ld. MTsz.). A *nesze* 1. jelentése ’itt van, fogadd el!, fogd meg!’, a 2. ’(no) nézd csak!’. Az elsőre a TESz. 1566-ból, a másodikra 1750–71-ből közli az első adatot. A két jelentés nem mindig különíthető el biztosan. A *ne* ’itt van, fogd!’ első két előfordulását 1527-ből és 1536-ból ismerjük, az utóbbi azonban inkább a (*meg*)*néz* ígéhez kapcsolható – ezzel a lehetőséggel a TESz. is számol –, s ekkor a jelentés ’nézd (csak)!’.

A *nesze*, *nessze* [*nézsze*] sokszor szerepel Balassi műveiben, és többnyire ’nézd, nézd csak’ jelentéssel. Például: „Fejér rózsa penig mondja tiszta éltét; | *Nessze* [*nézsze*] mint mutatja bölcs és eszes elméjét!” (45; Most adá virágom) – „De ez mind hadd járjon, *nessze* csak személyét, | Annak, aki engem szeret, mindkét szemét, | Vajha te hallhatnád gyönyörű beszédét,” (52; Mire most barátom). Az SzMK-ból még több példát idézhetünk: „Jus fus *neße* [*nesze*] mint megyen az kegyetlen:” (74; Actus 2, Scena 3) – „*Neße* [*Nesze*] mit beßeli, azt sem tudja mi szom uagion uele.” (70; Actus 2, Scena 2).⁴⁷ Csupán egy mondat van, amelyben a ’nézd, nézd csak!’ jelentés mellett esetleg az ’itt van, fogd!’ is feltehető: „Látode ez Unicornis þarúa hegyt, *Neße!* [*Nesze*] eösmeredé.” (103; Actus 5, Scena 4).

⁴⁷ Két további előfordulást ld. még 105, 106.

Felleljük a költőnél a *nosza* indulatszót (72, Csókolván az mi-nap; 89, Egy kegyes képében), a *hoz* ige *hoſa* származékát (106; Actus 5, Scena 5), s *-hat/-het* képzős alakok is sokszor előfordulnak nála *-sza/-sze* nyomósító szócskával ellátva: *gondolhatsza* (105; Kegyes vidám szemű; II, 11; Füves kertecske, Második fű), *nézhetsze* (288, 289; Julia-töredék; II, 29, SzMK. Actus 2, Scena 4), *nezhetsze* (II, 22; SzMK. Actus 2, Scena 1), *tekinthetsze* (II, 14, 18; Füves kertecske, Harmadik. fű, Ötödik fű), *megesmérhetsze* (95; Minden nap jó reggel). A *nézhetsze* vagy *nezhetsze* és a *nesze* jelentése ugyanaz. A Füves kertecskében például az *imhol nézhetsze* vagy *imhol nezhetsze* a német eredeti *Sihe da*-jának felel meg, s az SzMK. „*Neſe [Nesze]* minth jö az ſomra” (86; Actus 3, Scena 4) mondata a Julia-töredékben így hangzik: „*nézhetsze* mint jű az szómra?” (289). Egy példa van arra, hogy a *-sza* az egyes 2. személy *-d* ragja után áll: „De nézd ez keresztben három gyöngy függését, | *Nézzedsze* azoknak tiszta és szép színét,” (62; Szentírás szerint is).

A TESz-t idézve már utaltunk rá, hogy a *ne* kínálószó és a *ni* indulatszó alkalmasint közös eredetű. A *ni* keletkezésmódjára a TESz. a *ne*-éhez hasonlóan két magyarázatot ad. Az első szerint „A *néz* ige *nézd* ~ N. *nízd*, *nízd*, *nézd* stb. felszólító módú alakjának csonkulásával, illetőleg a megcsonkított igetőnek felszólító igealakként való használatával jött létre.” A második szerint pedig a *ni* önkéntelen hangkitörésből keletkezett. A *ni* indulatszó első előfordulását – *ne* változatban [!] – a TESz. 1548-ból közli. A *ni* alak első adata 1736-ból való. Ezt a formát azonban már megtaláljuk Balassinak egy versében is: „Az felgyuladt tűz nem gerjedhet fűlt kemencében inkább, | Mint az én elfáradt bús szívem, ki már nem élhet tovább | Szerelem miatt, mert oly bágyadt, nem lehet nyavalyásb, | Mert már *ni* annyira jutott, hogy ugyan nem szállhat alább.” (67; Valaki azt hiszi).

Nézzük – vagy „nesszük” –, milyen tanulságot vonhatunk le a *ne*, *ni* és főleg a *nesze* Balassi munkáiban levő előfordulásaiból. Először: Az említett szavak származtatására bizonyára a TESz. első magyarázata a helyes. Erre mutat, hogy a költő által használt *nesze* szó mindig ’nézd, nézd csak!’ jelentésű, s ezek az előfordulások e jelentésben több mint másfélszáz évvel korábbiak az eddig ismerteknél. Másodszor: A *nesze* szerintünk akár három úton is keletkezhetett. Hozzátehettek a *-sze* partikulát a *nézd* igei formából rövidült és jelentésében ezzel még kapcsolatban levő *ne* (~ *nê*) mondatszóhoz. Mivel azonban az

igékben a *-sza/-sze* nyomósító elemet többnyire a felszólító mód egyes 2. személy *-d* ragos alakjaihoz teszik – például JordK. 509: *lassadze*; NagyszK. 91: *gondoljadsza*; SándK. 31: *nezdzee* –,⁴⁸ járulhatott a *-sze* a *nézd* (*nezd*) igealakhoz is: *nézd* (*nezd*) + *sze* > *néssze* (*nessze*) > *nesze*. S megkaphatta az egyes 2. személyű alanyi ragozású *nézs* is a *(sz)e* partikulát. Az *e* három módon létrejövő formák aztán keveredhettek, sőt a *néz* ige más hasonló alakjaira is hathattak, például a *nézhetszére*. Ezzel a keveredéssel a váltakozó *e-s* és *és* formákat is még jobban tudjuk magyarázni. Sőt Balassi szövegei alapján ugyancsak látható, hogy a nyomatékosító elemet esetenként még a kijelentő mód egyes 3. személyű *nez* (*het*), *néz* (*het*) formákhoz is hozzárahatták. S az is feltehető, hogy a *-sza/-sze* nyomatékosító partikula kialakulása épp a *nessze*, *nezsze* szóból indult ki, onnan kezdett elvonódni. A *nez* (*néz*) egyes szám második személyű alanyi ragozású alakjához tették a nyomatékosító és/vagy kérdő elemet: *nezsz* (*nézs*) + *e*, majd ez összetapadt az *-sz* személyraggal, utána pedig *e* *sze* elemet elvonták, más igékhez is hozzátették, majd illeszkedéssel kialakult a *-sza* alakváltozat is. Harmadszor: A *-sza/-sze*-vel való nyomósítás régi sajátága nyelvünknek, Balassi azonban az átlagosnál gyakrabban él ezzel a lehetőséggel. Nyelvjárásaink közül a *-sza/-sze* partikula leginkább a székelységben, aztán pedig a palócságban volt, illetve van elterjedve.⁴⁹ A költő hosszabb ideig volt Erdélyben, élete jó részét pedig a Palócföldön töltötte; e sajátos imperatívusi alakok gyakorisága tehát valószínűleg elsősorban a palóc nyelvjárás hatásával magyarázható. Azt, hogy a Fűves kertecskének Balassi a fordítója, ECKHARDT többek közt éppen azzal bizonyítja, hogy számos ilyen nyomósított forma van benne. Egy-két másoló nem is értette ezeket. A Fűves kertecske akadémiai másolatában a *tekinhetsze* például eképp fordul elő: *tekinthetsz-e*.⁵⁰ Negyedszer: figyelemre méltó, hogy a *-sza/-sze* Balassinál (és másoknál is) gyakran járul *-hat/-het* képzős igei alakokhoz: Ezek – úgy tűnik – egy fokkal enyhébb felszólítást fejeznek ki.⁵¹

⁴⁸ Két korábbi előfordulást ld. még 105, 106.

⁴⁹ KLEMM: i. h. 23–4.

⁵⁰ ECKHARDT SÁNDOR: A Fűves kertecske. In: ECKHARDT, Balassi-tanulmányok. 356–7; vö. még ue.: IrtörtKözl. 1954: 373–85.

⁵¹ Erre vö.: A. MOLNÁR FERENC: Az *-sza*, *-sze* nyomatékosító toldalék eredete. In: HAJDÚ MIHÁLY, KISS JENŐ (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv

A *ne*, *ni* és a *nesze* általunk is javasolt etimológiáját idegen nyelvi és magyar analógiák szintén megerősítik. A 'ni, ni csak, íme, lám, lásd, nézd, nesze' jelentésű finn *kas* (PAPP, FinnMSz.), amelynek *ka*, *kah*, *kats* változatai is vannak, a *katso* 'nézd' igealakból rövidült (SKES.). A lapp N. *goe*, *goeh* 'kas, katso' interiectio a lapp N. *goec' cāt* 'katsoa; néz' szóval függ össze (SKES. *kas* al.). Az észet *va* 'íme, lám' a *vaat* 'nézd, íme, lám' szóra s ezen keresztül a *vaatama* 'megnéz, lát' igére, a *näh* 'ne!' pedig a *nägema*, *näha* 'lát' szóra megy, illetve mehet vissza.⁵² A mai angol *lo* 'íme, lám' (ORSZÁGH, AngMSz.²) a *look* '(meg)-néz' ige középanyol előzményének *lōke* imperativusából csonkult (Onions, OxfDictEnglEt.). Közeli szemantikai párhuzamra pedig a magyar *la* 'ni, lám', valamint a *lám* 1. 'íme, no, nézd csak'; 2. 'lássam, nézhessen' szavakat említhetjük, amelyek a *látod*, *ládd*, illetve a *látom*, *lássam* igealakokból keletkeztek (ld. TESz.).

Megjegyezzük, hogy a másik leggyakoribb érzékelést kifejező ige, a *hall* felszólító mód egyes 2. személyű alakjának szintén van csonkult formája: *halld!* > *ha* 'hallga!', illetve *hallgasd!* > *hallga!*. Ezeket – a fentiek analógiájára is – igei, nem indulatszói eredetűeknek tartjuk (vö. ÉKsz., TESz.). Különbözik a *hallgára* az ismerteknél (1708-tól) jóval korábbi adatunk van: NádK. 1508: „*Halgasza*, im megh mondom,” (RMDE. I, 427).

múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Budapest, ELTE BTK, 81–90. HORVÁTH LÁSZLÓ A felszólító igealakok kettősségének történetéhez című cikkében (in: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 2001. 55–65) az ilyen, az általa XVIII. századi anyagból merített adatokat – látva azok összetett, árnyalt funkcióit is, s ezek közül a nyomatékosítás szerepét emelve ki – egységesen az erőteljesebb felszólítások közé sorolja. Ezzel – legalábbis így általánosítva – aligha érthetünk egyet, a szövegek szerintem nem erre mutatnak. Például VARJAS BÉLA is Balassi Bálint összes versei és szép magyar comoediája című könyvének (Bp, 1981.) Szó- és szólásmagyarázataiban a *nézhetsze*, *nézzedsze* szavak 'nézd csak' jelentését adja meg. A legutóbbi 2004-es, KÖSZEGHY-féle Balassi-kiadás (ld. 17. lábjegyzet) szerint pedig a *nézhetsze* [helyesen: *nézhetsze*] jelentése 'néz-zed' (442) vagy 'nosza, nézheted!' (497), a *gondolhatdsza* [helyesen: *gondolhatdsza*] igealaké 'gondold csak el!'. Stb.

⁵² Vö.: LAVOTHA, Észet nyelvkönyv. Bp., 1960. 186, 213).

Veszek!, veszék!, jajveszékkel, veszékkel, vezekel, veszekedik. Az SzMK-ban előfordul egy *veszek* indulatszó, amelyre eddig a nyelvészeti irodalomban tudtunkkal nem volt adat. A második felvonásban Briseida azzal fenyegeti az elkeseredett Credulust, hogy ha rosszat gondol Júliáról, féltékenykedik rá, akkor többet nem jár közben nála az érdekében. Ugyanakkor biztatja Credulust, hogy ostromolja továbbra is állhatatosan Júliát. Credulus így felel: „*Veszek* s te nem akarzi hat az után mellettem βolni nem elege, hogy el arúla Sylúanús, s hogy te is el alaz melölem” (78; Actus 2, Scena 4). A dráma végén aztán az álnevet viselő és egymást kereső két gyermekkori szerelmes egymásra ismer. Credulus Júlia előtt régi szerelmét, Angelicát emlegeti, Júlia – a hajdani Angelica – megdöbben kiált fel: „*Veszek!* mit beszilsz Angelicat emlegetcze?” (101; Actus 5, Scena 4). S amikor kérésére Credulus tovább beszél ifjúságáról, és egy közös ismerősüket említi, Júlia megint nem tudja leplezni felindultságát: „Mit hallogh Monthant emlegetcz? *veszek* almomban! úagý imetew [!] hallom ezt!” (102; Actus 5, Scena 4). A *veszek* indulatszó tehát az előbbi mondatokban kétségbeesett, dühös lelkiállapot vagy váratlan megrázó élmény kifejezésére szolgál, s jelentése, ha bizonyára tágabb is, közel áll ahhoz, amit ECKHARDT a Balassi összes versei és Szép magyar comoediája (Bp., 1961) Jegyzeteiben megadott: 'végem van'.

Etimológiailag a *veszek* kétségtelenül a *vesz* (*vész*) 'elpusztul' ige származéka, s nyilván kijelentő mód jelen idő egyes 1. személyű alakban. Mivel az esetek többségében az SzMK-ban az *é* hangot is *e*-vel jelölik, a *veszek* olvasata esetleg *veszék* is lehetne, s ekkor a jelentés '(jaj) elveszttem'. Az interiectióban azonban minden bizonnyal jelen idejű alakkal kell számolnunk, mert egyik előfordulásban sem áll ékezet az *e* felett, s a *veszek* jelen idejű igeként, de már indulatszói árnyalattal a költő egy versében is megvan: „Ha érdemem szerént reám ereszesz ként, *veszek* s jaj hová legyek?” (140; Végtelen irgalmú). Lélektani megfontolások szintén inkább a jelen idejű alak mellett szólnak, indulatszavakban, amelyek az adott pillanat érzelmi kitörései, megalapozottabb jelen, mint múlt idejű alakot feltenni. Hasonló esetekben, felkiáltásokban ma is inkább jelen idejű igéket használunk: (*jaj*) *elveszek, meghalok, végem van, megfúlok* stb. Más korai drámáinkban is találunk számos olyan adatot, amelyben a *vesz* 'elpusztul' ige indulatszóként vagy indulatszói jelleggel fordul elő, és többnyire jelen

idejű alakban (a végül álló számok az RMDE. [Régi magyar drámai emlékek. I. köt.] lapszámjai): Heltai: Egy nemes emberről és az ördögről. 1566.: „Iay, *vesztünk*,” (573); Sztárai: Az igaz papságnak tiköre. 1557.: „Iay, ... hogy *veszenc*,” (603); Debreceni disputa. 1570–1571: „Jaj, bizony el *veszünk!*” (656); Bornemisza: Elektra. 1558.: „Iai, *veszek*,” (815, 825); „iai mint *vesek*,” (796); „Iai, mint *vezek*,” (820); „Iai, mint *veszek!*” (824) „Iai, ... mint *veszek!*” (813); „Iai, ... mint *veszek.*” (818); „iai, iai, enis mint *veszek!*” (796); „Iai, el *vezek.*” (813); „Iai, el *vezek!*” (826); „Iai, el *vezek* imar,” (819); „Oh, ... aell *veszek!*” (814); „Oh, mint *veszek!*” (827). S lásd még az ilyen mondatokat: „Meg haloc, ell *vezek* imar enis, ael hagial, szerelmem Orestes.” (813); „Da Iai, el *veze*, el *veze*, nem tudom, houa luen ell,” (802); „Iai, iai, iai, el kell *veznem* immaran!” (820); „Iai, *vezet* ember vagiok en!” (820); „Iai, aell *vezet* szegin!” (821) stb. Bornemisza a dráma szövegében általában nem tesz különbséget az *e* és *é* hang között, de a *veszek* fenti előfordulásait a modern kiadások is mindkét szótagban *e*-vel írják át.⁵³ Az SzMK-ban a *veszek* indulatszó gyakori használata szintén Bornemisza Electrájának egyfajta hatása (is) lehet.

A régiségben azonban bizonyára egy **veszék* indulatszónak is kellett lennie. Ez ugyanis még félig igei alakban (Oh jaj *veszik*, oh mind *veszék* stb.), képzett formában (*veszékel*) és összetételekben (*jajveszék*, *jajveszékel*) – *í*-s és *é*-s változatokban – bőven adatolható (ld. pl. NySz.). Először minden bizonnyal a múltban történt eseményre vonatkoztatva használták – például: „Oh mint *veszék* [,] jó szomszédom, kisebbségemre leányom énnékem vagon”⁵⁴ – s a feltett általános indulatszói szerep ilyen helyzetből fejlődött ki. A *veszek* és *veszék* ige, illetve indulatszó aztán keveredhetett, s gyakran társult más, főleg a *jaj* interiecióhoz. A tárgyalt két indulatszavunk közül a szakirodalom a **veszék* származékait ismeri. A helyesírás következetlensége miatt azonban valószínű, hogy egy-két eddig *é*-vel olvasott képzett alak *e*-vel is hangozhatott, például: 1536.: „Sÿrnak wala kedÿk mÿnnÿaÿan, *ees wezekeljÿk* wala a leÿant” (Pesti: Ntest. 136: NySz.); XVII. sz.: „Ezekalatt, midőn a szegény haza dolgai ige *veszekelnének*, ... elsőben a budai vezér, s azonnal a portai fővezér is Jenőt kezdék kivánni.” (Szal: Krón.

⁵³ Ld. pl. Szép magyar komédia. Válogatta SZ. TAMÁS JÚLIA. Kolozsvár, 1973.

⁵⁴ RMK. IV, 257: NySz; ld. még SIMONYI: Nyr. XXVII, 300.

346: NySz.). PESTI, ha nem is következetesen, de többnyire *ee*-vel írja az *é* hangot. A Szalárdi-kéziratot kiadó KEMÉNY ZSIGMOND – nyilván az eredeti alapján – rendszerint ugyancsak jelöli az *e* és *é* közti különbséget. Igaz, Szalárdinál egy másik helyen *veszékel* áll (ld. NySz.). A nyelvújítási *vezekelt* a *veszékel* hibás olvasata alapján alkotott szónak tartják (SzófSz.), meglehet azonban, hogy csak a *z* a téves olvasat. A *veszek* és feltett származékai esetében a **veszéknek* és származékainak hatásán kívül számolhatunk esetleg emfatikus nyúlással és a *jajveszély* (ld. NySz.) analógiájával is.

Fejtegetéseink a *jajveszékel* szó eredetéhez szintén új adalékkal szolgálnak. A *jajveszékel* a TESz. szerint valószínűleg a *jaj!* *veszék!* Felkiáltásból összeforradt *jajveszék* 'jajgatás' főnév származéka, de az sincs teljesen kizárva, hogy a *jajveszékel* a *jaj* indulatszó és a *veszékel* ige összetapadásából keletkezett. A SzófSz. azt írja, hogy a *jajveszékel* a R. *jajveszék* (< *jaj!* *veszék!*) interiecióból jött létre. A *veszek* indulatszó önálló jelentkezése arra figyelmeztet, hogy a *jajveszékel* (**jajveszekel*) egyaránt képződhetett – és bizonyára képződött is – a *jajveszék* (**jajveszek*) indulatszóból és az azonos hangalakú főnévből. A *veszékel* pedig a **veszék* (*veszek*) indulatszóból való deriváció.

Úgy gondoljuk, hogy egy-két egyéb, ugyanebbe a szócsaládba tartozó igénél nem lehetetlen a *veszek* (**veszék*) indulatszó továbbképzésével, illetve inkább ennek hatásával számolni. A *veszekedik* például jól származtatható a *vesz* alapszóból *-ked(ik)* képzővel (ld. SzófSz.), de nyelvtanilag a *veszek!* *-ed(ik)* képzős alakja szintén lehetne, s a *veszekedik* 'fáradozik, igyekezik, megerőlteti magát' vagy 'szened, tűr' jelentése (ld. NySz.) egészen jól levezethető lenne az interiecióból is. Ebben a szóban tehát feltehető a *veszeknek* és reálisan vagy potenciálisan létező származékainak a jelentésbesugárzása, s talán a *vesz* ige és a *veszek* (**veszék*) indulatszó képzett alakjainak a keveredése is.⁵⁵ Különb a *veszekedik* Balassinak a Kikeletkor jó pünkösdi korában kezdetű versében is megvan, SZILÁDY (i. m. 30, 264) szerint a szó értelme 'kínlódik, nyughatatlankodik', ECKHARDT (178) szerint 'kínlódik': „Azért mikor egy éjjel mindvégig [az 1986-os Balassi-kiadásban: mind addig; a 2004-esben: holvalig – a kiadásokat ld. 17. lábjegyzet.], | *Veszekedtem* volna mind virradtig,” (48). Az SzMK-ban pedig az öt ostromló *Credulust*

⁵⁵Az NySz-ben például van egy *veszékedik* alak.

Júlia ekképp utasítja vissza: „Merth ír az minduntalan előttem? Mint *ue-zekedell?* Mint giwtred magadot” (82). Itt a jelentés bizonyára ’annitor, elaboro’ (ld. uo. 28. j.).

Falra borsót hány. E szólás eddig ismert legkorábbi alakja a SzMK-ban tűnik fel. Briszeida rá akarja beszélni Júliát, hogy fogadja Credulus udvarlását. Júlia azonban így felel: „Chak heiaban *heiaban haniot az Borsod az falra, chak heiaban hegedőlz az malomban*, mert nem szeretem sem most sem ez után, hizem erted immar” (71; Actus 2, Scena 2). Úgy látjuk, hogy a szólás(ok) e formájának kialakításába az alliteráció is belejátszott. A *h*-val kezdődő igék előtt ugyanis az ugyancsak *h* kezdetű *hiába* szó áll. Erre azért is gondolunk, mert Balasinál még öt hasonló alliteráló kifejezést találunk: „Eléggé *hordoztuk heában az sok bút*” (69; Széllal tündökleni) | „Kinszenvedését valljon s *heában hagyodé* fiadnak?” (39; Ó én Istenem im mi történék) | „megh mondotam, hoi mind ketten chak *heiaban halasztok*, a feleol mast keresettek.” (70; Actus 1, Scena 2) | „azert lafsad, mert engemeth chak *hiaban igyekezel hozad haitani*,” (82; Actus 3, Scena 1), illetve a Kiben a szeretője háládatlansága és keménysége felől panaszkodik című versének a kezdetén: „Valaki azt hiszi, hogy nyerjen menyeken és szűzekén | Szerelmivel vagy hívséggel, az *házat rak sík jegen*, | Vagy pedig *heában hord* vizet rostás edéniben | Avagyhogy verőfént akar fogni boldondul keziben.” (67). Szólásunknak a régiségben egyéb változatai is voltak, például: *Mit hánsz a falra borsót;*⁵⁶ *falra mit hánsz borsót; akarmint hánd a borsót a falra, de nem ragad rayta* (MA.). Megvan az oroszban is: *как об стену горox* ’mint a falrahányt borsó’ (HADROVICS–GÁLDI, OrMSz.²)

Malomban hegedül. A *heiaban hegedőlz az malomban* (71; Actus 2, Scena 2) szintén szólás, ismerjük más formáit is: *malomban hegedül*.⁵⁷ Illyefalvi Jephthéjében így fordul elő: „többet *az malomban nem hegedült vala*”.⁵⁸ A kifejezés nyilvánvaló magyarázata az, hogy a malomban hiábavaló a hegedülés, az őrlés zajától úgysem hallik.

⁵⁶ Decsi: Adag. 182; KÖNNYE NÁNDOR: Nyr. XI, 177.

⁵⁷ Decsi: Adag. 166; MA.: NySz; Pázm: Kal.: MARG.

⁵⁸ HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 444: IrtörtFüz. 25. sz. 71, 16. j.

Rostával hord vizet. Ugyancsak a felesleges munkára utal a *heában hord vizet rostás edéniben* (76; Actus 2, Scena 4) szólás, amely több ma is ismert kifejezéssel függ össze: *rostával meri a vizet, rostával nem lehet vizet hordani* stb.⁵⁹ Ez a szólás nemzetközi, megvan például a németben: *Wasser mit einem Sieb schöpfen* 'rostában hordja a vizet' (HALÁSZ, NMSz.²); az oroszban: *черпать воду веюмом* 'rostával mer vizet', (HADROVICS-GÁLDI, OrMSz.²) *ноcumъ peuemom vody* 'ua';⁶⁰ az észtenben: *solega vett kandma*.⁶¹ A szólás alapjául szolgáló kép a magyar folklór más műfajaiban is gyakori, ECKHARDT egy Benedek Elek-féle meséből idézi: „rostával hordották a bort”.⁶² A néphitben, amikor a gazdája meg akar szabadulni a lidérctől, valami lehetetlen feladat elvégzését kívánja tőle, nemegyszer azt, „hogyan rostában hozzon a tenger fenekiből homokot”, vagy „rostában vigyen vizet vagy homokot”.⁶³ Móra Ferenc *Királyok kenyere* című meséjének egy népi ihletésű részében a király azon siránkozik, hogy nincs pénze, könnyeinek a kis kukta előbb rostát, aztán lyukas vödört, végül pedig lyukas hordót hoz: „könnyeit a király abba zuhogtatta, már egész országát árvíz riogatta”.⁶⁴ E kifejezések és fordulatok összekapcsolhatók a görög Danaidamítossszal. A férjgyilkos Danaidok vagy Danaidák az alvilágban lyukas hordóban hordják a vizet örökké.⁶⁵ Szólásunkra az ógörög irodalomban korábbi adatok is találhatók, előfordul már Xenophon történetírónak (i. e. 434–359) a *Gazdálkodásról* (VII. 40) és Arisztotelésznek a *Gazdálkodás* (I. 6) című munkáiban. Az előbbiben így: *εις τὸν τετραήμερον πίθον ἀνλεῖν* 'lyukas hordót töltögetni'.⁶⁶

Visszatérve a Balassi használatára szólások és kifejezések alliterációjának problémájára, felmerülhet a kérdés: valóban élő alakok vol-

⁵⁹ Ld. MARG.; NySz; O. NAGYGÁBOR, *Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1966 (és számos újabb kiadás); a továbbiakban MSzK.

⁶⁰ *Russzicizmusok*. Szerk. KESZTHELYI ERNŐ. Bp., 1961.

⁶¹ LIIV-HABERMAN-PAIVEL, *Saksa-estli fraseologismide ja väljendite sõnaraamat*. Tallinn, 1973.

⁶² *Magyar mese- és mondavilág* V, 119, 193.

⁶³ HOPPÁL: *Ethn.* LXXX, 405 kk., ue. in: *Studia Ethnographica* 5. sz.

⁶⁴ *Georgikon*. Nádi hegedű. Bp., 1959. 197–8.

⁶⁵ TRENCÉNYI-WALDAPFEL IMRE, *Mitológia*.⁵ Bp., 1963. 173.

⁶⁶ BÉKÉS ISTVÁN, *Napjaink szállóigéi*. Bp., 1968. 120–1; LIDDELL-SCOTT, A *Greek-English Lexikon*. Oxford, 1973.

tak-e ezek, vagy csak a költő alkotásai. KOMLOVSZKI TIBOR figyelmeztet rá, hogy bár Balassit az alliteráció következetes alkalmazásában nyilvánvalóan befolyásolta az ősi magyar és a szóbeli versszerzés, Balassi a betűírmel tudatosan tette mintegy költői kifejezése tartozékává, s ezzel is költészete stilisztikai egységének megvalósítására törekedett.⁶⁷ KOMLOVSZKI megállapítását szóláscsoportunk igazolja. Ebben, a kifejezések csoportos alkalmazásában és a valószínűleg kevésbé állandósult szókapcsolatokban az alliteráció jelentkezése ugyanis kétségtelenül legalábbis részbeni tudatos alakításra vall. Több Balassi használta szólás reális létét mutatja viszont az, hogy hasonló formák a későbbiekben is felbukkannak: *hiába hintesz borsót a falra, mert reá nem ragad;*⁶⁸ *hiába hintesz borsót a falra, nem ragad rá.*⁶⁹

Jégen rak házat, fövényen rak házat. Természetesen már maga az is költői eszköz, hogy Balassi a Kiben az szeretője háládatlansága és keménysége felől panaszolkodik című versében ugyanazon dolog – a „menyek és szüzek” megbízhatósága – kifejezésére egymás után több azonos értelmű szólást használ. A nyomósításnak, a halmozásnak ilyen formája egyaránt jellemző a nép- és műköltészetre. Hasonló fordulatok vannak például Marullus De perfidia puellari című költeményében is, amelyet Balassi említett versében erősen felhasznált,⁷⁰ vagy több XVII. századi német gáláns költőnél.⁷¹ A Balassinál szereplő kifejezések azonban részben eredetiek, Marullusnál pontos megfelelőjük nincs. A közvetlenül a már tárgyalt *heában hord vizet rostás edényben* szólás előtt álló *házat rak sík jégen* (a *házat* alliterál a megelőző *hív-séggel* szóval), ismertebb formájában *jégen rak házat* 'olyan vállalkozásba fog, amelynek szemmel láthatóan nem lesz eredménye' kifejezés épenséggel még ma is élőnek mondható, s változatai is vannak (ld. MSzK.; BALL.). A szólásra csupán egy Balassinál korábbi adatot ismerek, Szkhárosi Horvát András Az Istennek irgalmasságáról, és ez

⁶⁷ IrtörtKözl. LXIX, 334–6.

⁶⁸ WAGNER, Phras. 305.

⁶⁹ ERDÉLYI, Közm. 2522; az előbbi két példára és a szólás egyéb változataira ld. még BEKE: Nyr. LXXII, 112.

⁷⁰ Ld. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1879. 256.

⁷¹ Ld. ECKHARDT, Balassi-tanulmányok. 223–4.

világnak hálaadatlanságáról című költeményéből, 1546: „A jégen ti házat csináltok”.⁷²

Ezekkel a kifejezésekkel rokon a latin és német megfelelővel is rendelkező *homokra épít*⁷³ és a *fövenyen rak házat*. Az utóbbit Balassi a Fűves kertecskében használja az eredeti „So sehen wir als denn ... *vand auff den Sand gebawet haben.*” mondat fordításában: „akkor látjuk meg osztán ... hogy *fövenyen raktunk házat,*” (II. 24; Hatodik fű). A kifejezés – különösen ebben a vallásos munkában – bizonyára bibliai ihletésű, vö.: „És valaki hallja éntőlem e beszédeket és nem cselekszi meg azokat, hasonlatos lesz a bolond emberhez, aki a *fövényre építette házát*: És ömlött az eső és eljött az árvíz és fűjtak a szelek és beleütöttek abba a házba; és összeomlott: és nagy lett annak romlása.”⁷⁴ Geleji Katona István egy prédikációs kötetében szólásaink együtt fordulnak elő: „vagy hogy ők is az apostoli tanításnak rendit vészik-elé, vagy ha nem, tsak *jég hátán és fövenyen fognak éppítenie*”.⁷⁵

Hálóba esik, hálóba ejt. E szólásoknak a magyarban is számos variánsa van, már az ÉrdyK-ből tudjuk idézni (ld. MARG., NySz.; MSzK.). A vadászat, másodsorban a halászat tárgyköréből vonódtak el. Más nyelvekben is meglevő kifejezések, például: ang. *walk/fall into the net* 'hálóba, kelepcebe esik' (ORSZÁGH, AngMSz.²); finn *joutua jkn verkkoon* 'ua.' (PAPP, FinnMSz.); lat. *incidet in retia* 'ua.';⁷⁶ ném. *ins Netz gehen/geraten* 'ua.' (HALÁSZ, NMSz.²); or. *нонасть в цему* 'ua.' (HADROVICS-GÁLDI, OrMSz.²). Balassinál a szólás nem fordul elő, csak az annak alapjául szolgáló szókép. Ezek mintái Angerianus humanista latin költőnél és Ovidiusnál találhatók (225, 258). Első példánk a De Julia Venante: A Julia vadászatjáról, kit írva küldött Juliának című versből való: „De vitézek között szerelmére kötött s fogott sokot Julia, | Senki el nem szakad, valakire akad, mert erős ő *hálója*.” (93) – „Átkozott Cupido, mért silyesztesz engem? | ... | Lám a vadászember az elfutott vadat | Kergeti s nem bántja azt ki már megakadt, | Tudja, hogy övé az, kit *hálójában tart*.” (123; Ime ez szivembe). Vagy az SzMK-

⁷² RMKT. II, 205: NySz.

⁷³ ERDÉLYI, Közm. 3692.

⁷⁴ Máté 7. rész 27., 28. vers; a revideált Károlyi-féle fordítás. Bp., 1956. A későbbiekben is ezt a kiadást használjuk.

⁷⁵ Válts. II, d: NySz.

⁷⁶ MARGALITS: NyK. XXIX, 89.

ból: „bízal csak az βerelemben s köniörögj nekj, rea felelek úg megh taneth minth jarý erete s minemeö mestersigell úerd megh az *halott* útanna hogj ha egikben nemis, de az masikban *megh kel esni*,” (65; Actus 1, Scena 2). A hálóba ejtés átvitt értelemben, szerelmi kapcsolatra is vonatkoztatva az ókori irodalomban többfelé megtalálható, például: „Riadva kiáltoz a vadliba hangja, | rabul ejtette a csapda. | Engem szerelem tart édes köteléken, | nem szabadulhatok el. | Hálomat leszedem hát. | Mit mondjak otthon anyámnak, | akit esténként madaraktól görnyedve köszöntök? | Ma este nem én raktam ki a csapdát – | engem csalt csapdába szerelmed.”⁷⁷ A Bibliából, a Prédikátor könyvéből is idézhetünk hasonló helyeket: „És találtam egy dolgot, mely keservesb a halálnál; tudniillik az olyan asszonyt, akinek a szíve olyan, mint a tör és a *háló*, kezei pedig olyanok, mint a kötelek.” (7. rész, 26. vers). Ez a kép ugyanitt más összefüggésben szintén előfordul: „Mert nem is tudja az ember az ő idejét; mint a halak, melyek megfogatnak a gonosz hálóban és mint a madarak, melyek megfogatnak a törben, mikép ezek, azonképen megfogatnak az emberek fiai a gonosznak idején, mikor az eljő reájok hirtelenséggel.” (9. rész, 14).⁷⁸

Késő sütve. Az SzMK-ban a szerelmi bújában öngyilkosságra készülő Credulusnak Sylvanus megígéri, hogy többet *rá sem néz* (ez is szólás!) Júliára: „Soha csak *rea fem tekintek* ez után” (96; Actus 5, Scena 1). Credulus azonban így válaszol: „Ho, ho, ho, *keseö ímár süttue*, az előtt kellett uolna jomra gondolnod,” (96). A ma már elavult kifejezés értelmé ECKHARDT szerint ’késő már beavatkozni’ (uo. 4. j.). Ilyen jelentésre mutatnak az NySz. adatai is: „*Késő süttue*: sero sapiunt Phryges” (Decsi: Adag. 3.); „*clypeum post vulnera sumis*” (MA.); „Le akarták beszélteni hamis vélekedéséről, de *késő sültve* vala” (Fal: TÉ. 763). A szólás szerintünk először valószínűleg arra vonatkozott, hogy késő a már megsütött állaton sajnálkozni. Másik, igen esetleges magyarázat: késő már akkor bánkódni, ha elsütöttük a fegyvert.

⁷⁷ A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek. Ford. MOLNÁR IMRE. Bp., 1973. 31.

⁷⁸ A hálóba esik, hálót vet stb. kifejezésekre ld. még pl. a következő bibliai helyeket: Zsolt. 9/16, 10/9, 31/5, 35/7, 8, 57/7, 66/11, 140/6, 141/10, Péld. 1/17, 29/5.

Köpi a markát. Campinaus a Tíz okokban többek közt azzal vádolja protestáns vitapartnereit, hogy „chiac honniokban *põkic markokat*” (II, 89; Negyedik ok). Szólásunk — amely tulajdonképpen első előfordulás — az eredeti szöveg *Nimirum se iactat in angulis* (II, 89) mondatának a fordítása. ZOLNAI GYULA szerint a magyar kifejezés létrejött keveredés eredménye. A földműves munkásember, hogy a szerszám ki ne csússzék a kezéből, gyakran megköpi a markát. Az e szokást jelentő mondás keveredett a büszkeséget, rátartiságot, dicsekvést szemléltető *fennköpő* szóval, s így érthető a *köpi a markát* mai jelentése, hogy 'csak ígéri, bizonykodik rá, de nem végzi el a munkát'.⁷⁹ ZOLNAI elgondolása, az, hogy keveredéssel számol, erőltetett. Mivel a szerszámmal dolgozó ember a munka, egy-egy munkafolyamat megkezdése előtt vagy pillanatnyi megálláskor, pihenéskor köpi meg a markát, a szólás magából a cselekvésből is jól magyarázható, pusztán némi jelentés-eltolódást kell feltennünk: 'hozzákészül (és fogadkozik), hogy megtegyen valamit' → 'fogadkozik, hogy megtesz valamit'. Az persze elképzelhető, hogy a szólás kialakulását távolabbról segítette a *köp* ige nek néhány olyan kifejezésben való előfordulása, amely a büszke, pök-hendi emberre vonatkozik (ld. MARG.; NySz.; MSzK.). Ez a ma is élő szólás megvan Szenci Molnárnál, Pázmánynál és másoknál is.⁸⁰ Az alapjául szolgáló szokásra pedig már Sztárai Mihály drámájában, Az igaz papságnak tikorében találunk utalást. Tamás pap, miután hitvitában legyőzte a pápát, azt tanácsolja neki, hogy elégedjen meg a római püspökséggel, vagy ha nem tud prédikálni, menjen el dolgozni, kapálni. „Papa. »Heu am a kapa nyele.« Tha. »Meg pökied te s meg hidededic.«, (RMDE. I. 608).

Nyakán csüng, nyakára köti magát valakinek. Az SZMK-ban Dienes nagyon csodálkozik, amikor látja, hogy Credulus nem vette észre Sylvanusnak Júlia iránti vonzalmát: „Ki úgy szegin mindenkor együtt úatok az gazdamal mind eltiğh egy' mas *niakan czügotok*, mint az harangh az en bakom niakan, s megh sem tudod.” (67; Actus 1, Scena 3). Galathea pedig látva, hogy Sylvanus iránti szerelme viszonzatlan, megüzeni neki: „*Nem kötöm* ne felien ez után az Jambor *niakara magamot* mert latom hogy úgy fútt elöttem, mind egy pefis elötht:” (99;

⁷⁹ Nyr. LXI, 121.

⁸⁰ Ld.: MARG.; NySz. ZOLNAI: i.h.

Actus 5, Scena 3). E szólások és változataik (l.: MARG.; NySz.; MSzK.), valamint a külföldi párhuzamok — például a ném. *auf dem Hals haben* 'valakinek a nyakán lóg' (HALÁSZ, NMSz.²); or. *навязаться на шею* 'ua.'⁸¹ — legtöbbje, mint a *nyakán csüng* Balassinál való előfordulása is mutatja, az állattenyésztés köréből származik. A szólás ilyen formái is erre vallanak: *lerázza a nyakáról, nyakába akaszt, vet vagy ránt valamit* (MSzK.) és egyéb alakok is, például: 1575: „csak hamar *ki hántác igáiát nyakokból*” (Helt: Krón. 9b: NySz.); 1608: „remélyük immár, hogy az Ur Isten, az mi sok nyomoruságunkat meg látván, minden féle nyaválának ekkoráig *nyakunkon csöggő* súlyos igaitúl meg szabadítván, békességes, csendős és boldog állapotra dolgunkat fordította.”;⁸² „Nincs a za tinaó, a mélyiknek fél nē törnē ja járóm a nyakát.”⁸³ Kifejezéseink pejoratív jelentésárnyalata jól érthető, az állat számára is kellemetlen volt a nyakába akasztott járom, kolomp stb., s nemigen tudott megszabadulni tőlük. A szólás megszilárdulásához, létrejöttéhez az is hozzájárulhatott, hogy az ember is akaszthat terhet a nyakába, s a nyakba borulás, a gyermekeknek a felnőttek nyakába való csimpaszkodása ragaszkodásra, akár túlzott ragaszkodásra is vallhat; vesd össze.: 1526–1527: „Ha meegh apro wnokayd *nyakadon cygheneenek* ees, megh ees altal haghyaad es fol' amyaal az zenth kerezthffanak zaztoya alaa” (ÉrdyK. 118. 77: NySz.).

Őrt áll. E kifejezés a költő Ó szent Isten... kezdetű versében érdekes jelentésben fordul elő: „Hogy tégedet, élő Istent szivünk kedve szerént szolgáljon s tiszteljen, | ... | Véletlen halál, ki reánk *őrt áll*, ne fojtson meg hertelen éltünkben.” (39). Ma éppenséggel nem azt mondjuk, hogy a halál őrt áll, vigyáz, hanem azt, hogy leselkedik valakire. A Balassi-sor azokat az időket és állapotokat villantja fel, amikor az őrségben levéshez, az őrt álláshoz fokozottabban hozzá tartozott a kémlelés, a vigyázva figyelés. Amikor a városok, a várak őrtornyáiból rendszeresen kutatták, jön-e ellenség, nem támad-e tűz, vagy valami más előre nem vélhető, véletlen baj. Amikor „az utaknak lese, kemény harcok helye” (112; Ó én édes hazám) volt a vitézek tanuló iskolája. Ma az őrt állás a körülmények változásával már többnyire sta-

⁸¹ Russzicizmusok. Szerk. KESZTHELYI ERNŐ. Bp., 1961.

⁸² RMNy. III. 127: NySz.

⁸³ ISTVÁNNFFY GYULA: Nyr. XXII, 522: MARG.

tikusabb tevékenységet jelöl, valami mellett állunk őrt. Az *örködik* és a *leselkedik* szemantikai kapcsolatára vesd össze *bertáfol* 1. 'virraszt'; 2. 'bámul'; 3. 'ácsorog'; 4. 'örködik' (TESz.); m. *lát* ~ ? sham. jur. *lettampā* 'véd, oltalmaz, őriz'; *lġtobiz* 'figyel'; m. *véd* ~ zürj. *vidlġnj* 'lát, néz'; m. *vigjáz* ~ ész. *viisama* 'megfigyel, megles' (MSzFgrE.; TESz.).

Összekap guba göndörrel. A Julia pásztorjátékban a féltékeny Credulus ekképp fenyegeti meg Sylvanust: „hanem ugyan *öszve* is *kap* még ma *guba göndörrel!* Majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán, ha rá nem gondolsz!” (289). Az idézett rész második fele világos, a veszekedő emberek egymás ruháját, gubáját is ráncigálhatják, vonogathatják. Az SZMK-ban is Dienes egyszer ekképp figyelmezteti Credulust: „De hallad en az tanaczom leg a nekül, mert bizony egiben horgiük az gubath” (67; Actus 1, Scena 3; ld. még: 88; Actus 4, Scena 1: „eBue horgyük ma az marhath”).⁸⁴ Mi azonban a Julia-töredékből idézett első mondat értelme, amelyet ECKHARDT sem magyaráz? Ebben a *guba* a már kihalt, csupán az *eben gubát cserél* szólásban fennmaradt, 'kutya' jelentésben szerepel. Balassi talán tudatosan, költői eszközként él a szó mindkét jelentésével, az alliteráció lehetőségével. A *guba* ruhadarab és kutya neveként való használata egyaránt a gubancosság képzete alapján alakult ki (TESz.). *Gubán* először nyilván olyan kutyát értettek, amelynek gubancos volt a szőre, mint ahogy a *Bodri* kutyanev is először göndör szőrű kutyát jelentett (ld. TESz. *bodor* a.). Kutyákat gyakran neveznek el szőrükről: *Borzas*, *Torzas*⁸⁵ *Borzos*⁸⁶ stb. A Balassinál szereplő *göndör* ugyancsak kutyanev, az első mondat tehát ekképp értendő: 'majd össze is vesz még ma a kutya a kutyával (azaz a dühös Credulus a hitvány Sylvanussal)'. Megjegyzem, hogy e szólás egy variánsát Zrínyi Miklós szintén használja. Csáktornyáról egy évszám nélküli, október 1-jén kelt levelében írja Batthyány Ádámnak, hogy néhány saját katonája egy rövidebb, először szerencsésnek induló portyáról sétálva jött haza, de „bele haraptak az sauaniuban ualamenire”, mert már itthon a berzencei törökök rajtuk ütöttek, minden zsákmányt visszaszereztek, sőt még négy foglyot is ejtettek, „az aual iar

⁸⁴ E kifejezés egyéb változataira is ld. A. MOLNÁR: *NytudÉrt.* 83. sz. 384.

⁸⁵ SÁNDOR, *Sokféle* XII, 250.

⁸⁶ KRIZA, *Vadr.* 391.

az gubais huza, de az gubatis huzak”.⁸⁷ Az említett eseményből is látszik, Zrínyi ez utóbbi szólással hasonló dolgot fejez ki: amit az egyik ellenségeskedő fél csinál, azt teszi a másik is, a magyar és török katonák kölcsönösen zaklatják, rabolják egymást.

Nyelvünkben számos olyan szólás ismeretes, amelyben két ’kutya’ jelentésű szó kapcsolódik egymáshoz: *egyik kutya, másik eb, eb ura fakó, eb ura kurta; eb fújja, kutya járja; tarkán kurtát cserélt* stb.⁸⁸ „A XVI–XVIII. században például arra, ha két kíméletlen ember csúnyán összeveszett, és alaposan ellátta egymás baját, ezt mondták: *fakót is vonják, de fakó is vonja*, és ez eredetileg azt jelentette, hogy ’komiszul bánanak a kutyával, de a kutya is komisz másokhoz’.”⁸⁹ Különben a *guba* ’kutya’ szóra a TESz. 1615-ből hozza az első adatot.

Szárnya alól ’védelme alól’. Balassi a Pozsonyi Kamarához Liptóújvár váltsága ügyében írt levelében azt kéri, hogy Újvár váltságát március 1-jéről Szent Lukács napjára halasszák el. „Ezalatt mi es költözünk és ő felségével Lipcse [Németlipcse, ld. 395, 17. j.] felől is traktálunk, könyörögvén az kegyelmes Istennek, hogy az ő felsége szívet hajtsa kegyelemre hozzánk és hazánkból se idegen, se Tündér országba [Erdély, ld. 395. 26. j.] ne űzzön ki az ő felsége *szárnya alól* bennünket.” (394.) A szólásnak a magyarban⁹⁰ és más nyelvekben is több változata van, például ang. *take somebody under one’s wing* ’pártfogásába, szárnya alá vesz valakit’ (ORSZÁGH, AngMSz.²); ném. *unter seine Fittiche nehmen* ’ua.’ (HALÁSZ, NMSz.²); észt *kedagi oma tiiva alla võtma* ’ua.’ (LIIV–HABERMAN–PAIVEL i. m.); or. *взять под своё крыльшко* ’ua.’ (HADROVICS–GÁLDI, OrMSz.²); finn. *olla jkn siiven suojassa* ’valakinek a védő szárnyai alatt’ (PAPP, FinnMSz.); or. *под крыльшком кого-л.* ’ua.’ (HADROVICS–GÁLDI i. m.). A szólás alapja az, hogy számos madár és a tyúk a szárnya alá veszi védelemre szoruló kicsinyeit. Ez a kép metaforaként és hasonlatként a Bibliában is megvan: „Tollaival fedez be téged, és *szárnyai alatt* lészen oltalmad”;⁹¹ „Je-

⁸⁷ A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bev., jegyz., közléteszi IVÁNYI BÉLA. Bp., 1943. 291; vö. még 290; A. MOLNÁR: MNy. XCVIII(2002): 473.

⁸⁸ O. NAGY, Mi fán terem? 66, 69; irodalommal

⁸⁹ O. NAGY i. m. 65.

⁹⁰ L.: MARG.; NySz; MSzK.; NÉMETH K. BÓDOG: MNy. LXIX, 235.

⁹¹ Zsolt. 91. rész 4, a szárnyai árnyékába, szárnyai árnyéka alá kifejezésekre vö. még pl. Zsolt. 17/8, 36/8, 63/8, 91/4.

ruzsálem, Jeruzsálem! Ki megölnöd a prófétákat és megkövezed azokat, akik tehozzád küldettek, hánszor akartam egybegyűjteni a te fiaidat, miképen a tyúk egybegyűjti kis csirkéit *szárnya alá*.⁹²

Szeget szeggel. Az SzMK-ban az őt felelősségre vonó Briszeidának Sylvanus ekképp magyarázza meg szerelmi pálfordulását: „akaram az Júlia *βepsigiüel* az Galathea miath úalo búmoth el uernem, úg minth *βeggel βeget*,” (86; Actus 3, Scena 3). Szólásunk itt használt alakja arra mutathat, hogy a kifejezés formája ekkor még nem állapodott meg teljesen, a két szó sorrendje felcserélődhetett. Mivel a *szeggel szeget* egy mellékmondatban áll, s a főmondatban az *elvernem* ige vonatkozik rá, nem állíthatjuk, hogy a szólásnak a mai tömör formája akkor már használatos volt. Eddig úgy tudták, hogy a szólás először Decsinél⁹³ fordul elő. Decsitől – és még egy darabig a későbbi nyelvemlékekből is – a kifejezést csak hosszabb alakjában ismerjük: *Szeget szegvel útni*. Kisviczay⁹⁴ ilyen alakot közöl: „*A szeget szeggel (az erőt erővel) verni (hátra) ki*”.⁹⁵ Több más szólásunkhoz hasonlóan a jelenlegi tömör alakra való rövidülés csak utólag történhetett meg. Az egész mondatos formát találjuk – a kifejezés általunk ismert első előfordulásaként – a Füves kerteskében is: „és ugyan amaz közmondás szerént is, gonoszt gonosszal, és *szöget szöggel kell kiütni*.” (II, 16; Negyedik fű). A megfelelő német mondat így hangzik: „Und gehet hie nach dem gemeinen Sprichwort, Böses mus man mit bösem vertreiben.” (II, 16). A *szöget szöggel* tehát a fordításban Balassi hozzáadta többlet. Azt egyébként TOLNAI már megírta, hogy a *szeg* szó e szólásban faszeget jelent, a faszeget valóban csak faszeggel lehet jól kiütni.

⁹² Máté 23. rész. 37.

⁹³ Adag. 9.

⁹⁴ Adag. 78.

⁹⁵ TOLNAI: NyT. XXXI, 66–7.

Kommentárok Balassi Bálint *Az erdéli asszony kezéről* című verséhez*

Költeményei közül Balassinak saját kézírásában, mint ismeretes, mindössze öt epigrammája maradt fenn (l. STOLL 1952: 166–70), köztük az első *Az erdéli asszony kezéről*, amely így hangzik (a szöveg STOLL szerint átírva, mai betűformákkal, a kiejtést tükröztetve):

Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen. (etc.)

HORVÁTH IVÁN (1982: 102) arra gondol, hogy a vers második sorában jelzőcserés hypallage van „mely az első hasonlítottat szakrális hasonlójához emeli (*áldott kezével, mint szép ereklyével*). A két hasonlat hasonlítottjainak (kezével, engem) találkozása szemantikailag csak az eltávolított hasonlók szintjén történik meg”. Lényegében ezt a véleményt vallja VADAI ISTVÁN is, aki e verssel kapcsolatban többek közt így ír: „Érdemes megfigyelni az *áldott kezével – szép ereklyével* kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhíttá fokozódik. A férfi nem győzi hangsúlyozni alávetettségét” (VADAI 1997: 13). Ezeket a megállapításokat vitathatónak tartom — hasonlóan SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZÁHOZ (ld. 94. lábjegyzet), noha magyarázatom részben az övétől is eltér —, ezért fűzném hozzá a saját véleményem.

Szerintem az *ereklye* és a *kéz* szavakhoz az *áldott* és a *szép* melléknevet egyaránt lehet csatolni. Ezek a jelzők a régi egyházi és világi irodalomban igen gyakoriak és széles jelentésmezőben használatosak,

* Eredetileg megjelent: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI ZSOLDOS ENIKŐ, KOVÁCS MÁRIA. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Miskolc, 2002. 130–3. A szöveget egy-két helyen kiegészítettem vagy némileg átfogalmaztam; hivatkoztam például HORVÁTH IVÁN Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben című könyvére —, de a mondanivaló változatlan maradt.

olykor szinte már töltelékszavakká is válnak. TARNAI ANDOR Bonaventura De perfectione vitae című művének magyar fordításáról, annak másolatairól szólva mondja: „Ebben is akadnak *és*-sel, *avagy*-gal összekötött szókettőzések, melyek valamelyik magyar szövegből kihullottak; jelzők, melyek a latintól teljesen függetlenül csúsztak be, és makacsul tartották magukat, akár személyeket, akár fogalmakat kísérjenek: *áldott* vagy *édes* Jézus, ugyancsak *áldott* és emellett *úr*, *mindenható*, *örök*, az Isten, *ájtatos* és *szent* a latinban egyszerűen Bernardusként említett Bernát, és szinte kivétel nélkül *szent* Ágoston doktor Augustinus. A jelek arra mutatnak, hogy e bizonyos változatosságot megengedő és feltehetőleg régi idők óta munkált jelzők nélkül bizonyos szavakat használni sem lehetett akkoriban” (TARNAI 1984: 234). Megjegyzem még, hogy Jézusra a *szép* jelző is vonatkozhat. (L. pl. az „Ó szép Jézus” kezdetű régi, de ma is használt katolikus éneket és sok kódexbeli példát: CzechK. 63–4; ÉrdyK. 44–5; ThewrK. 295; vö. még MÉSZÖLY 1944: 57–60; A. MOLNÁR 2003: 72–3; stb.) Ha TARNAI okfejtésének az utolsó mondatában talán van is némi túlzás, a szokásszerűen használt jelzők problematikáját a szakirodalom a világi szövegekben szintén ismeri. VARJAS BÉLA a magyar históriás énekekről, jelesül a részletes tanulmányban vizsgált Szép ének a gyulai vitézekekről (vagy: Cantio de militibus pulchra) című versről írja: „A gyulai énekes jelzői sem mutatnak nagy változatosságot, ő is beéri 15–20 félével. Leggyakoribb persze — mint azt a korabelieknél már megszoktuk — a *szép*, *jó*, *rossz*, *nagy*, *édes*, *erős*, *szegény*, ritkább a *vitéz*, *bátor*, *hasznos*, *vakmerő*, *széles*, *gazdag*, *veres*, *fekete* stb. Ám a legtöbbször használt *szép* jelentése igen különböző. A XVI. századi énekekben eleddig legalább húszféle értelmezését jegyeztem föl. Nagyarányú elterjedtségét nyilván annak köszönhette, hogy rövid, egytagú szó lévén, olyankor is könnyen beleszőhető volt a versbe, ha egyébként az általa voltaképpen helyettesített tulajdonság csak hosszabb, több szótagú jelzővel pl. *kellemes*, *hibátlan*, *ékes*, *hasznos* stb. lett volna kifejezhető. A gyulai énekekben a *szép* jelző pl. négyszer fordul elő, de egyszer sem az esztétikumot hangsúlyozandó értelemben” (VARJAS 1979: 51).

Balassi Bálint — bármennyire eredeti tehetség — korának a költője, és így az előző (egyházi és világi) irodalmi hagyomány folytatója is. Verseiben és a föltehetőleg 1588–1589 körül írt, „az erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak, mint jóakaró asszonyinak” ajánlott

Szép [!] magyar komédiájában a *szép* jelző szintén igen gyakran, széles jelentésmezőben, illetve sokszor már „rutinszerűen” szerepel. A versek és a Komédia szóanyagában a *szép* melléknévként és főnévként 311 előfordulással a szógyakorisági sorrendben a 13. helyet foglalja el, csak az *az* névelő, a *hogy* kötőszó, a *nem*, az *én*, az *s*, a *ki* vonatkozó névmás, az *is* kötőszó/módosítószó, a *csak* módosítószó/kötőszó, a *szerelem*, a *ha* határozószó/kötőszó, a *mint* és a *mert* kötőszavak előzik meg. Noha az *áldott* melléknév helyezése „csupán” a 253–260., 25 előfordulásával a szó szintén a gyakoribbak között van (l. JAKAB—BÖLCSKEI 2000: 470, 472). Csak példaként említem, hogy Balassinak a 60. sorzámmal ellátott versében Zsuzsanna és az ő atyjafia, Anna-Mária kapja meg a *szép* jelzőt és még a *virág*. A 61.-ben a *dolog*, tulajdonképpen a végek („szébb dolog az végeknél”), a *madár*, a *harmat*, a *mindenik*, azaz a vitézek, a *tisztesség*, a *liget*, *erdő*, a 62.-ben a *sólymok*, a *leányok*, a *szűz*, a *nyers ciprusvessző*, az *orca*, a *virág*, a *koszóró* ’koszorú’. *Áldott* pedig lehet a jó kikelet ideje (8. vers), a szerelmes szemei, a szerelmes arca (széne, vő. *szént*), Júlia öle (42.), maga Júlia (51.; lehet, persze ő vagy pl. az ő képe, a szerelmes szeme stb. *szép* is, l. 39., 58.; SzMK. Actus 3, Scena 1), az Isten (a „Nincs már hova lennem, kegyelmes Isten” kezdetű vers), az Isten neve (33.), a szerelem, illetve neve („Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem”) stb. Az *áldott* és a *szép* olykor együtt is előfordul, például: „Jó és nagy *szép* voltát *áldott* Juliának, haki tudni akarod” (33), az „*Áldott szép* Pünkösdsnek gyönyörű ideje” kezdetű vers stb. (JAKAB—BÖLCSKEI 2000: passim; BALASSI/1986: passim; a verseket — a STOLL-cikk után idézett epigramma kivételével — e kiadás szerint írom át). Ha az „*Áldott Julia* kiballagtába” kezdetű verset Balassi például Margarétáról írta volna, róla mondván, hogy „kiballagtába Cupidót talál”, szinte biztosak lehetünk benne, hogy Margaréta neve a *szép*, esetleg a *jó* jelzőt kapta volna, mert az egy szótaggal hosszabb névhez itt egy szótaggal rövidebb jelző illeszthető. Az erdélyi asszony kezéről írt versben is úgy jön ki a belső rímet tartalmazó két felsor szótagszáma, ha a három szótagú *kezével* szó az *áldott*, a négy szótagú *ereklyével* pedig a rövidebb *szép* jelzőt kapja. A formulák, a sztereotip jelzők használata elsősorban a szóbeliségre jellemző, és jórészt az, annak a hatása is örökíti őket tovább.

Tovább vizsgálva az epigrammát azt szintén megállapíthatjuk, hogy az *áldott* és a *szép* melléknév is az asszony kezére vonatkozik (jel-

zöcserével HORVÁTH IVÁN is az asszony kezét gondolja szépnek), az utóbbi úgy, hogy a kéz a szép ereklyéhez van hasonlítva — a kéz általi és az ereklyével történő érintés összekapcsolása által is. Egyébként az ereklye maga is nyilvánvalóan lehet szép, vesd össze például: MargL. 75: „es elevant valanak ez zent zveznek mynden ev zep aranjas kepey tablaŷ es ereklyeŷ”. Balassi azt kéri, ha nem is érdemli meg, hogy szerelme, az imádott nő szeresse, legalább kezével illesse, mint ahogy a beteget is megérintik az ereklyével. Ehhez azt ugyancsak hozzáértjük, hogy a költő számára a kedves kezének már az érintése is gyógyulást, örömet jelent, akárcsak az, ha a beteget természetfeletti hatásban, isteni erőben bízva és híve ereklyével érintik meg vagy kézrátétellel gyógyítják. A Biblia szerint Krisztus is sokszor kézrátétellel gyógyított, lásd: Máté 8/3, 15, 9/18, 25, 10/34; Márk 1/31, 41, 5/23, 41, 8/23, 25; Lukács 5/13, 13/13. E helyek közül két olyat idézek, amelyben az *illet* szó is szerepel: Máté 8/3: „És kinyújtván annak kezét, *megilleté* őt [egy belpoklost, leprást] Jézus, mondván: Akarom, tisztulj meg. És azonnal el-tisztult annak poklossága”; 8/15: „És *illeté* annak kezét [Jézus Péter anyósáét], és elhagyá őt a láz; és fölkele, és szolgálá nékik” (Biblia /1990).⁹⁶

⁹⁶ A MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjában SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (korábban: SZABÓ GÉZA) „Mint szép ereklyével...”. Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik című, 2001. szeptember 19-én tartott előadásában szintén arról szólt, hogy e részben itt nincs jelzőcsere. Azt, hogy a kéz szó az áldott, az ereklye pedig a szép jelzőt kapja, ő Balassi szerelmi költészetének filozófiájával magyarázta. Később előadása bővített és, úgy gondolom, némileg átdolgozott formában meg is jelent, lásd: Iskolakultúra 2004/2: 36–49. Fenti, részben más véleményt tükröző – és filológiai apparátussal még jobban el-látott – fejtegetéseim lényege megegyezik az előadáshoz fűzött hozzászólásom vonatkozó részével. Úgy gondolom, abban igaza van SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZÁnak hogy itt nem szükséges jelzőcserét föltenni; szerintem azonban a jelzőhasználatot sem kell olyan nagy művelődéstörténeti háttérrel és különösebben megokolni, mint ahogy ő teszi. Az ereklye itt elsősorban nem azért szép, mert sok szép ereklye volt, s „Balassi szeme előtt ... egy női kézforma, Szent Anna szép, arannyal és drágakövekkel díszített, kar alakú ereklyetartója lebeghetett” (SZENTMÁRTONI SZABÓ 2004: 39). Itt, mint írom, az erdélyi asszonynak a keze a szép, amihez az ereklye hasonlítva van, de a szép és az áldott jelzők használata a korabeli (hasonló) versekben egyébként is igen gyakori, sokszor panelszerű, a szó-

A Balassi-vers a szakirodalom általános véleménye szerint is annak a humanista irodalomban (szintén) gyakori toposznak egy példája, amelyben a férfi a szeretett nőt felmagasztalja, magát pedig hozzá képest jelentéktelennek tünteti föl, akinek a (legkisebb) kegyéért is hajlandó szenvedést, megaláztatást, sőt más versek szerint akár a halált is elfogadni. Az epigrammában lévőhöz közeli és hasonló szavakkal is kifejezett gondolat Balassi Szép magyar komédiájában, illetve annak egy valamivel későbbi, némileg átdolgozott, de csak töredékben fennmaradt nyomtatott változatában, az úgynevezett Júlia-töredékben is előfordul. A megfelelő részt a Komédiából idézem: „Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne utáld teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, légyek ottan csak rabod, míg élek” (Actus 3, Scena 1, BALASSI /1990: 34–5; vö. még: STOLL 1952: 168). A vers utolsó sora szintén e toposznak a része: ha szerelmesének a költő nem lehet szolgája, akár „ferge rabja” is lesz, csak az ne vesse el magától. A *ferge* jelentése itt ’megtébolyult, eszét vesztett, kerge, kába’. Balassi humanista sablonként másutt is többször mondja magát a szerelem miatt eszét vesztett embernek: „Kiáltok, csak bolygok, mint megszállt ember” — írja egy verse kezdetén; stb. (l. PAIS 1952: 171–2; A. MOLNÁR 1974: 378–9, 1976: 309; az utóbb idézett helyre l., ill. vö. az e kötetben A szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből c. cikkben a *ferge* szóról írtakat; HORVÁTH 2002). A *ferge* szónak ezt a jelentését a KŐSZEGHY PÉTER—SZABÓ GÉZA-féle legújabb Balassi-kiadások szintén elfogadják, de a leggazdagabban jegyzetelt 1986-os kiadásban — bizonyára STOLL (1952: 167) átírása („ferge [férge ?]”) nyomán — azt olvashatjuk, hogy „a ferge = férge jelentés is elképzelhető” (BALASSI /1986: 303). Ez egyáltalán nem valószínű. Az esedező férfi ugyan lehetne metaforikus szóképpel akár féreg is, a felmagasztalt női ideált azonban féreg nem imádhathja, neki nem lehet férge. Mint látom, a legutóbbi Balassi kiadás a ’féreg’ értelmezésnek a lehetőségével már nem is számol (BALASSI /2004: 477).

tagszámtól is függő. Lásd erről bővebben azt, amit e cikk főszövegében írok. A cikkemben lévő bibliai idézetek a revideált Károlyi-féle fordításból valók.

Balassinak erről az epigrammájáról ECKHARDT SÁNDOR azt írja, hogy alighanem 1589-ben született, amikor Balassi Erdélyben járt „jó hamar lovakért”. Talán az egyik Bánffy felesége számára készült, akinek fontosabb iratait küldte, mikor Erdélybe szökését előkészítette (BALASSI /1955: 126). Megjegyzi még, hogy a vers kapcsolatba hozható Wesselényi Ferenc nádor Teplicéről, 1662. november 21-én egy ismeretlen grófi barátjához írt levelében található, Illéssy János által már közölt Balassi-idézettel: „mind azáltal én amaz jó hírrel nével tündöklő vitéz Balassi Bálintnak belém avult versecskéjét tartom, midőn kedvesének hűlt idegenségét látván, reményében fogyott volna, azt írja egy versében, ha szeretetivel nem élhet is, ottan engedje meg, s ne bánja, ha ő szeretni fogja őtet” (a saját átírásom; l. BALASSI /1955: 125–8, BALASSI/1951: 289–90, vö. még: 210; a levél betűhű szövege: BALASSI /1955: 128). ECKHARDT úgy gondolja, lehet, hogy az epigramma a levélben említett „elveszett versnek töredéke, mert, hogy töredék, a szakasz végén álló etc. mutatja. (De ez pontot is képvisel B. B. ususában.)” (BALASSI /1955: 126). Abban talán nem lehetünk biztosak, hogy az epigramma töredék, ámbar ezt nyilván föl lehet tenni, az öt közül háromról ki is tudjuk mutatni, hogy egy hosszabb vers egy-egy szakasza, annak változata. A Wesselényi-levél tágabb szövegösszefüggéséből látszik, hogy abban a Balassi-idézet nem szerelmi viszonyra vonatkozik, Wesselényinek a levél címzettjéhez fűződő jó kapcsolatának bizonyos problémáiról lehet szó. Az is föltehető, hogy a körmendi levéltárban STOLL által megtalált, öt epigrammából álló saját kezű versfüzér azokkal a versekkel egyezik meg, amelyekről Balassi 1593. március 21-én Pozsonyból Batthyány Ferencnek küldött levelében ír: „Nagd elmente után jutottak vala valami uj versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nd kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nd az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!”. A (királyi) istálló-master (?) leánya, Lobkowitz Poppel Éva, Batthyány nagy szerelme, későbbi felesége, akinek ő Balassi-versekkel is udvarolt (L. BALASSI /1951: 4, 159, 175, 241–2, 276, 397–8, az idézet: 397; vö. még: BALASSI /1955: 126; VADNAI 1997: 16–7).

Végül megemlítem, hogy 1977-ben Nagy László is írt egy, Az erdéli asszony keze (alcím: *Balassi helyett is tajtékozva*) című verset, s ebben szerepel egy „*illessen mint szép erekljével —*” sor. Maga a vers Nagy László vívódó gondolatait tükrözi, (lásd az alcímet), áttételesen kapcsolódik Balassi személyiségéhez, sorsához és az ő hasonló című epigrammájához. Nagy Lászlónak van egy hasonló, Balassi Bálint lázbeszéde című verse is.

Lásd Balassi kézírásának hasonmsát a következő lapon!

Balassi saját kézírásában fennmaradt versei

IRODALOMJEGYZÉK

- BALASSI BÁLINT /1951. *Összes művei I.* Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BALASSI BÁLINT /1955. *Összes művei II.* Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BALASSI BÁLINT /1986. *Gyarmati Balassi Bálint énekei.* A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- BALASSI BÁLINT /1990. *Gyarmati Balassi Bálint: Szép magyar komédia.* A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Az utószó KŐSZEGHY PÉTER munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- BALASSI BÁLINT /2004. *Balassi Bálint összes művei.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította KŐSZEGHY PÉTER. Osiris Kiadó. Budapest
- BIBLIA /1990. *Szent Biblia.* Magyar nyelvre fordította KÁROLI GÁSPÁR. Magyar Bibliatanács. Budapest
- CzechK. = *Czech-kódex 1513.* Közzéteszi és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 2002.
(Régi Magyar Kódexek 4)
- ÉrdyK. = *Érdy codex.* 1–2 [1524–1527.] Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest, 1888.
(Nyelvemléktár 4–5).
- HORVÁTH IVÁN 1982. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben.* Akadémiai Kiadó. Budapest
- HORVÁTH KATALIN 2002. „Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja...”. Kései hozzászólás egy Balassi-verssor magyarázatához: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.* GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, KOVÁCS MÁRIA (szerk.). Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Miskolc. 69–72. (A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.)
- JAKAB LÁSZLÓ—BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár.* Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen
- MargL. = *Szent Margit élete. 1510* [más címmel: Margit-legenda]. Az átiratot és a jegyzeteket készítette DÖMÖTÖR ADRIENNE és PÓLYA

- KATALIN, a bevezetést írta P. BALÁZS JÁNOS. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1990.
(Régi Magyar Kódexek 10)
- A. MOLNÁR FERENC 1974. Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből: IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZŰTS LÁSZLÓ (szerk.), *Jelentés tan és stilisztika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 429–35.
(Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.)
- A. MOLNÁR FERENC 1976. Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből: *Magyar Nyelv LXXII.* 378–85.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv használata köréből*. A. MOLNÁR FERENC és M. NAGY ILONA (szerk.). Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen. 55–76.
(Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 4)
- PAIS DEZSŐ 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei II:
Magyar Nyelv XLVIII. 171–5.
- STOLL BÉLA 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei I:
Magyar Nyelv XLVIII. 166–70.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA 2004. „Mint szép ereklyével...”. Balassi versének hasonlata és ami mögötte rejtezik: *Iskolakultúra* 2004/2: 36–49.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Thewrik. = *Thewrek-kódex* 1531. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1995.
- VADAI ISTVÁN 1997. „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers...”. Balassi saját kezű versfüzérééről: OLASZ SÁNDOR (szerk.), *Orpheus panasza*. Helikon Kiadó, Tiszatáj. Budapest. 7–17.
- VARJAS BÉLA 1979. „Szép ének a gyulai vitézekről”: KOMLOVSZKY TIBOR (szerk.), *A régi magyar vers*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 33–70.

Balassi-kommentárok, szó- és szólásmagyarázatok*

Szarv, repül. Az „Adj már csendességet” kezdetű versében Balassi Bálint azért könyörög Istenhez, hogy elnyerhesse lelki békéjét. S ehhez arra is szüksége lenne, hogy Isten megsegítse:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,
Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.

E vers különböző másolataiban, korábbi kiadásaiban az idézett hetedik, utolsó előtti versszakban a *szárnyát* szó helyett nemegyszer *szarvát* áll (l. pl. Balassi Bálint összes művei. I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 271, a Változatok, dallamok, jegyzetek c. rész; Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneki. Kolozsvár, 1701. 2). A modern Balassi-kiadásokban a *szárnyát* szerepel. (L. Balassi műveit, verseit pl. ECKHARDT Bp., 1951, 1961, 1968; STOLL BÉLA Bp., 1974; HORVÁTH IVÁN Újvidék–Novi Sad 1976; VARJAS BÉLA Bp., 1979, 1981; KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA Bp., 1986, 1990, 1994, 1999; KŐSZEGHY PÉTER 2004 összeállításában, stb.)

A Balassi-filológiában ennek ellenére lényegében máig vitatott, melyik szó lenne itt a helyes. Egyszerűen szólva a fejnek még metaforikus szóképet használva sem szokott szárnya lenni, a sarvval viszont nem lehet repülni. Magam itt a következő szövegkorrekciót, il-

* A cikk első része eredetileg megjelent: Balassi- és Zrínyi-magyarázatok. MNy. XCVIII (2002): 470–3. A szövegen némileg módosítottam, esetenként kiegészítettem, a végét viszont, amely — a címben is jelölten — Zrínyihez kapcsolódott, elhagytam. A második, a csillag (***) utáni részben helyenként ugyan kiegészítem, de általában rövidítve közlöm azt, amit az ott tárgyalt két szóról és egy szólásról A Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből c. cikkem (In: Jelentéstan és stílusztika. Szerk. IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZŰTS LÁSZLÓ. Bp., 1974. [NytudÉrt. 83. sz.] 378–85) egy részében írtam.

letve magyarázatot ajánlom. A szakirodalomban ismert, hogy a szarv — az állatvilágból származó metaforaként — az erő és a hatalom jelképe ugyancsak lehet. Többször előfordul ez a kép például a Zsoltárok könyvében, amely a keresztény kultúrkörbe tartozó népek költészetére, így Balassira is, különösen istenes verseire igen nagy hatással volt. „A B[iblia] képes nyelvezetében a *szarv* a hatalom és erő jelképe (5Móz 33, 17; Zsolt 89, 18.25; 92.11; 112, 9; az ÚF [= új fordítású] B itt már nem is szarvat ír, hanem hatalmat). A szarv felemelése (Zsolt. 137, 7; Ez. 29, 21) a hatalom és dicsőség vissza-, illetve helyreállítását jelenti. A szarv letörése (Jer. 48, 25; JSir. 2, 3) a hatalom megsemmisítését, szétzúzását fejezi ki” (Keresztyén bibliai lexikon. II. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1995. 516). Az idézett helyeken kívül erre még számos példa van: „A gonoszoknak *szarvait* mind letördelem, az igaznak *szarvai* pedig felmagasztaltatnak” (Zsolt. 75: 11; revideált Károlyi-féle ford.); stb. Több adatot lásd még például Zakariás 1: 21 (Biblia); NySz.; O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?* 3. bőv. kiad. Bp., 1979 (*megnő a szarva* al., ui. a *letöri valakinek a szarvát* már köznyelvivé is vált szólás szintén említettik). Szenci Molnár Albert zsoltárparafrázis-fordításai-ban (1607) is szerepel a *szarv* szó ilyen értelemben, például: „Azkik pedig gonoszok, | Térjete meg, úgy kértem, | *Szarvat* ne emeljete | Ily fönn ne beszéljete. ... Es *szarvokat* megszegem | Az istenteleneknek, | Hogy az jók fölkeljenek.” (75/3, 6); „Az te kegyelmedből *szarvunkat* fölemeljük, ... Az én kegyességem és hívségem lesz véle, ... | Hogy az én nevemben ő *szarvát* fölemelje,” (89/8, 11).⁹⁷ A mai magyarországi református énekeskönyvben (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1948-tól számos kiad.) a 89/8-ban át is írták, modernizálták a szöveget: „A te kegyelmedből *orcánkat* fölemeljük,” (a 9—19. versszakok pedig, mint jelölik is, kimaradtak az énekeskönyvből). Balassi tehát amikor azt kéri Istentől, hogy elveszett, megromlott állapotán javítson, régi szép tisztességébe, azaz tisztelt állapotába helyezze vissza, (bibliás) szóképpel ezt úgy szintén kifejezheti, hogy nyomorult feje letört szarvának a visszaállításáért, visszaadásáért fohászkodik. Bogáti Fazakas Miklós 1586-ban írt Jób históriá-

⁹⁷ A Szenci Molnár-szövegeket a következő — a korabeli hangalakot megtartó, de a helyesírást modernizáló — kiadásból idéztem: Szenci Molnár Albert, *Psalterium Ungaricum* 1607. Szent Dávidnak zsoltári. MOLNÁR SZABOLCS gondozásában. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1996.

jának (Paraphrasis libri Iob) 16. részében is Jób így panaszodik Istennek: „Bűrömet bánattal én zsákba varrottam, | *Fejem szarvát* porral meghánytam, gyaláztam” (l. Balassi Bálint és a XVI. század költői II. Szerk. VARJAS BÉLA. Bp., 1979. 389). A Bibliában itt ez áll: „Zsákruhát varrék az én fekélyes bőrömrre, és a porba fúrtam be az én *szarvamat*” (Jób 16: 15; revidéált Károlyi-féle ford.). A Balassi-vers legtöbb szövegvariánsában, másolatában tehát szerintem ezen a helyen hiba van. Valamikor korábban itt egy *szarvát* (*szaruat* ~ *szarvat*) → *szárnyát* (*szarnat*) szövegromlás történhetett — ami paleográfiailag nagyon is lehetséges —, és ez aztán tovább öröklődött. Az *u*-nak és az *n*-nek az összetevészthetőségére három példát hozok a Jókai-kódex (JókK.) P. BALÁZS JÁNOS-féle kiadásából, az illető szavak után zárójelben a rájuk vonatkozó lábjegyzetet is idézve, 28: *nynzen* („a második *n* talán *u*-ból van javítva”), 98: *lenned* (a második *n* *u*-ból van javítva), 103: *vynak* (az *n* *u*-ból van alakítva). A Balassi-versben a szövegromlást „támogatta”, hogy az ószövevségi *szarv*-metafora használata elhomályosult, s ez azért is könnyen „szárnyra kelhetett”, mert az utána álló *repülvén* szónak az adott kontextusban lévő sajátos jelentését már szintén nem érezték. Kérdés ugyanis, mit jelent itt a *repülvén* szó?

Úgy gondolom, a *repülvén* — a két egymás mellett lévő szerkezet mutatja is („repülvén áldjalak, élvén imádjalak”) — az *élvén*-hez van viszonyítva, azzal van szembeállítva, tehát a halállal kapcsolatos. Akkor pedig a *repülvén* s az illető sor arra vonatkozhat, hogy — amennyiben az Isten megsegíti a költőt — halála után a magasságba, a mennybe repülve, szállva áldani fogja az Urat, életében pedig imádni. S a *repül* igének volt is olyan jelentése a régiségben, hogy ’(a lélek) a mennybe száll’ vagy ’a lélek elhagyja a testet’. A CornK.-ben (140r) olvassuk, hogy halálakor Szent Potentiana „Ynius havanak tyzen negyed napyan. Bodogul *repevole* cristufhoz”: Potentiana in sancto virginitatis propositio de terris ad Christum *migravit* [!]. A VirgK. meg három tolvajt említ, akik jó útra tértek, beléptek a ferences szerzetesek közé, majd később „Nagi dicheretes eletel ez vilagbol kymulanak. Es vrhoz *rw(s?)pwlének*” (50). Még perdöntőbb egy Balassi korabeli adat, a 90. zsoltár 10. versszakát idézem a Vizsolyi Bibliából: 1590: „Az mi ezten deinknec napiai hetuen eztendő, vagy mennél fellyeb nyóltzuan eztendő: es azoknac binte az iauais nyomorufag és fáradfág, melly mikor el mulic, *el repölönc*”. Ez a szöveg — benne egy fordítási hibával —

szinte teljesen változatlanul az (új protestáns fordítás mellett) ma is használt 1908-as revízió szövegéig megmaradt, amelyben aztán a következőképp módosult: „A mi esztendeinknek napjai hetven esztendő, vagy ha feljebb nyolczvan esztendő, és nagyobb részők nyomorúság és fáradság, a mely gyorsan tovatűnik, mintha repűlnénk”. Zrínyitől is idézhetők hasonló adatok a Szigeti veszedelemből: „Kamber kedves halállal ura mellé dűlt | Sok véres csuklásban élete *elrűpűlt*” (6/109); „Nem szól többet, de csap hozzá kegyetlenűl [Radován] | Amaz [Achmedani aga] halva az földre eleiben dűl | Lelke testét ott hagyván föld alá *rűpűl*” (10/28); „Összevescsp Zrinivel, de egyenetlenül [Olind bég], | Mert halva az földre ő eleibe dűl. | Ó keserves lelke nagy föld alá *rűpűl*” (11/99). A Balassi-versben a „repűlvén áldjalak” tehát szerintem arra vonatkozik, úgy értelmezendő, hogy halálakor a költő, amikor lelke a mennybe száll, repűl, (amennyiben az Isten megsegíti) áldva köszöni meg neki a földi életben megtapasztalt jótéteményt. A *repűlvén*-nek itt 'szárnyaló érzéssel, boldogan' jelentéssel való értelmezése (I. JAKAB LÁSZLÓ—BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár. Debrecen, 2000) téves, az ige jelentése szerintem '(a lélek) a mennybe, az üdvözűlendők közé száll, jut'. Megemlítem még, hogy Balassi egy rövid, törökből átűttetett verse így kezdődik: „Mikorön *kirepűl* lélek beteg testbűl, | soha senki nem látta”. A török szöveg szűszerinti fordítása ez: „Senki sem látta a lélek elmentét a testbűl” (Gyarmati Balassi Bálint énekei. Gond., jegyz. KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Bp., 1986. 167, 298). Utólag jegyzem meg, hogy SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (Iskolakultúra 2004/2: 39) a *szárnyát* szó helyett szintén a *szarvát* szóval számol, a *repűlvén* helyére pedig az eredeti szövegben az *épűlvén* szót következteti ki. Ez az utóbbi elgondolás azonban semmilyen adattal nem támogatható, s nem is nagyon illene a szövegösszefűgésbe.

Végűl megemlítem, hogy korábban írtam a „Méznel édesb szép szók” kezdetű Balassi-vers befejezésének az értelmezéséről is (MNy. 1978: 403–4; Ebben a kötetben lásd a Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez című cikkben). E versben Balassi azért könyörög Istenhez, hogy Júlia bocsásson meg neki. Ha ez megtörténik, ő meghalni is kész („Bűmnak mint hattyúnak legyen vége vígan”), ezután pedig az üdvözűlését kéri. Itt Balassi arra a hiedelemre utal, hogy halála előtt a hattyú a magasba szállva, rűpűlve bol-

dogan énekel, mert tudja, hogy a földi élet után egy boldogabb lét várja.

péterke, szít. Ez a két szó ugyanazon mondatban Balassi Tíz okok című fordításában található, a hetedik „okban”. Tudjuk, Edmund Campion (Edmond Campianus) könyvének a fordítását Balassi nem fejezte be, a kéziratban maradt munkát — a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik okot is átültetve —, az egész fordítást sajtó alá rendezve Dobokay Sándor adta ki Bécsben 1607-ben. A vonatkozó helyen arról van szó, hogy a régi egyházatyák közül nyilván többen megírták volna, ha úgy gondolják, hogy az egyház tanításai közül valamit máshogy kell érteni, mint ahogy az máig hagyományozódott. Ugyanígy a történetírók sem hallgatnak el semmi újat egy nemzet, egy ország dolgai felől: „Azoc az elő vőt dologh mellé vgmint *kiki az ő péterkeie mellé mindenüt örömeft bythnac*” (BÖM. II. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 100; vö. még: újabb, faksimile kiad. Szerk. HARGITTAY EMIL. Bp., 1994. 52). A mondatban a *péterke* szó értelmezése okozott gondot. ECKHARDT azt írta, hogy annak jelentése ’maga terméke’, s a *péterke* általa feltett ’ondó’ értelmével kapcsolta össze (l. BÖM. II. 121). A TESz. alapján én ezt úgy korrigáltam, hogy a szó jelentése „az ember gyermekére, hozzátartozójára, illetőleg saját mivoltára utalhat” (MNy. 1979: 510). Ez lényegében igaz, de a szómagyarázathoz, az egész mondat kommentálásához még hozzátehetünk egy-két dolgot. A TESz. a *péterke* szó első említett jelentésű adatát az NySz. nyomán Decsi Adag.-jából (1598) idézi: „Kinek kinek az ő *petörkéie* fái: suam quisque homo rem meminit” (266). Ugyanez a mondás Decsinél a 359. lapon is megvan, s ekkor a latin megfelelő: „Maius tuum putas naufragium”. A Decsi-féle (köz)mondás nyilvánvaló értelme az, hogy mindenkinek a saját gyermeke, magzata, baja fáj (legjobban), annak, illetve saját magának az ügye a fontos, a legfontosabb. A *péterke* a személynév köznevesülésének egyik esete, a szónak más köznévi jelentései is vannak (l. CzF.; MTsz.; ÚMTsz.; TESz. *pete* al.).

A Balassitól idézett mondatban ugyanakkor nemcsak a *péterke* szó s közvetetten az azt tartalmazó, Decsinél is meglévő közmondás, hanem egy másik közmondás kétségtelen hatása ugyancsak megfigyelhető. A következő: 1559: „ki-ki mind az ő fazaka mellé szíta” (Szék: Krón. 159v: HADROVICS: Fraz. 180); Decsi: Adag.[12]: „Omnes sibi melius esse malunt quam alteri Kiki mind maga fazeka mellé bít”,

209: „Opta vicino vt habeat, magis autem vt olla. No bizony kiki mind magát Bereti máfnál iobban. Item: Kiki mind az ő maga fazeka mellé Bít (Benet)”. S vesd össze még [16]: „Ollae amicitia. Fazék mellé Bító barátfág”. A közmondásra számos adat van későbből is. Keletkezésének pedig az a megfigyelés az alapja, hogy nyitott tűzhelynél az emberek a tüzet, a parazsat általában nyilván a saját fazekuk mellé, alatt élesztik, szítják (vö. KERTÉSZ: Szok.). Szerintem a *szít* ige 1568-tól adathozható ’valakihez, valamihez vonzódik, húz hozzá’ jelentésének a kialakulásához ez a régiségben gyakori szólás is hozzájárult. A Tíz okokban szereplő, tárgyalt kifejezésben tulajdonképpen két szólás, illetve variánsaik keveredtek: *kinek, kinek az ő péterkéje fáj* ’mindenkinek a maga gyermeke, dolga, érdeke a legfontosabb, annak az ügye érinti legjobban’ × *kiki mind az ő fazeka mellé szít* ’mindenki leginkább a saját érdekét képviseli’.

elveszi a szemén valóját. E ’megtéveszti’ jelentésű szólast Balassinak egy 1586-ban Fánchy Györgyhöz írt leveléből korábban már idéztem: „De ha Kd mind elhiszi az mit az bussaiak, vagy ő mellett azok, az kiknek ők megkenik tenyereket, kdnek hazudnak, bizony igen *elveszik az szemén valóját* Kdnek”. Az eredetéről pedig azt írtam, hogy az valószínűleg a ló és a szarvasmarha egyfajta szembetegségét jelölő *szemén való* kifejezéssel függ össze (MNy. 1980: 508; ezt az adatot l. még Balassi műveinek 1968-as, ECKHARDT szerkesztette kiadásának 310. lapján). Véleményem később megváltozott, ezt a hipotézist az asszociációs kapcsolat bizonytalan volta miatt már legfeljebb csak esetlegesnek tartom. Gondoltam arra is, hogy a szókapcsolat szemüvegre, pápaszemre vonatkozhat. Végül azonban ott kötöttem ki, hogy a *szemen való* minden bizonnyal egyszerűen csak annyit jelent: ’a szem előtt lévő, való dolog, helyzet’. Az *elveszi a szemén valóját* jelentése pedig valószínűleg a következő: ’megakadályozza, eléri, hogy az illető ne lássa azt, ami a szeme előtt van’, illetve ’megakadályozza, eléri, hogy valaki ne lássa a valós helyzetet’. Ezt az elképzelést Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem című eposzából való két adattal is támogathatjuk: „Mindennek *vagyon* már *szemén* ellensége, | Török és keresztény össze van keverve” (3/70), „Nem jobb-é tisztességgel halni ember-

nek, | Hogyan szemén élni szégyennel mindennek?” (3/90).⁹⁸ Idézetemet egy mai kiadásból vettem (Szerk. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993), de már a NySz. szintén ismeri őket, s ugyanitt Faludi Ferencről vannak adatok a *szemén hordoz* és a *szemén tart* kifejezésekre is.

* * *

h a b a. A Szép magyar komédiában (SzMK.), amikor Briseida Sylvanus szemére hányja, hogy Júlia után jár, Sylvanus azzal mentegőzik, hogy ennek fő oka azért csak az Galathea trrhetetlenfge kj miat mideön remintelensigben eftem uolna, s mint egy *haba* ug jarnek az mezeön beliel, akaram az Júlia ßepsigiüel az Galatea miath úalo bümöth el uernem” (85–6; Actus 3, Scena 3). Az ebben a mondatban szereplő *haba* szó ismeretlen, nem található meg egyetlen szótárunkban sem. Ha a hasonló tartalmú szöveghelyekre gondolunk (l. pl. a *ferge* szóról írtakat ugyanebben a kötetben a Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből című cikkben), körülbelül egy ’bolond, kerge, eszeveszett’ jelentést következtethetünk ki. Legjobban látszik ez, ha Sylvanus panaszát Credulus néhány oldallal később elhangzó kesergésével vetjük össze, amelyben a *kába* ’bolond’ szó szerepel: „Mi fzüksegh ennekem (túdúan hogj Júlia mast fze-reth) touab ez úilagban úajudnom? csak mint egy *kaba* eszeúefzeth ember le czügot főeuel az emberek keözet szellel bolognom” (93–4; Actus 4, Scena 4). Érdeemes megemlíteni, hogy amikor a mindennapi világi élettől elvonuló, új életet kezdő Szent Ferenc visszamegy Assisibe, bolondnak tartják, s az ő különös viselkedését az ÉrdyK. Ferenc-legendája szintén az *eszeveszett* és a *kába* szóval jelöli: 569: „mykoron affiüli varafnak wczayaan el menne mynt eegy *eze vezót kaba* eennen onnan hagyallyaak vala ewtet alloythwan hogj meg bolondwlt volna ew kedeeeg nagy bekefeeggel zenwedween mynt ha fem lathnaa hallana fem ereznée dolgara meegyen vala.” ECKHARDT egyaránt gondol arra, hogy a *haba* tájszó vagy íráshiba *kaba* (*kába*) helyett (85). A második feltevésre nincs szükség, mert a *haba* egykori meglétét közvetett módon

⁹⁸ A Zrínyitől való példák ugyan saját gyűjtések, de megjegyzem, hogy azóta megjelent a Zrínyi-szótár: Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Szerk. BEKE JÓZSEF. Argumentum. Budapest, 2004.

bizonyítani tudjuk. Régebbi szótáraink, nyelvjárásaink ugyanis ismeretek, illetve ismernek olyan összetételeket, amelyek előtagjában a *haba* szó szerepel: *haba-szélke* 'féleszű' (MTsz.), *habahurgya* (KASSAI, CzF.; MTsz.; BALL.). Az utóbbinak alakváltozatai és származékai is éltek: *habahurja*, *habahurgyalzkodik* stb. (vö.: CzF.; MTsz.; BALL.). A mai köznyelvi *hebehurgya* is tulajdonképpen csak későbbi alakulat, amely az eredetibb *habahurgya*-ból az ikerszavak egy részére jellemző magas : mély ellentétezés hatására jött létre (vö.: TESz.; TÖMLŐ [ZOLNAI GYULA]: Nyr. XIV, 203). Nem tartom valószínűnek — bár elképzelhetetlennek sem —, hogy a *haba* etimológiailag kapcsolatban legyen a *kába* és *csába* szavakkal. A *haba* hangutánzó lehet, amely a bolond, féleszű, zavart ember által kiadott hangokat tükrözi. Az *-a* a hangutánzó — nemegyszer pejoratív értelmű — névszók leggyakoribb képzője (vö.: BÁRCZI, Szók.² 33). Igaz, ezekben sokszor — a *haba* esetében is — nem valódi képzéssel állunk szemben: a képzős alakulat az elsődleges, az alapszót lehet, hogy nem is használták (vö. BENKÓ: MNy. L, 258). A *haba* úgy viszonyul a *habog*-hoz, mint a *szusza* a *szuszog*-hoz vagy a *gügye* a *gügyög*-höz. A *haba* eredetére vonatkozó elgondolásunkat megerősíti, hogy beletartozik egy olyan szócsaládba, amelybe az említett összetett szavakon kívül hozzá hasonló hangalakú és jelentésű szavak vannak: *habar*, *hebeg* ~ *habog*, *habók*, *hadar*, *hadari* stb. (bővebben l. A. MOLNÁR: NytudÉrt. 83. sz. 380).

k u n y e r á l. Ez a szavunk előfordul az SzMK-ban is. (A filológia ennek a szónak ezt az adatát korábban nem tartotta számon s nem is magyarázta.) Briseida így feddi Credulust: „De te Credulús ennekem az után beket hag , ne *kunioral* utánam, s ne tudakozall tölem, ha Julia enheszike hozad úagy nem, se ne suplical azon hogy őttet hozad haiczam” (77; Actus 2, Scena 4). Ugyanez a mondat — kisebb változtatásoktól eltekintve — megvan a „Júlia” pásztorjáték-töredékben, amely az SzMK. egy átdolgozott formájából való: „De te Credule, ezután nekem békét hagyj s ne *kunyorálj* utánnam, s ne tudakozzál tüllem, ha Júlia enyhül-e hozzád avagy nem, ne supplicálj [‘könyörögj’] azon, hogy őttet hozzád hajtsam” (287). A *kunyerál*-nak ezekben a mondatokban 'jár, leselkedik' vagy valamilyen efféle jelentése lehet. E jelentések alapján a *kunyerál* szerintünk a következő szókkal kapcsolható össze: *kummog* 'alattomosan leselkedve jár' (Tsz.); 'lopva vagy lesben járó emberről és ragadozó állatról mondják, midőn magát meg-

súnyva, görbedt, összehúzott testtel mendegél' (CzF.); 'magát megsúnyva, görbedt testtel lesben jár' (BALL.); 1. 'leselkedve jár, lézeng'; 2. 'hunyorog, pislog'; 3. 'duzzog, nyakaskodik' (MNyTK. 11. sz. 19); 1. 1784: 'könyörög, kunyerál'; 2. 1815/1833: 'kuruttyol'; 3. 1871: 'dörmög, dünnyög'; 4. 1872: 'rágódik' (TESz.); 1. *kummog* 'érthetetlenül beszél, magában dörmög, dünnyög'; 2. *kummog* 'alattomosan leleselkedve jár' (MTsz.); *kunnyog* 1. 'meghajolva, meggörbedve mozog'; 2. 'magát megkúnyva eseng, kér valamit, kunyorál' (CzF.); 'k. a. m. kuncsog' (BALL.); 1. *kunnyog* 'dünnyög, magában dörmög, érthetetlenül vagy nyaffadt hangon beszél vagy kunyorál'; 2. *kunnyog* 'alattomosan leleselkedve jár' (MTsz.). A *kummog* és a *kunnyog* összetartozását jól mutatják az azonos vagy egymáshoz igen közel álló jelentések. Magánhangzóközi *m ~ ny* változás más expresszív eredetű szavakban is előfordul: *ámolyog* 'ácsorog' ~ *ányolog* 'ügyetlenül enyeleg'; *ámolyi* 'báméskodó' ~ *ányoli* 'élhetetlen'; *ümmög* (*hümmög*) ~ *ünnyög*; *szuny(ík)* ~ *beszomni* 'húnyik'; *szunyák* ~ *sumák* 'rest'; *szunyákol* ~ *sumákol* 'bóbiskol'; *szunyáta* ~ *sumáta* 'tunya'; *húmor* ~ *húnyor* 'valakinek a természete'; *húny* ~ *kúm*; *kanyarodik* ~ *kamarodik* ~ *kara-modik* (VÉRTES: NyK. LXII, 17–8; MTsz.); ~ R. *iszamó* ~ *iszonyú* (TESz.).

A *kunyerál* ugyanabból a töből származik, mint a *kummog* és a *kunnyog*, a jelentése — az SzMK.-beli szövegösszefüggés és az utóbbi szavak jelentése szerint — körülbelül ez lehet: 'meghajolva (leleselkedve) jár'. A szónak Balassinál fellelt, az eddig ismertnél (1. TESz.) harminckilenc évvel korábbi előfordulása megerősíti a TESz.-nek a *kunyerál* eredetére adott magyarázatát, a 'meghajolva (leleselkedve) jár' értelem ugyanis levezethető egy 'görbe, hajlott', illetve 'görbül, hajlik' jelentésű szótöbblől, amelyhez a *kampó*, *kanyarodik*, *konyul* stb. szavakat is hozzákapcsolják. A kérést, kunyerálást egyrészt alázatos hajlongás kísérik, másrészt az is elképzelhető, hogy a kunyeráló állandóan az illető másik ember után jár, azt üldözi a kéregetésével. Hasonló jelentésviszonyra e szócsalád más tagjaiban is találunk példát: *kuncsorog*: 1. 1791: 'ácsorog'; 2. 1792: 'rimánkodik, kunyerál'; 3. 1796: 'görbül, kunkorodik'; 4. 1800/1879: 'csavarog, kószál'; 5. 1834: 'kuporog, gubbaszt' (TESz.). A *kunyerál*-hoz és családjához hangfestő, hangutánzó jelleg tapad, bár kérdéses, hogy az eredeti tő ilyen volt-e. S a Balassinál található adat ismeretében most már nem kell azt sem megjegyezni, miszerint „A származtatást gyengíti, hogy a feltett eredeti jelentésnek

semmi nyoma nincs”, a TESz. ugyanis csak a ’flehentlich bitten, betteln’ értelemben és 1628-tól tudta adatolni a *kunyerált*.

Se inge se galléra (se ujjá se galléra, eb vegye magára). E kifejezésnek, illetve pontosabban (szerintem) egy variánsának, amit zárójelben közlök, szintén az eddig ismertnél egy korábbi előfordulását leljük fel az SzMK-ban. A Credulus barátságát megcsaló Sylvanus az őt felelősségre vonó Briseidának így válaszol: „*Sem Uya sem gallera eb üegye magara* kirlek ha lehatt ne korpaz io aßonom, mert nem alhattia az fejem az hiw lügott” (85; Actus 3, Scena 3).

A *se inge, se gallérja* ’se nem rokona, se nem ismerőse, semmi köze hozzá (s ezért nem is érdekli a sorsa)’ szólás (l. MSzK.) eredetével O. NAGY GÁBOR foglalkozott. Ő a legrégebbi adatot a XVIII. század végéről idézi: *se üngöm, se gallérom*, s a későbbi adatokban sem áll sehol *ujj az ing* helyett (vö. O. NAGY, Mi fán terem?). O. NAGY bemutatja, hogy az ing, mint az ember legnélkülönözhetetlenebb ruhadarabja — egyes babonákban akár az ember jelképe — könnyen válhatott a valakihez tartozás szimbólumává. Mindez szerintünk is nagy mértékben közrejátszott a szólás kialakulásában. Hogyan magyarázzuk azonban a Balassinál talált alakot, amelyet O. NAGY még nem ismert? Gondolhatunk arra, hogy az *ujj* és a *gallér*, mint az ing vagy más felsőruha szembetűnő részei magát az illető ruhadarabot jelentik, azt helyettesítik, s a szólás ugyanazon a szemléleten alapul, amelyet már O. NAGY kifejtett.

Javasolnánk azonban egy másik magyarázatot is. Ha a szólást szó szerint értelmezzük, az egy olyan ruhadarabra vonatkozik, amelynek sem *ujja*, sem *gallérja* nincs. Ilyenek pedig ismeretesek voltak a nép között: a hátibőr és előbőr, a melles és a bundamelles.⁹⁹ Ezeket a magyarság néprajza következőképp írja le. Az előbőr és a gyakrabban viselt hátibőr „nem egyéb, mint egy bőrlepel, az állat lenyúzott, cserzetlen, csak megpuhított bőre, melyen a nyak, a fej, a lábak, és a fark is rajta maradnak.” A hátibőrt a cseléd-pásztorféle ember többnyire a hátára vetve viselte olyanformán, hogy elől a nyakánál a bőr két lábát összekötötte. ... A XVIII. században még elterjedt ruhadarab volt, különösen az alföldi pásztorok között ... Az Alföldön néhol előbőrt is vi-

⁹⁹ Az efféle ruhadarabokra UJVÁRY ZOLTÁN hívta fel a figyelmemet, ami ezúton is köszönök.

seltek. Az elő- és hátibőrt „a lábak segélyével a két vállon és két oldalt a csípőn kötötték össze.” A két darab bőrből készült, oldalt és a vállon gombolható melles az elő- és hátibőrből fejlődött, s a Tiszántúlon és Erdélyben használták (GYÖRFFY ISTVÁN: Viselet. In: A magyarság néprajza I. köt. Sajtó alá rend. CZAKÓ ELEMÉR. Bp., 1933. 416–7).¹⁰⁰ Az is lehet, hogy például a pásztorok olyan kezdetleges szabású ruhadarabot szintén hordtak, amelynek csak a nyakát vágták ki, vagy részben hasonló jobb ruhadarabokat: olyan subát, amire nem tettek gallért vagy (? ujjatlan) gubát. De gondolhatunk olyan egyéb népi vagy általánosabban hordott felsőruha-darabokra is, amelyeknek nem volt ujjuk vagy gallérjuk. A Balassi használta szólásra később egy másik előfordulást is találtam. A régi Magyarország jó kedve című könyvének egy utójegyzetében említi TAKÁCS SÁNDOR, miszerint Balassa Zsigmond 1614-ben ezt írta egy levelében: „*Eb vegye magára, sem ujjá, sem galléra*”. TAKÁCS ehhez azt fűzi hozzá zárójelben, hogy „Török mente egy fájának nem volt sem ujjá, sem galléra” (i. m. [2. kiad.] Bp., 2002. 253). S az elmondottakhoz vesd össze még az SzT. egy következő adatát: 1578: „*Towabba* miért hogy az *Tanachy*, *kewannya*, es *effele tyztessesges gywlekezet*, hogy *hossa* hasonlo ruha *vyseltessek*. *vegeztek eo kegmek egez varassul* hogy *senky ez vtan sem chionka wyu gallertalan, Mentebe*, *sem chizmaba papuchba sem gattiaba*, hanem *tanachy hazhoz illendeo varassy tyztessesges ruhaba Ioeienek mind also felsoe Tanachbelyek be*”. Ezek alapján úgy véljük, hogy a szólás Balassi által használt legrégebb és egyben eredeti alakja kezdetben a következőt jelentette: 'az ilyen ujjatlan, gallértalan, primitív ruhadarabot a kutya vegye magára, de nem én'. Később a következő jelentésfejlődést tehetjük fel: 'rossz, csúnya ruhadarab, nem veszem magamra' → 'nem az én (ő) ruhadarabom (ruhadarabja)', nincs közöm (köze) hozzá → 'se nem rokonom (rokona), se nem ismerősöm (ismerőse), semmi közöm (köze) hozzá'. Amikor a szólás az eredeti szemléleti alapjától elszakadt, s a bizonyos ujjatlan és gallértalan ruhadarabokat is egyre kevésbé hordták, a kifejezésben az *ujj* helyére a leghasználtabb felsőruha neve az ugyancsak egy szótagú *ing* lépett (sőt később

¹⁰⁰ Az újabb szakirodalomra e tárgykörben lásd FLÓRIÁN MÁRTA Öltözködés című tanulmányát (In: Magyar néprajz IV. Életmód. Főszerk. BALASSA IVÁN. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1997. 585–767, 833–60), illetve ennek megfelelő részeit.

lett olyan változat is, amelyből — az egyik legmindennapibb ruhadarabnak adva át helyét — a *gallér* is kiszorult: (*se inge, se gatyája*). Ugyanakkor, mivel a beszélő az *ujj* vagy *ing* és a *gallér* szavakat már magára vonatkoztatta, terjedni kezdtek az egyes szám első személyű alakok, a harmadik személyűvel ellátottak pedig egy harmadik személyhez kapcsolódtak. Balassinál még egy átmeneti állapotot figyelhetünk meg: Sylvanus a szólást magára érti, de a ruharészek nevét még harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott formában használja. ECKHARDT a Balassi Bálint Szép magyar komédiája című tanulmánya egy lábjegyzetében való-színűleg ezért gondol arra, hogy az eredeti kéziratban talán nazális jel állott, s akkor a helyes olvasat: *sem ujjam, sem gallérom* (In: ECKHARDT SÁNDOR, Balassi-tanulmányok. Bp., 1972. 380; vö. még: ue.: MTA I. Osztályának Közleményei 1959. 257–65). Feltevése azonban nem fogadható el, mert egyrészt a szólás egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakjai máig élnek, ezt használja Balassa Zsigmond is, másrészt Balassinál az SZMK.-ban a mássalhangzóra végződő, mély hangrendű, több szótagú szavak birtokos személyjel előtti kötőhangzója — egy-két kivételes tőűpust nem számítva — mindig a maival megegyező középzárt *o*. A kódexben azonban *gal-léra* és nem *galléro* van. Különbösen ECKHARDT is minden kiadásban meghagyta a harmadik személyű formákat. Az alaki változásokhoz tartozik, hogy a kifejezés — más szólásokhoz hasonlóan — az egész mondatos formából lerövidült.

Magyarozatunk gyengéje, hogy egyelőre (teljesen) megnyugtató módon nem tudtuk igazolni, csak valószínűsíteni, miképp lépett a Balassi által is használt szólásban az *ujj* helyére később az *ing*. Elgondolásunkat támogathatja viszont, hogy a *sem ingem, sem gallérom*, illetve bemutatott valószínű variánsa első előfordulásaiban és a szólás nem egy később feljegyzett alakjában is a ruhadarabok neve egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel van ellátva, tehát a birtokos eredetileg nem a beszélő volt. S az első előfordulásokban szerepelő *magára vesz* igei szerkezet is valamilyen ruhadarab felöltésére vonatkozhatott. Aztán Balassi több olyan szólást is ismert, amelyek a paraszti, illetve a pásztorviselettel voltak összefüggésben. Az SZMK.-ban például a Júlia után járó Sylvanust Credulus így fenyegeti meg: „Nem csak garazdalkodom az the hittetlen üoltoderth ha nem ugyan *esbue horgýuk ma az marhath*” (88; Actus 4, Scena 1). Ugyanez a rész bőveb-

ben a Júlia-pásztorjáték-töredékben: „... ugyan *összve* is *kap* még ma *guba göndörrel!* Majd *meg is vonszuk a gubát egymás hátán*”. Az SzMK. egy másik helyén Dienes pedig ekképp figyelmezteti Credulust: „De halad en az tanaczom legy a nekül, mert bizony *egyben horgiúk az gubath*” (67; Actus 1, Scena 3). Különben ezek az 'összekap, összeverekedik' jelentésű szólások szélesebb körben is ismertek voltak, az NySz. Pázmánytól, illetve Borsos Tamás naplójának egy 1619-ben írt részletéből (ErdTörtAd. II, 220) közöl rájuk adatokat: „egymást hazuttolyák, *egy-más gubáját vonnyák*, én közikbe nem állok”; illetve: „Minden nap inkább kétszer háromszor is *egyben vonszák az gubát*” (vö. még BÖM. I. Bp., 1951. 290). E kifejezések nyilvánvaló magyarázata az, hogy a veszekedő emberek egymás ruháját is húzogathatják, vonogathatják, ráncigálhatják.

Balassi-magyarázatok*

Jungáta. Erre a szóra ilyen formában két adatot ismerek. Korábban idézte már a NySz.: „*Jungáta*: caseus fiscellaris, juncatus; weicher käss PPB. El nem nyelhetem semmiképen a turós étet, domikát; hanem bálmost, botsajtot, *ju[n]gatát* igen szerettem (Bethl. Élet. I. 190)”. A jelentés megállapítása, mint jelölik is, egy az egyben a PPB.-ből van átvéve. Amióta Balassi Bálint Szép magyar komédiája előkerült, a *jungátá*-ra egy másik adatot szintén idézhetünk. Az 1. felvonás 3. jelenete Dienesnek, Silvanus juhászának egy kifakadásával kezdődik: „Bestyéje, lám ugyan jó az sok veszél fejemre, mint az sok légy az *jungátára*. Oly nap nincs, hogy vagy juhaimot vagy kecskémet el ne lopnák!” (Kőszeghy—Szabó 1990: 20). Az eredeti kéziratban a szó *júngatara* alakban van leírva (Mišianik, Eckhardt, Klaniczay 1959: 65). A Komédiát először megjelentető, a kézirat betűhű kiadását tartalmazó munka a dráma olasz eredetijének, Cristoforo Castelletti L’Amarilli... című pásztorjátékának megfelelő szövegrészeit is közli. A vonatkozó helyen az olasz szöveg a következő: „Mi corron dietro uguanno le disgratie Più, che le mosche à *la giuncata* fresca” (Mišianik—Eckhardt—Klaniczay 1957: 110), ami magyarra fordítva így hangzana: „Ebben az évben [?] még jobban üldözött a sok szerencsétlenség, mint a legyek a friss *jungátát*”. A szóra vonatkozó lábjegyzetben Eckhardt is megjegyzi: „’jungáta’ a NySz. szerint is valami sajtféle; az olasz szöveg is mutatja, hogy olasz jövevényszó” (i. m. 65). A Balassi-, a Szép magyar komédia-kiadások jegyzetanyagában a *jungáta* értelmezése ’sajtféle’, ’sajtféleség’ (l. pl. Eckhardt 1968; Varjas 1981) vagy ’lágú sajtféle’ (Kőszeghy—Szabó 1990). Ez utóbbit veszi át a Balassi-szótár is (Jakab—Bölcskei 2000). Föltehetőleg párhuzamként ide vonhatók még a Komédia következő mondatai is: „Egészséggel, virágom! Azt hallom, hogy édesb az szád az lágú sajtnál! (Actus

* Eredetileg megjelent: Nyr. 125(2001): 489–92. Ezt itt egy-két adattal még kiegészítettem. A cikk megírásához nyújtott segítségért köszönetet mondok többek közt a néhai Gunda Bélának, Paládi Kovács Attilának, Annamaria Mastrovitinak, Sztanó Lászlónak, Kiss Sándornak, Giancarlo Cogoinak és Horváth Györgynének.

III., Scena IV.; Kőszeghy—Szabó i. m. 39). Ennek olasz megfelelője: „A Dio musin galante; O bocchino più dolce, e saporito, che non è il cascio fresco con le pere” (Mišianik—Eckhardt—Klaniczay i. m. 118), amiből a vonatkozó rész így hangzana: „...Ó, édesb és zamatosabb szájacská, mint a friss sajt körtével!”.

Ha a Bethlen Miklóstól való példát tágabb szövegkörnyezettel idézzük, kitűnik, hogy a jungátát ő nem feltétlenül sajtnak tekinti, ugyanis ezt írja: „A sajtot, túrót sem mesterséggel, sem erővel, noha a szüleim is próbálták, én magam is Hollandiában, el nem nyelhettem semmiképen. Túrós étket, ordás, tejeles levet, domikát szintén úgy, hanem a bálmost, botsajtot, *jungátát*, édes tejet igen szerettem” (Bethlen 1710 k./1955: 129–30). Hollandiai tartózkodásáról szólva egyszer valóban megjegyzi: „Forró cipóban a szép írósvaj nyersen is igen jó volt kenyérrel, mert derék vajok vagyon, bő s nem drága sajtok is, de én erre nem vehettem semmiképen a gyomromat, noha mindenféleképen próbáltam” (uo. 183). A kiadás sajtó alá rendezője, jegyzetelője, V. Windisch Éva szerint is, igaz, a jungáta lágy sajt (uo. 130). A *botsajt*-ra máshonnan nem ismerek adatot, arra is lehet gondolni, hogy valami pépes „sajtféle” lehetett. V. Windisch azt írja, hogy „formába öntött sajt” (uo. 130). Paládi Kovács Attila felvilágosítása szerint pedig föltehetőleg főzött, ömlesztett sajt, valószínűleg a *kaskavál* fajtája. Nevét alakjáról is kaphatta, ha béldarabban tárolták. (A *kaskavál*-ra l. Paládi Kovács 1993: 233–4.)

A *jungáta* nyilván azzal a tájszóval függ össze, amit a magyar szakirodalom későbből *zsongáta*-ként ismer, s ami Észak-Olaszországból jött sajt készítőik révén terjedt el. A *zsongáta* a Tsz. és ennek alapján a MTsz. szerint ’fölforralt juhtejsavó vagy (édes) juhtúró savóban fölfőzve (= zsendice)’, s a Balaton mellékről, Vas megyéből, Kemenesaljáról van rá adat. A CzF. is ír a *zsongáta* szóról: „Dunán túli, különösebben balatonmelléki és kemenesali tájszó. Am. mint zsendice”. Ez utóbbiról pedig ez áll: „Oltott juh tejnek még édes savóját frissiben felforraltják; ez által a még benne maradt túró v. orda különválk a savótól, s a kettő együtt, kivált melegen a köznépeknek kedvelt eledele, palócz vidékeken: *zsinczicza*, Kemenesalon: *zsongáta*”. A *zsongátá*-val egy monográfiájában röviden Paládi Kovács Attila (i. m. 340, 352) ugyancsak foglalkozik. Mint írja, 1839-ben a Balatonmelléken (TudGyűjt. XII: 61), később pedig Vasban is följegyezték. Ottani jelentése ’túróval

vegyes birkasavó', más szóval zsendice. Scheuermeier (1943. II: 35) *la jungata* adatára utalva megjegyzi még, hogy „a *zsongáta* szintén olasz jövevényszó lehet a Dunántúlon. Scheuermeier könyvére annak idején a néhai Gunda Béla professzor is felhívta a figyelmemet. Abban a vonatkozó helyen a délolaszországi birkapásztörök tejgazdálkodásáról többek közt ez olvasható: „Aus dem typischen hölzernen Melkeimer, 'la secchia', wird die Milch durch ein darübergehaltenes Seihetuch, *lu culaturə*, in den Kessel geschüttet und erwärmt. Mit Lab aus Zickleinmagen, *lu quagliə*, macht man sie gerinnen. Die geronnene Milch, die frisch gegessen wird, heißt *la quagliatə*, diejenige, aus der man Käse macht, *la jungatə*. Azaz: egy sajátos, fából készült sajtárból a tejet egy szűrőruhán át üstbe öntik, és felmelegítik. Gödölygyomorból készült oltóval megalvasztják. A megaludt tej, amit frissen esznek, a *quagliatə*, amiből a sajtot készítik a *jungatə*”. A *jungáta* tehát Dél-Olaszországban egyfajta beoltott, sűrített, melegített birkatej. Battaglia (1970) nagy olasz értelmező szótára szerint a *giuncata* nem sózott aludt bivalytej, amelyet fonott kosarakban vagy szöveten keresztül szűrnek, s addig hagyják megaludni, míg krémes állagú nem lesz. Ez római és délolaszországi specialitás, amelyet áldozócsütörtök napján fogyasztanak. Alakváltozatai, adatai között pedig ilyenek is voltak, vannak: *giungata*, *giungada*, *gioncata*, *ioncata*, *ioncada*. A fonott kosarakat szittyóból, sulyomból (olasz *giunco*) készítik, innen az elnevezés, a továbbképzés.

A néprajzi szakirodalom eddig is számon tartotta olasz sajt-készítők magyarországi működését (l. pl. Gunda 1964; Demeter 1994). Gunda Béla a szintén olasz eredetű *pujna* 'zsendicetúró, orda' tájszavunkról ír. Arra hoz adatokat, hogy a 19. században olasz, Vence-környéki sajt-készítők jártak a Dunántúlon s a Kiskunságban. Sokszor szolgálkat is hoztak magukkal. Itt vették meg a tejet, és itt dolgozták föl, ősszel pedig visszatértek hazájukba. Paládi Kovács Gundára hivatkozva ugyancsak azt írja, hogy a *pujna* 'felforralt juhsavó, zsendice' „kétségkívül olasz jövevényszó a magyarban, s a vándor sajt-készítők révén honosodott meg a 18. század végén, a 19. század első felében” (i. m. 339).

A szakirodalom többfele hivatkozik rá, hogy, amint Bonfini (az ő nyomán pedig Heltai) megírta, már Mátyás király udvarában is voltak olasz sajt-készítők. „Miután pedig a királyné megérkezett az asz-

talt és az életmódot kulturáltabbá tette... Így aztán jöttek Itáliából festők, bronzöntők, szobrászok, metszők, asztalosok, ötvösök, jöttek kőfaragók és építésszek, akik jókora fizetséget kaptak; majd kiteljesedett az istentisztelet, a királyi kápolnát egész Galliából és Germániából szerződtetett énekesekkel gazdagították, de még konyhakertészeket, kertés- és mezőgazdászokat is hozott Itáliából; olyanokat is hívott, *akik a sajtot római, szicíliai, francia módon készítették* [az eredetiben: *qui caseos etiam Latino, Siculo, Gallicoque more conficerent, evocati*; l. Bonfini 1502 e./1941: 135]. Csatlakoztak a bohócok, a színészek, akiket a királyné nagyon kedvelt; továbbá a szóló és zenekari fuvolások, dudások, citerások. Az ajándékok idehívták a poétákat, a szónokokat, a grammatikusokat is, akik várakozásukban csalódva jóval szegényebben vitték haza Itáliába műzsájukat, mint ahogy idehozták... A műveltség és az élvezet iránt érzéketlen magyarok viszont mindezt ferde szemmel nézték, kárhoztatták az éktelen költekezést, nap mint nap szidták a királyi felséget, amiért a pénzt játékszernek tartja, a tisztesebb célra rendelt adót silány és üres dolgokra fecsérli... (Bonfini 1502 e./1995; 4.7.75; 868–9). Bonfini nyomán Heltai szintén hasonlóan szól: „Ugyan Beatrix királyné asszony fogá Mátyás királyt az olasz dolgokra, mind az választételekre, mind ételekre és italokra. Az híva ki Olaszországból sok jeles és mindenféle művesmestereket drága költségekkel... Hozata annak felette jeles kertészeket és egyéb földépítőket Olaszországból, és jeles majorokat, kik a baromnál bannának, és vaját csinálnának, és *sajtokat nyomnának az olaszországi és a franciaországi mód szerint*... A magyarok pedig mindezeket igen bánják vala, hogy az országnak kéncsét olyanokra költi vala” (Heltai 1575/1980: 463). Szamosközy István Erdély történetéről írva jóval erősebben rója meg — úgy tűnik, Bonfini szövegének ismeretében is — Báthori Zsigmond fejedelmet, azért mert mind az olaszok, mind a magyarok közül többnyire a méltatlanokat részesítette elismerésben, és sok pénzt költött hiábavalóságokra. Munkájának magyar fordításából idézek: „Így aztán az ilyen elemeket többnyire csak saját szórakozása kedvéért, nem a köz hasznára csődítette össze palotájába és esztelen tékozlással kényeztette őket... egyre másra fogadta fel a zöldség- és virágkertészeket, szakácsokat, édességkészítőket, hurkatöltőket, *olasz módra ügyeskedő sajt-mestereket*; ezekhez járultak a színészek, bohócok, komédiások, udvari bolondok, táncosok, szabók, bajvívók, az öklöző labda püfölői... Mindezt nem egykori feje-

delmünk kigúnyolására mondtuk el. Ezeknek a dolgoknak az emléke még oly friss, híre annyira eleven, hogy megbízható formában forognak közszájon, és még élő személyek tanúskodnak hitelességük mellett” (Szamosközy 1598–1603/1963: 41). A Szamosközy két fő művéből (Rerum Transylvanicarum Pentades, ill. Hebdomades) összeállított válogatás Erdély történetének legfontosabb eseményeit mutatja be a XVI–XVII. század fordulóján (1598–1603). Mivel Báthori Zsigmond 1581-től, ténylegesen pedig 1588-tól uralkodott, az erdélyi aszszonyoknak ajánlott Szép magyar komédia megírása (1588–1589) erre az időszakaszra esik. Balassi tehát például Báthori olasz sajtimesterei révén nyugodtan ismerhette a jungátát. Ugyanakkor érdekes, hogy Castellettinél a *giuncata* alakban áll a szó, amit Balassi *jungátá*-nak fordít. Ez is arra vall, hogy nemigen e műben találkozott vele először, hiszen a szónak egy másik alakváltozatát használta. A minden bizonynyal ritka szó tovább élését mutatja ugyanakkor a Bethlennél és a PPB.-ben előforduló alak. A *jungáta* Erdélyben a 19. század elejére vesztetett ki, legalábbis én a PPB.-nél újabb adatát nem ismerem. Az SzT. V. kötetének szerkesztésekor a PPB. adata elkerülte Szabó Zsolt kollégánk figyelmét, aki e szócikket szerkesztette, noha az SzT. — helyesen idézve — Bethlen Miklós Önéletírásából ugyanezt a példát hozza. Az SzT. az adatot 1710 k.-re datálja, s a jelentést ismeretlennek veszi, mint a szóhoz fűzött jegyzetből látszik, nyilván azért, mert a juh-tenyésztés több román eredetű erdélyi szavára gondolva, a *jungátá*-t is ezek között keresték. Mátyás király olasz sajtókészítőiről pedig nyilván joggal írja Paládi Kovács (i. m. 352), hogy a környezetre aligha voltak érdemleges hatással. A 17–18. században a Dunántúlon egyes uradal-
makban megjelenő olasz sajtók esetében azonban ezzel már számolhatunk.

Az olasz *giuncata* ~ *jungatā* szavakat és változataikat nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szempontból és egyébként is még nyilván érdemes lenne vizsgálni. Ezt azonban másra hagynám. Csak megjegyzem, úgy tűnik, lehetett egy (korábbi) *j* kezdetű olasz alak is, s ez került át Erdélybe, majd pedig e szó később kiveszett. Esetleg még arra is lehetne gondolni, hogy a *j* a magyarban hanghelyettesítés eredménye. Mint ahogy a későbbi, dunántúli *zsongáta* szókezdő *zs*-je is valószínűleg az olasz *dzs*-ből alakult hanghelyettesítéssel. S az is látható, hogy az

olaszban a 'sajt' fogalma tágabb lehet, mint a magyarban: a zsendiceszerű ételek is beletartozhatnak.

A *giuncata* a mai olaszban (is) ritka, újabb olasz—magyar szótáraink nem közlik, én egyedül egy korábbi nagy olasz—magyar szótárban (Herczeg 1952) találtam meg 'kvargli, erős sajt' jelentésben, amely minden bizonnyal pontatlan. A *kvargli* ugyanis az ÉrtSz. szerint 'átható szagú, érett, pogácsa alakú sajt'.¹⁰¹

Gyapjú szekér. Balassi Bálint 1583. szeptember 13. előtt levélben felelt a zólyomi bírónak és tanácsának, akik a költőt és embereit életmódjuk, erőszakoskodásuk miatt bevádolták Rudolf királynál. Ebben a levélben — amely később került elő teljes terjedelmében és sértetlenül, de a latin fordítása szintén ismert volt — olvassuk a következő dühös kifakadást: „Hogy vígan laktunk nem tagadjuk, de mi azzal sem bírót, sem más polgárt meg nem bántottunk, abban kedig, az én italomban mi ellenek lehetett nekiek, soha nem tudom, holott sem a kurva anyjuk *gyapjú szekér borát*, sem az kurva bestia [: bestye] atyjok keresményét nem ittuk, hanem az mi magunkét költettünk. (Eckhardt 1968: 266). A *gyapjú szekér bor* szerkezettel Eckhardt külön is foglalkozott, s a következőket írta: „Az eredeti magyar szövegből előkerült a 'gyapju zeker borát' kifejezés is, ahol a két első szó pontosan megfelel — most már látjuk — a latin szöveg 'currum lanae'-jének s így csakugyan nincs szükség a 'currum'-nak, mint téves olvasatnak a 'cunnum'-mal való helyettesítésére. Viszont a harmadik szót: 'borát' meghagynám, s nem helyettesíteném az 'arát' [? árát — M. F.] szóval, mint a kiadó ajánlja, mert itt Balassi Bálint csak tréfát űzött a szintén erotikus jelentésű 'gyapjú szekér'-ből eredő hasznon vett 'bor'-ral, ami belekerült a szövegbe is: «sem az kurwa annyok *gyapju zeker borat* sem az kurwa bestie attyok keresmenyeth nem ittuk, hanem az mi magunket keoltetunk»” (Eckhardt 1966: 158).

Nem hinném, hogy itt olyanfajta erotikus célzásról lenne szó, amire Eckhardt gondol. (Szerintem az erotikus célzások lehetőségét, tényét Eckhardt (l. még ugyanebben a kötetben is a Méznél édesb szép szók kezdetű versről írt magyarázatomat) és Kőszeghy Péter (a

¹⁰¹ A jungáta szóról velem egy időben publikált cikket Büky László. Lásd: *Jungáta*. MNy. 97(2001): 489–91. Ebben részben hasonló tényeket állapít meg, mint én. Az általa írtak a cikkemben mondottakat nem módosítják.

Szép magyar komédia-kiadásokhoz írt utószavában) túlértékeli, az olaszországi és a magyarországi írói gyakorlat között e tekintetben (is) különbség volt. S az SzMK-nak legalábbis néhány szólását jól, természetesebben magyarázhatjuk a mindennapi élet cselekményeiből, mint erotikus célzásokból. (L. e kötetben is a Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveire c. tanulmányomat.) Visszatérve mármost magára a gyapjúszekérre, megállapíthatjuk, hogy a szekeret, illetve azok egyes fajtáit elnevezhetik arról is, amit szállít. A régiségben van például *élés szekér* (Tinódinál is), *széna szekér* (l. NySz.). Zrínyi Miklós egyik hadtudományi művében, a Tábori kis tractában szintén előfordul az *élésszekér*, valamint a *fegyverszekér*: „Vagyon 300 ezen kívül *élés* és *fegyver szekér*, minden előtt hat hat ló, tészen 1800 ... Evel úgy kel élni, mihelt az *élés szekerek* érkeznek, mindgyárt az öt napit ki kel osztani, s azok vissza menvén ismét öt nap alatt más rendbelit hozzanak” (Zrínyi 1646 után. /2004: 235–6; X. Lovakról, XI. Szekerekről). S Ujváry Zoltán (2001: 13) említi, hogy Gaál Györgynek A tudós palótz avagy Fukáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához írott levelei című munkájában olvasható a *sószekér* szó. Ezért gondoltam arra, hogy a *gyapjú szekér* gyapjút szállító szekér lehet. A *gyapjú szekér* szószerkezetre ugyan nem találtam adatot, de egy ilyen szekérnek ráakadtam a képére (Niederhauser 1999: 22). Ez egy 19. század eleji erdélyi gyapjúszállító szekeret és hajtóját, valamint kísérőjét ábrázolja. A szekéren a gyapjú zsákokban van sajátos módon, magasan egymásra helyezve, s rajtuk ül egy kísérő. A szekér elé két sorban nyolc ló van fogva, a hátsó sorban az egyiken ül a hajtó. A gyapjú szállítására annak anyagi tulajdonságai miatt nyilván külön is kellett ügyelni. A *gyapjú szekér bor* szerkezet értelméről még évekkel ezelőtt Paládi Kovács Attilát kérdeztem meg. Szerinte ez a gyapjú eladásához kötődik, és a megállapodáskor vagy az eladáskor történt áldomásivásra vonatkozhat. Ezt a véleményt magam is átveszem és valószínűnek tartom. A *gyapjú szekér bor* minden bizonnyal a már eladott és szekérre rakott gyapjúval kapcsolatos áldomásitalra vonatkozik, illetve talán arra, amikor egy vagy több szekérnyi gyapjú eladásában megegyeztek.

A szőlőbirtokok adásvételekor történő áldomásivásról Ujváry (1995: 121–9) is írt cikket. Az áldomásivásról, e többek közt az eladásról való megállapodáskor, illetve az eladáskor történt, (korábban) sokféle elterjedt szokásról a Magyar néprajzi lexikon (Ortutay 1977)

szintén szól (*áldomás* al.). Leggazdagabb nyelvtörténeti szótárunkban, az SzT.-ben pedig csak az *áldomásital* összetételre, szerkezetre több mint egy hasáb adat van. Például: 1591: „ez Regenj Tamas eleottunk veowe megh az lowat Rado Andras zolgayatol, fl 6. *Aldomas italbannis* ot volta(m)”; 1629: „mikor Eötueös Istuan megh veve az hazat ... en is ot volta(m) az aldomas italba”; s lásd még: „1612: Meli czerelt zeoleonek mys eleinknek reghi zokasuk zerint *aldomasat is ittuk*, melinek *aldomasat* Istuan deak atta megh, ugmint 19 icze bort” (NySz.).

Erdélyi gyapjúszállító szekér a 19. század elején

Illusztráció a *História* 1999/3. számában

SZAKIRODALOM

- Battaglia, Salvatore 1970. *Grande dizionario della lingua italiana*. VI. Unione Tipografico-Editrice Torinese. Torino.
- Bethlen 1710 k./1955. *Bethlen Miklós önéletírása*. I. köt. Sajtó alá rend., jegyz. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Bonfini, Antonius 1502 e./1941. *Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt I. Fogel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus IV. Pars I., K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Bonfini, Antonio 1502 e./1955. *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Balassi Kiadó. Budapest.
- Demeter Zsófia 1994. Olasz sajtókészítők a dunántúli Batthyány-uradalmakban. *Ethnographia* 105: 615–9.
- Eckhardt Sándor 1966. Balassi Bálint szidalmi. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 157–8.
- Eckhardt Sándor (szerk., jegyz.) 1968. *Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Gunda Béla 1964. Olasz sajtókészítők Magyarországon. *Ethnographia* 75: 599–600.
- Heltai Gáspár 1575/1980. Krónika a magyarok dolgairól. In: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Vál., szöveggond., jegyz. Nemeskürty István. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Herczeg Gyula (főszerk.) 1952. *Olasz–magyar szótár*. I. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jakab László—Bölcskei András 2001. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.
- Kőszeghy Péter—Szabó Géza (a szöveget gond., jegyz.; – utószó: Kőszeghy Péter) 1990. *Gyarmati Balassi Bálint, Szép magyar komédia*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

- Mišianik, Ján—Eckhardt Sándor—Klaniczay Tibor 1959. *Balassi Bálint Szép magyar komédiája*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Budapest.
(Irodalomtörténeti Füzetek 25. sz.)
- Niederhauser Emil 1999. Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. *História* 1999/3: 20–3.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1977. *Magyar néprajzi lexikon. I. köt.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Paládi Kovács Attila 1993. *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest.
- Scheuermeier, Paul 1943. *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Eugen Rentsch Verlag. Erlenbach-Zürich.
- Szamosközy István 1598–1603/1963. *Erdély története*. Ford. Borzsák István. Magyar Helikon. Budapest.
- Ujváry Zoltán 1995. Az Ukkon-pohár felmutatása. In: *Ujváry Zoltán, Miscellanea I*. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen.
- Ujváry Zoltán 2001. *Kis folklórtörténet IV*. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Debrecen.
- Varjas Béla (szerk.) 1981. *Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Zrínyi Miklós 1646 után/2004. Tábori kis tracta. In: *Zrínyi Miklós prózai munkái*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kulcsár Péter. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Nyelv- és művelődéstörténeti megjegyzések Balassi szövegeihez*

1. pór fita fentő. Balassi az őt feljelentő zólyomi bíró és tanácsa ellen 1583-ban megveszéki nyilatkozatot tett. Ebben olvashatjuk az alábbi dühös kirohantást: „Írták azt is, hogy én éjjel-nappal iszom, és hogy én mind szolgálommal öszve Sybaritica életet viselek; ebben is hazudtak mint tisztességemnek, *pór fita fentő* híres kurvájok, mert mi soha természet ellen nem éltünk” (Balassi /1968: 266). Az itt szereplő szitkozódás előkerül egy Fánchy Györgyhöz 1568-ban írt levélben is: „Bízom, mikor én korponai és bozóki kapitán volnék, nemhogy valami *pór fita fentő* rossz bestye kurvafi, de még az ország pásztora sem dúlná az én jószágomat (Balassi /1968: 312, ld. még Eckhardt 1966). Erről a káromkodásról korábban már írtam (A. Molnár 1976: 310–1), s ott bővebb adatolással és még több szakirodalmi hivatkozással jártam körül az itt szereplő szavak eredetének és értelmezésének a kérdését. A *fitá* valószínűleg egy önállóan nem élő fiktív (passzív) *fit-* tő (vö. pl. *fitul*, *fitos*) származéka: folyamatos melléknévi igenév, netán denominális képzés, a jelentése pedig ’fitos orrú, orrát fitorító’ és föltehetőleg ’valamilyen jellemhibával rendelkező’ lehet (vö. Pais 1926: 134–5; TESz.); A *fitá* minden bizonnyal *finta* szavunk előzménye, ez utóbbi még egy szervesen *n* hangot is tartalmaz. S például az 1270-ből adatható *Fita* és *Fythok* személyneveink vélhetőleg összefüggnek a *fitá*-val és a szótárainkban is adatolt *finta* 1. 1116–36: ? ’fitos, fitos orrú’, 1833: ’ua.’; 2. 1792: ’ferde, görbe’; 3. ’tettető színeskedő’ (TESz.) szavunkkal. Mindezek egy más szavakat is (pl. *fitakos* ’fitos; taknyos’, *fintorog*)

* Itt jelenik meg először. Az 1. sorszám alatt tárgyaltak egy kisebb része viszont némileg máshogy fogalmazva már olvasható volt A. Molnár 1976 egy részleteként. A 4. sorszám alatt írtak pedig rövidebben a Pusztai Ferenc 65. születésnapját köszöntő emlékkönyvbe írt cikkem (101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. Mártonfi Attila, Papp Kornélia, Slíz Mariann. Bp., 2005) egy részeként szintén olvasható.

magába foglaló valószínűleg hangfestő eredetű szócsalád tagjai (vö. Pais 1915, 1926: 134–5; TESz.; Benkő 1984: 56, 97, 112). A *fantó* pedig a több *fantó* alakú szavunk közül leginkább annak felelhet meg, amelyik a *fészekfantó* 1. 1793 'fészeklakó madárfióka, utolsónak kikelt, a többtől 'elmaradt hitvány madárfióka'; 2. 1804: 'utolsónak született kései gyermek' 3. 1907: 'kistermetű ember' jelentésű szó (ld. TESz.) utótagjában van meg. Az „elnevezés alapja az lehet, hogy az elmaradt fióka sokáig dörzsöli, koptatja, feni a fészek alját' (TESz.). A *pór fita fantó* tehát szó szerint olyasmit jelenthet, hogy 'paraszt; aljas, hitvány [esetleg: 'ferde orrú']; nyavalyás', de a szerkezet nyilván globálisan szitokszóként értékelendő.

Eddig a Balassi használta szitkozódásra nem ismertünk hasonló adatot. Egy ilyen azonban lehet idézni Melius Juhász Péter Debrecenben 1570-ben megjelent *Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman című munkájának* (vö. RMNy. [= Régi magyarországi nyomtatványok] 279) előszavából az A^{III} lapról. Az előszóban Melius a Debrecen az időben ért tűzvészekről is megemlékszik: „Az harmadik [tűzvész — M. F.] Lón Szekeli Antal által, ki az Kastilyt giuta meg Előbbör: Az vtan à fok nyri *por fita* hajdukat garabontokat, az Boltoknak allata, azt vagata, dulata, az varoft égete, kiből penzt ezűft marhat, Beczi, Krackai, Török orßagbol, költ marhat, vitt el harmad fel Szaz ezer forintarrat: Az hazak egetefebennis tótt fok ezer forintarra kart”. Debrecen történetének legutóbbi feldolgozása többek között így emlékezik meg erről a rendkívül nagy mértékű pusztításról: „Noha Schwendi Lázár főparancsnok Duskás Ferenc főbírónak tett ígéretet, hogy Debrecen nem támadják, 1565-ben Székely Antal a fővezér tudtával, felégette és kirabolta a várost. Ekkor égett le a volt főúri kastély, melynek hamarosan még a helye is eltűnt. Ekkor pusztult el a város egyik leggazdagabb kereskedőtársasága. Szabó Máté és társainak kára kb. százezer forintra tehető. Ez az érték viszonyítható, ha ismert, hogy ekkoriban a nyitrai püspök évi jövedelme 800, az esztergomi érseké pedig háromezer forint volt” (Szendrey 1984: 152). „Szabó Máté és Kádas Mihály másokkal együtt hiába követték két hónapon keresztül a Debrecenből Tokajon át Szatmárra, majd Beregszászra vonuló sereget, alig-alig sikerült visszaszerezni valamit a boltokból elrabolt holmiktól” (Bársony 1984: 394).

Melius tehát becsmérő megnevezésként a *pór és fita* szavakat használja, amelyeket Balassi is. A költő ezekhez még a *fiéntő*-t szintén hozzáteszi, amely a *fiéntá*-val alliterál is. Balassinál — s magában a folklórban — az alliterációra való törekvés más kifejezések használatában is megnyilvánul: „*hejában hányod a borsót a falra; hejában hegedölsz az malomban; hejában halásztok; összekap guba göndörrel*”; stb. (l. ui. 80, 87). Az (eredetileg) föltehetőleg ’vakarék; hitvány, fejletlen gyermek, ember’ jelentésű *fiéntő* szót Melius nyilván különben sem igen használhatta volna Székely Antal marcona, rabló katonáival kapcsolatban. Mindenesetre a Balassitól idézett káromkodás tehát legalábbis részben nem a költő egyéni nyelvi találmánya, korábról is adatolható. Egyébként a Meliustól fent olvasható szöveget bővebb környezettel idézi Kismarjai Veszelin Pál Debrecenben 1641-ben megjelent *Oktato es vigasztalo praedicatiok...* című munkája (RMNy. 1875) és egy mai tanulmány is (Fekete 1983: 433).

2. A Szép magyar komédia (SzMK.) ötödik színe harmadik jelenetének (Actus V, Scena III) a végén, amikor Sylvanus olyan hírt kap, hogy Galathea — akit egyébként ő hagyott el, de most visszakíváncozik hozzá — egy más, Briseida által közvetített ifjú közeledését fogadja, ezt mondja dühösen Dienesnek: „De jer azfelé, ha valahogy elhozta addig Briseida Alfésibeót, őkegyelmét! Reá felelek, hogy *az kurva anyja csecsiből szopott tej is keserő méreggel forr az torkára!*” (Balassi /2004: 317. — Az eredeti kéziratban [ld. IrtörtFüz. 25: 100] a *szopot* és a *for* a szó végén egy mássalhangzóval van írva, az ilyen eseteket a modern kiadások általában átírják.) A kurzívan szedett szitkozódás tulajdonképpen egy szólás és egy kifejezés keveredésével keletkezett. A szólást O. Nagy Gábor (1965: 298) ekképp veszi fel: „**megkeserüli az anyja tejét** (rég): <fenyegetésként:> vminek a súlyos következményeit keservesen megéri”. És többek között a következő példákat hozza rá: „1584/1910: azt izente, hogy ő néki boszorkány nevét költötte, de *az ki tejet anyádtól ki szoptál, az is keserű lesz* (MoboszorkánypOkl. 44); 1659: Elhitéstetek magatokkal, hogy *az anyatok csecsiből az mely tejet szoptatok, az is keserűre fordul*, ha nem lesz (MonTME. 1: 254) ... 1794: *Keserű leszssz még az-is, a’ mit az édes Anyádtól szoptál* (Kov. 186)”; stb. Használja e szólást Csokonai is A méla Tempefői című színművében. A negyedik felvonás második jelenésében a német nyomdász, Brierger a kölcsön adott pénzét követeli Tempefőitől, s megfenyegeti, ne

vitatkozzon vele, ne magyarázzgassa egyes, a vitatkozásban mondott szavak értelmét, mert ha nem fizet, a börtönbe viteti „mikor *meg fogjuk keserülni az anyánk tejét*”.

Balassi ebbe a szólásba olvasztotta bele, ezzel kombinálta a *tor-kára forr* 'megreked, ott reked; einem (in der Kehle) steckenbleiben <heute nur abstr>' kifejezést amit a TESz. és az EWUng. csak 1754-től adatul. Láttuk, a *megkeserüli az anyja tejét* szólásra is O. Nagy csupán pár évvel korábbról hozza az első adatot, mint a minden bizonnyal 1588-ban vagy 1589-ben írt SzMK.

3. A „Julia szózatját, kerek ábrázatját Cupido úgy mutatja...” kezdetű, Céliát Júliához hasonlító Balassi-versnek a hatodik szakasza így kezdődik: „Immár zászlód alól kitöltem, | sőt távol járok nagy seregedtül, | Mert kis haszon mellett túrnöm sokot kellett, | míg vártam te kezedtül,” (Balassi /1968). Itt Cupido zászlajáról és seregéről van szó, a nyelvi nehézséget pedig a *kitöltem* ige jelenti. Bratinka József (1985) külön cikkben foglalkozott e hellyel. Mint írta, a 16. századi vitézi (katonai) nyelv vizsgálata során figyelt fel arra, hogy a *kitöltem* ige nem illik a *zászló* szóval kapcsolatos kifejezések közé, s ezt az igét e helyen jelentéstani szempontból is problematikusnak találta. Ugyanakkor látta, hogy a Balassi-kiadásokban, az NySz.-ben ez a forma áll, s én is ebben az alakban vettem fel azt szótörténeti adataim közé (A. Molnár 1979: 507). Bratinka azt is megjegyezte, hogy a szó hitelességének kérdéses volta Varjas Bélában szintén fölmerült, mert egy gyűjteményes kötetben a *kitöltem*-et *kidöltem*-re írta át, s a Jegyzetekben ezt ekképp indokolta: „A 102. vers 6. szakaszának első sorában a »kitöltem« igét »kidöltem«-re írtuk át (a kódex-másolók gyakran írnak d helyett t-t és megfordítva). Kitölteni ti. »időt«, »szolgálatot« lehet, de »zászló alól« csak »kidölteni« lehet” (Varjas 1979a: I: 937; vö. még: 80). Bratinka a Varjas használta *kidöltem*-re sem ismer adatot, s mint említi, maga Varjas szintén bizonytalan lehetett a korrekcióban, nyilván ezért javította vissza egy 1981-es Balassi-kiadásában az igét *kitöltem*-re. (Balassi /1981: 219). Erről Varjas azt mondta neki, „hogy a szóban forgó »visszaírásra« nem is saját meggyőződése, mint inkább a kiadói óvatosság, illetve épp a figyelemfelkeltés szándéka készítette” (Bratinka 1985: 173). Bratinka aztán a korabeli vonatkozó kifejezéseket, a *zászló alá/alatt/alól*-al összefüggő szerkezeteket vizsgálva úgy látja, hogy a *kitöltem* ige íráshiba, másolási hiba lehet, és *kiköltem*-re javítandó. A *kikel* (*kiköl*) je-

lentése pedig itt 'elmegy, elhagy'. Ezt a korrekciót a későbbi Balassi-kiadások el is fogadták. (Lásd pl. Balassi /1986, Balassi /1993, /Balassi 2004, ezekben a *kiköltem* jelentését 'kikerültem'-nek adják meg, Jakab–Bölcskei 2000 pedig a *kikel* értelmét 'eltávozik, kikerül'-nek.)

Magam is azon a véleményen vagyok, hogy ha a szövegmagyarázásban más jó megoldás nincs, íráshiba pedig valószínűsíthető, akkor különösebben nem kell félnünk azt föltenni. Hipotézisként Bratinka ötletét is el tudom fogadni, nálánál és követőinél azonban óvatosabb lennék, a szóhoz legalábbis jegyzetet fűznék, s a *kikölt* alakot csak második lehetőségként venném föl. Nem ismerünk ugyanis *zászló alá kelni* vagy *zászló alól kikelni* kifejezést. A másik dolog pedig az, hogy a *telik* igének a régiségben van olyan jelentése, hogy összegyűlik, s Tinódinál ez kifejezetten a katonáknak a portyázásra, hadi akciókra való összegyűlésére vonatkozik. 1979-ben vagy 1980-ban lehetett, hogy Varjas Béla az ELTÉ-n a régi magyar irodalom tanszékén óraadóként a Szabács viadalát olvasta-magyarázta a kéziratnak egy másolatáról. Mivel ekkor én az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén tanítottam, olykor bejártam az óráira. Egy órája előtt vagy után említettem neki, hogy kérdésesnek látom a *kitölt* szónak *kidölt*-re való javítását, s pont az ő egyik tanulmányára hivatkoztam, amelynek a függelékében egy bő listát közöl főleg a históriás énekek formuláiból, köztük néhány olyat, amelyik a *telik* 'összegyűlik' igét tartalmazza. Gondolom, ennek is szerepe lehetett abban, hogy aztán visszajavította a szót a Balassa-kódexben is olvasható *kitölt*-re. Az általa felsorolt formulák (Varjas 1979b: 69) bővebb szövegkörnyezettel és adatolással a következők:

*Ezt hallván, Esztergamban ők sietének,
Sok jó jancsárokkal ők elkészülének,
Tizenöt száz néppel nagy szépön telének,
Hódvilágon éjjel Dunán költözének,*

...

*Az harmadik sereg Surámból jött vala,
Ezön az vitézők hálát adtak vala,
Hogy ily hamar egyben gyűlhettenek vala,
Mert azt egyik fél es nem reméli vala.*

...

Bátorok az hősek, ennek engedének,
Kit jámborul végre megteljesítének,
Kilencszázharminc lóval szépen *telének*,
Ipoly vize felé ők eleredének.

...

Szalkai mezőre mikor jutának
Az terek magyar zászlókat látának,

(Tinódi 1544/1984: 473–4; Az szalkai mezőn való viadalról;
165–9., 185–9., 197–8. sor);

Hallák urak készölnek gyorsasággal,
Az jó névnek örülnek buzgósággal.

Lőn monstrájok csakhamar Nagyszombatnál,
Az jó Nyári Ferenc csak két zászlóval,
Az jó Bakri Pétör es két zászlóval,
Az jó Zay Ferenc es két zászlóval.

Lőn Erdődi Pétör másfélszáz lóval,
Jó Horvát Bertalan százharminc lóval,
Ifjú Pető János vala száz lóval,
Getyei Ferenc vala ötven lóval.

Az Bornemissza Seböstyén ötven lóval.
Ott *telének* ezörkétnegyven lóval.

(Tinódi 1546/1984: 336; Károl császár hada Saxóniába, ott
kurfirstnak megfogása; 143–54. sor);

„Hallák urak, jó vitézeket bocsátának. || *Telének* hatszázan,
Ferenc elindula,” (Tinódi 1553/1984: 134; Erdéli história; 1056–7.
sor). Ezenkívül vesd össze még például: Jor-dánszky-kódex 713 (NySz.
telik al.): „*Teleenek* azon napon oly mynth három ezeren”: additae sunt
ecclesiae die illo animae ter mille (vö. Apostolok cselekedetei 2/41:
„megkeresztelkedtek, és azon a napon mintegy háromezer lélek
csatlakozott hozzájuk” /új protestáns for-dítás/), 747 (NySz.): „Annal
tebben *teleenek* wr ystenben”: adjuncta est multa turba domino (vö.
Apostolok cselekedetei 11/24: „És igen nagy sokaság csatlakozott az
Úrhoz” /újprotford./).

A fenti példák közt, látjuk, olyan is van, amely — szó szerint említve is — a zászlaikkal gyülekező, „telő” katonákra vonatkozik. És igaz ugyan, hogy egy *zászló alá telik szerkezetre nem ismerek adatot, mégis el tudom képzelni, hogy ilyen lehetett, vagy azt, hogy a *telik* igének a katonák harcra való gyülekezésére és így nyilván zászló(k) alá való gyülekezésére is vonatkozó jelentését ismerve, Balassi amikor a zászló, a sereg (a versben Cupido serege, a szerelem szolgálata) elhagyásáról beszél, leírhatta a *kiteltem* (*kitöltem*) igét. Részemről tehát elsődlegesen továbbra is inkább ezzel a szóval számolnék s csak esetlegesen a feltett írás- vagy másolási hibával (*kiköltem*).

Mellékesen jegyzem még meg, hogy a „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek” kezdetű Balassi-vers végén, amikor a költő azt mondja, hogy „Szerzém ez nyolc verset [versszakot] víg és szabad elmével | Gyűlésben indulván jó ruhás legényekkel,” a *gyűlés* szó nemcsak mulatozásra, táncra, italozásra (vö. Balassi /1986: 274; Balassi /2004: 438), netán „vasárnap és ünnepnapokon tartott társas összejövetelre” (Jakab–Bölcskei 2000) való összegyűlést jelenthet, hanem katonai célút is (portyázás, esetleg bajviadal; ez utóbbit egyébként gyakran követte mulatozás). Arra sem gondolnék, hogy itt országgyűlésre lenne utalás (Balassi /1951: 200), bár azt, hogy valamilyen hivatalos gyűlésre, talán szintén nem lehet teljesen kizárni (vö. SzT. *gyűlés* al.).

4. Végül Balassi Bálintnak a Balassa-kódexben a „Negyvenhatodik. Az Dobó Jakab éneke. az Már szintén az idő vala kinyílásban ellen szerzett ének. azon nótára” feliratú verséhez szólok hozzá. A felirat, cím körüli filológiai problémákra nem térek ki (erre ld. pl. Balassi /1951: 231; Kőszeghy–Vadai /1994: 72; Balassi /2004: 456). E versnek az első, harmadik, negyedik és ötödik versszaka a legutóbbi Balassi-kiadásban (Balassi /2004: 111) a következő:

Bezzeg nagy bolondság volt az balgatagban,
Cupidót ki írta gyermekábrázatban,
Mert nem gyermek, aki bír mindent világban

...

Vaknak sem mondhatja őt senki igazán,
Aki megkóstolta mérges nyilát magán,
Sok szívet nem lűne véletlen vak valván.

Látjuk, minden szívet mely igazán talál,
Kit célul arányoz lúni mérges nyíllal,
Hát nem vak, sőt jól lát szeme világával.

Szárnyát sem hihetem, kin ő repülhetne,
Azon is megtetszik, mert fekszik heverve
Régen én szívemben, csak tüzet rak benne.

Az egyes Balassi-másolatokban és kiadásokban a Cupido nyíllövésére vonatkozó határozó különbözik. Például a Balassa-kódexben (Kőszeghy–Vadai /1994) *vétetlen* van, a kritikai kiadásban *véletlen* (Balassi /1951), a Balassi /1986-ban *vétetlen*, a legutóbbiban, mint láttuk, *véletlen*. Szerintem a kritikai kiadás Eckhardt-féle korrekciójával, annak indoklásával szemben korábban meggyőzően írta meg Nyíri Antal (1952: 49), hogy itt a ma már ritka *vétetlen* szó a helyes, hiszen a költő azt mondja, Cupidót nem helyesen mondják vaknak, mert vétetlen, azaz pontosan lő. A vakság, a bekötött szem tagadását nyilván az támasztja alá, hogy a lövés pontos, nincs elvéve, nem pedig az, hogy véletlen történt. Az nyilván más eset, amikor a „Régi szerelmem nagy tüze” kezdetű versében — amit Balassi akkor írt, amikor „az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén [Júlián] kezdett szívében megindulni” — azt mondja, hogy régi szerelme már kialudt nagy tüze most váratlanul, újra fellángolt: „Hogy *véletlen* most Cupido | Meglőtt az mordály áruló,”. Itt a Balassa-kódexben is a *véletlen* szó áll. A *véletlen* itteni értelme egyébként az, hogy ’nem véelve, váratlanul’, e mellé és a melléknévi ’nem vélt, váratlan’ mellé csak később alakul ki a ma gyakrabban használt ’akaratlanul’, illetve az ’akaratlan, szándék nélküli’ jelentés (vö. NySz.; ld. még *őrt áll* al., ui. 86).

Ugyanakkor, tudjuk, azt szintén szokták mondani, a szerelem vak, nem méri fel reálisan a helyzetet. „A szerelem *vak*.” egyébként a régiségben és ma is használt nemzetközi közmondás, a „Nem lát a szerelem (, nincs nála értelem)” közmondást pedig a régiségben használták. Mindkettőnek a megfelelői megvannak a klasszikus görögben és a latinban is: „Amor (est) caecus”; stb. (l. pl. T. Litovkina 2005). A Balassi-vers jegyzete szerint is az ókortól a humanizmusig ismert ez a téma. „Pró és kontra születtek versek Amor (Cupido) gyermek voltáról, különböző tulajdonságairól (szárnyas, vak, mezítelen stb.)” (Balassi

/2004: 456). Bár említett versét Balassi — amelynek Angerianus De amore című verse a mintája — Dobó Jakab (Jákób) ellentétes véleményt képviselő versére írta válaszul, az olasz Cristoforo Castelletti L' Amarilli című drámájának a fordításában — magánál Balassinál is szerepel a másik vélemény. A Szép magyar komédiában Briseida mondja: „mert én is tudtam ifjúkoromban, micsoda az szerelem; ki semmi nem egyéb, hanem csak egy *vak*, csalárd gyermek” (Actus III, Scena III). Hasonlóan, noha idézett versében Balassi azt írja, nem hiszi, hogy Cupidónak szárnya lenne, amin repülhetne, hiszen annyira befészkelte magát az ő szívébe, a „Széllyel tündökleni nem ládd-é ez földet” kezdetű Marullus nyomán írt énekében mégis ezt olvashatjuk: „Sőt még Cupido is mostan feltörlötte | homlokán szőke haját, | Gyöngye szárnyacsáján té-tova, mint angyal, | röpül, víg kedvet mutat,”. (A *ládd* szónak újabb kiadásokban — pl. Balassi /1993, Balassi /2004 — *látd*-ként való leírása és más hasonló átírások nem szerencsések.) A „Fáradtsága után” kezdetű, Angerianust követő énekében pedig Cupido gyermekként szerepel. Az, hogy a Balassi-versek egy-egy sorában Cupido — akárcsak több külföldi szerzőnél — különböző tulajdonságokkal bír, eddig sem jelentett problémát. Ezért én (noha itt toposzok szerepelnek) nyelvi, stílusbeli jellemzők alapján elég nagy valószínűséggel sorolnám a Balassi-versek közé azt az ókori és humanista latin minták, hatások (Propertius, Ovidius, valamint Angerianus, Marullus) nyomán készült verstörédéket is, amely Cupidót gyermeknek mondja, a Balassa-kódeksben pedig olyan helyen található, ahol Balassinak és nem neki tulajdonított versek egyaránt vannak. A Dobó Jakab Cupido-ábrázolása ellen írt verssel ez nincs és nem is igen lehetett olyan részletező ellentétben, mint Horváth (1982: 270) gondolja (gyermek, vak, meztelen stb.). Propertius vonatkozó elégiájában, az abban említett festményen Cupido gyermek, kisfiú, de az nem említetik, hogy vak és meztelen lenne. Igaz, az igen, hogy a festő Ámort szárnyakkal ábrázolta, de az Ámor nyilával a költőbe került gyermek képe elvesztette a szárnyát. Itt viszont hasonló is a mondandó: a szárnytalan (Bezzeg nagy bolondság...), a szárnyát elrejtett (Íme, ez szívembe...), a szárnyát elveszített (Propertius) Cupido vagy Ámor egyaránt gyötri a megsebzett költőt, nem tud eltávozni belőle. A föltehetőleg Balassinak tulajdonítható vers megmaradt rész így kezdődik:

Íme, ez szívembe lövé egyik nyilát
Mutatja is rajtam gyermeki mivoltát,
Átkozott, de bennem elrejtette szárnyát!

Már ki nem repülhet sebesült szívemből,
Viaskodik benne kegyetlenségéből,
Testem erőtllenül naponkint mérgétől.

Átkozott Cupido, mért sillyesztesz engem?
Hová lött te szárnyad, miért heversz bennem?
Szánj meg, kérlek, engem; látod, megepedtem.

A hiányzó rész és a fent közöltek eleje Propertius alábbi szövegére megy vissza (Elegiarvm Liber II. XII: 1–16—; vö. még Eckhardt 1913/1972: 206–9):

De opere praeclaro pictoris

Quicumque ille fuit, puerum qui pinxit Amorem,
nonne putas miras hunc habuisse manus?
is primum vidit sine sensus vivere amantes,
et levibus curis magna perire bona.
idem non frustra ventosas addidit alas,
fecit et humano corde volare deum:
scilicet alterna quoniam iactamur in unda,
nostraque non ullis permanet aura locis.
et merito hamatis manus est armata sagittis,
et pharetra ex umero Gnosia utroque iacet:
ante ferit quoniam tuti quam cernimus hostem,
nec quisquam ex illo vulnere sanus abit.
in mea tela manent, manet et puerilis imago:
sed certe pennas perdidit ille suas;
evolat heu nostro quoniam de pectore nusquam,
assiduusque meo sanguine bella gerit.

(Propertius /1960: 46; Propertius 1970: 105–6)

Ugyanez Kardos László magyar fordításban:

A festő remeke

Aki először kisfiunak festette meg Ámort,
annak a festőnek mesteri volt a keze.
Tudta, hogy egy kissé mind örült, aki szerelmes,
s kincsei pusztulnak kis csacsi gondjai közt.
Jó, hogy szellős szárnyakat is rajzolt a fiunak:
hadd röpdössön a bús emberi sziveken át.
Föl s le! – dobálja a váltakozó hab az emberi szívet,
s partravivő jó szél húse seholve fuvall.
Horgas nyíl-köteget tett a pici kezébe, s ez is jó –
s gnósusi tegzeket a csöpp fiú vállaira:
azt se tudod, hol az ellen, s már is elért a sebes nyíl,
és akin ez sebet üt, hordja halálig a kint.
Bennem, bennem a nyíl, s jaj, bennem a gyermeki kép is,
itt van, csak suhogó szárnya veszett el, a gyors.
Hagyján! – úgyse repül sehová soha már a szivemből,
véremmel van örök s vad tűzü háboruja.

(Propertius /2000: 55)

A Dobó Jakab énekével rokon, részletező Cupido-leírást az 1577-ben szerzett Eurialus és Lucretia című széphistória végén találunk. Éppen ezért felmerült az a gondolat, hogy ennek ő lenne a szerzője, mások pedig Balassira gondoltak. Legalábbis egyelőre egyik elképzelést sem lehet jól megtámogatni, s a széphistória szerzőjét általában Pataki névtelenként említik. Ritoókné Szalay Ágnes pedig arra mutatott rá, hogy e Cupido-ábrázolásnak — amely Aeneas Sylvius eredeti Eurialus-novellájában nincs benne — ugyancsak Aeneas Sylvius, akkor már II. Pius pápa a szerzője, aki ezt a később írt Cupido-verset egy ifjúhoz intézett intő levélbe illesztette bele, és immár a korábbi Eurialus-novellája ellenében: „Quod Aenea probavit, Pius damnavit”. Élelmes nyomdászok aztán a Cupido-versről külön nyomatot is készítettek, illetve az egész intő levelet az Eurialus-novellával együtt szintén kiadták. Egy ilyen nyomtatvány kerülhetett a Pataki névtelen kezébe. Cupido-leírást az egyes művek szerzőjének megállapításával kapcsolatban természetesen azért is nehéz alkalmazni, mert ez a latinban, az európai irodalmakban, a magyarban egyaránt toposz és variálódhat is.

Az Eurialus és Lucretia, a Dobó Jakab éneke és az „Íme ez szívembe...” kezdetű vers (szerzője) körüli problematikára lásd többek között: Ritoókné 1976; Horváth 1982: 262–75; Komlovszki 1992: 105–26; Balassi /2004: 456, 489. Végül az Eurialus és Lucretia végén lévő Cupido-leírást még ugyancsak idézem:

Képét, ábrázatját, magaviselését,
termetét is megírom,
Miről ismerik meg, hogy elkerülhessük,
ifjaknak megmutatom:
Mert csak őreájok vagyok ez énekben
szorgalmatos nagy gondom.

Gyermek a szerelem, mezítelen írják,
nincs őnéki szakálla;
Szeme vak őnéki, hajlandó kézija,
vállán vagyok két szárnya;
Oldalán tegzében sok mérges nyilai,
kezében égő fáklya.

Írják gyermek-képben, mert az ki bölcs, okos,
azt eltávoztathatja,
Csak az gyermekekhez hasonló emberek
vannak birodalmában.
kiknek semmi eszek, semmi okosságok,
csak azokat ostromolja.

Mezítelen írják, mert az szeretőkben
nincsen szemérmesség;
Vaknak azért írják, mert még nem láthatja,
micsoda az tisztesség:
Jó cselekedet közt és az tévelgés közt
nincs őnála különbség.

Avagy hogy azt véli, hogy cselekedeti
mindentől titkon vannak,
Eszébe nem vészi, mindennek szemei
hogy őreá vigyáznak,

Sem istent sem törvént nem néz, adja magát
csak az nagy bujaságnak.

Vannak sok nyilai, mert sok embereknek
általlövi szüveket,
Szárnyai azt jegyzik, mert csak idestova
visel ő mindeneket;
Igen állhatatlan, gyakorta elveszti
az igaz ösvényeket.

Jobb kezében fáklya, mert birodalmában
azkiknek holdolása,
Sebes láng azoknak szüveket szüntelen
szokta sanyargatnia;
Testeket rútítja, végre lelkeket is
pokolba bétaszítja.”

...

Mikoron írának másfél ezer után
hetvenhét esztendőben,
Aeneas Sylvyus írásából szerzék
ez éneket versekben,
Bodrog vize mellett, Patak városában,
az úr gombos kertében. (Varjas 1979a: II: 554–5, 557)

Ezek a Cupido-ábrázolások, -toposzok később is többféle szerepelnek a magyar és a világirodalomban. Így megjegyzem, hogy például a Szigeti veszedelemben a 12. ének elején, jelesül a 9. versszak szerint Cupido pontosan célozva Delimán szívének a közepébe lövi mérgezett nyilát, így gyullasztja Cumilla iránt végül majd nagy fájdalmat hozó szerelemre: „Ezt ijában tévén a füléhez vonyá, | Vitéz Delimánnak szüvében bocsátá, | Nyil láthatatlanul ő szüvét megjárá, | Minden mérges nyavalyát közpben hagyá”.

Shakespeare Szentivánéji álom című drámájában az első felvonás első jelenetében Heléna pedig ekképp panaszkodik:

Things base and vile, holding no quantity, Love can transpose to form and dignity: Love looks not with the eyes, but with the mind, And therefore is wing'd Cupid painted blind; Nor hath Love's mind of any judgement taste: Wings, and no eyes, figure unheedy haste. And therefore is Love said to be a child, Because in choice he is so oft beguil'd. As waggish boys, in game, themselves forswear, So the boy Love is perjur'd everywhere; For, ere Demetrius look'd on Hermias's eyne, He hail'd down oath that he was only mine; And when this hail some heat from Hermia felt, So he dissolv'd and show'rs of oaths did melt.	Ami alantas, értékre csekély, azt széppé teheti a szenvedély: a képzeletünk lát szemünk helyett – Ámort vaknak mondják az emberek. A Szerelem nem mérlegel, csak kapkod: van szárnya, nincs szeme: vaktába' csapkod. Azért mondják: gyermek a szerelem, mert látszattól ítél, hiszékenyen. A játszó kölykök hazudnak merészen: Ámort is könnyen éred hitszegésen. Demetrius, míg nem lelt Hermiára, hogy esküdött, hogy én leszek a párja! De megérezte Hermia tüzet, s az eskü eltűnt, mint napon a jég. (Shakespeare /1995: 24–5)
--	---

Cesare Ripa 1603-ban Rómában megjelent *Iconologia*-ja pedig Cartari olasz fordításában idézi Seneca *Octavia* című tragédiájának egy részletét, amely szerint a szerelem, Amor vak, szárnyával észrevétlen repül, kezében íj, nyílvevő és fáklya van (Ripa 1603/1997: 40). Caravaggio ugyanebben az évben festett képe, A diadalmas Amor viszont nem vak gyermekként ábrázolja a szárnyas, kezében nyílvevőket tartó Ámort. Megjegyzem még, hogy Botticelli 1482 körül festett híres, A Tavasz (La Primavera) című képén Amor szárnyas gyermek és vak (a szeme be van kötve), íjában — a nyílvevő vége tüzes — (erre vö. Balassitól pl.: „Mint sík mezőn csak egy szál fa, egyedül úgy élek, | Szerelem tüzes lángjától szívemben én égek” — „Ismét felvetette szemöldök íjébe | szép szemének idegét | Kiből tüzes nyilat szívemre ő bocsát, | lővén, mint feltett jegyét”; illetve az „Íme, ez szívembe...” kezdetű versből: „Szívem mert tüzedtől ég nagy sebességgel”). Raffaello Galatea nimfa című, 1514 körül festett képén a nyíllal lövő szárnyas kis Cupidók szeme viszont nincs bekötve. És mind Botticelli, mind Raffaello említett képeit A Mediciek udvari költője, Angelo Poliziano (különböző) versei ihlették (vö. Gombrich 1978: 242–6; Deimling 2005: 39–43). A Cupido (Ámor)-leírásokban, —ábrázolásokban a nyíl hegye sokszor mérgezett vagy tüzes. A fáklyával égő szerelmet gyújtó Cupido képe ugyancsak feltűnik Balassinál: „Hol tüzes laptáid, kikkel távol gyújtasz, | Akiknek fáklyáddal közöl te nem árthatsz?” (Édest keserűvel elegyítő gyermek).

SZAKIRODALOM

- Balassi /1951. Balassi Bálint összes művei I. Összeállította Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balassi /1968. Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. Második, bővített kiadás. Szerkesztette, az idegen nyelvű szöveget fordította és a jegyzetet összeállította Eckhardt Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Balassi /1981. Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comoediája. Szerkesztette és a szöveget gondozta Varjas Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Balassi /1986. Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Balassi /1993. Balassi Bálint versei. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó. Budapest.
- Balassi Bálint /2004. Balassi Bálint összes művei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Kőszeghy Péter. Osiris Kiadó. Budapest.
- Bársony 1984. Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In: Debrecen története 1693-ig. 1. Szerkesztette Szendrey István. Debrecen Megyei Városi Tanács VB. Debrecen. 347–409.
- Benkő 1984. Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bratinka 1985. Bratinka József: „Zászlód alól kitöltem?” (Egy Balassi-hely értelmezéséhez). Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXI: 171–5. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae)
- Deimling, Barbara 2005. Sandro Botticelli 1444/45–1510. Taschen/Vince Kiadó. Budapest.
- Eckhardt 1966. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint szidalmi. Irodalomtörténeti Közlemények 70: 157–8.

- Eckhardt Sándor 1913/1972. Balassi Bálint irodalmi mintái. Irodalomtörténeti Közlemények 23: 171–92, 415–50. Ue.: in: Üő.: Balassi-tanulmányok. A kötetet összeállította Komlowszky Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Irodalomtörténeti Könyvtár 27)
- Eckhardt Sándor 1952. Megjegyzések, adatok Balassihoz. Magyar Nyelv 48: 175–8.
- Fekete 1983. Fekete Csaba: Magyar Ierusalem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációs kötetből, 1641. Különlennyomat a Debreceni Déri Múzeum Évkönyvéből. Debrecen.
- Gombrich, E. H. 1978. A művészetek története. Harmadik kiadás. Gondolat. Budapest.
- Jakab–Bölcskei 2000. Jakab László–Bölcskei András: Balassi-szótár. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.
- Komlowszky Tibor 1992. Balassi költészete és az Eurialus és Lucretia. In: Üő.: A Balassi-vers karaktere (Tanulmányok). Balassi Kiadó. Budapest. 105–26.
- Kőszeghy–Vadai /1994. Balassa-kódex. A faksimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter. A kódex betűhív átírását jegyzetekkel és utószóval közzéteszi Vadai István. Balassi Kiadó. Budapest.
- T. Litovkina 2005. T Litovkina Anna: Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- A. Molnár 1976. A. Molnár Ferenc: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből. Magyar Nyelv 72: 308–20, 429–35.
- A. Molnár 1979. A. Molnár Ferenc: Szótörténeti adatok Balassi nyelvéből. Magyar Nyelv 75: 383–4, 504–12.
- O. Nagy 1965. O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból. Magyar Nyelvőr 90: 298–301.
- Nyíri 1952. Nyíri Antal: Vétetlenül lőtt Cupido vagy véletlenül? Magyar Nyelvőr 76: 49–50.
- Nyíri Antal 1953. Sok szívet nem löne vétetlen, vak valván. Magyar Nyelvőr 77: 310–1.
- Pais 1915. Pais Dezső: A *fitul*, *finta* szócsalád. Magyar Nyelv 11: 357–60.

- Pais 1926. Pais Dezső: Susárló. *Magyar Nyelv* 22: 133–5.
- Propertius 1970. Szemelvények Tibullus és Propertius elégiáiból. A szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lessi Viktor és Szabó Kálmán. Tankönyvkiadó. Budapest. (Auctores Latini XI.)
- Propertius 2000. Tibullus, Propertius, Ovidius versei. Szerkesztette Szepessy Tibor. Sziget Könyvkiadó. Budapest.
- Ripa 1603/1997. Cesare Ripa: *Iconologia*. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Sajó Tamás. Balassi Kiadó. Budapest. 1997.
- Ritoókné Szalay Ágnes 1976: „Írják gyermek-képben”. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 80: 681–4.
- Shakespeare /1995. Shakespeare [William]: Szentivánéji álom. A *Midsummer Night's Dream*. Fordította Nádasdy Ádám. Ikon. Budapest.
- Szendrey 1984. Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története 1693-ig. 1. Szerkesztette Szendrey István. Debrecen Megyei Városi Tanács VB. Debrecen. 131–311.
- Tinódi /1984. Tinódi Sebestyén: *Krónika* [Kolozsvár, 1554]. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt Szakály Ferenc írta. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Varjas 1979a. Balassi Bálint és a 16. század költői. I. A szerkesztés, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Varjas Béla munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Varjas 1979b. Varjas Béla: »Szép ének a gyulai vitézekről«. In: *A régi magyar vers*. Szerkesztette Komlószy Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest. 33–70.

Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből*

Az alább olvasható Balassi Bálint használta szólások és közmondások nagyobb része az első adathoz előfordulás. A hasonló szótörténeti adalékokkal (vö. MNy. LXXV, 383–4, 504–12) ellentétben itt néha az eddig ismerteknél későbbi példákat is közlök, ilyenkor viszont évszámmal is utalok a legkorábbi jelentkezésre. A szólások és közmondások Balassinál későbbi adatainak, variánsainak főbb lelőhelyeit szintén föltüntetem. MARGALITS EDÉNEK a főleg történeti anyagot tartalmazó „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” (Bp., 1896) című munkájában (a továbbiakban MARG.) is meglevők közül külön rendszerint csak azokra utalok, amelyek a XVI. századból vagy a XVII. század elejéről valók. A szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatban az olyannyira kiterjedt és sokszor nehezen hozzáférhető etimológiai-szólástörténeti irodalom teljes földolgozására nem törekedtem, az alapvető magyar szakirodalmat azonban igyekeztem átnézni. A közlés technikai tudnivalóihoz lásd még MNy. LXXII, 308, tehát például a zárójelben álló pusztaság szám Balassi összes művei kritikai kiadásának (BÖM. I–II. köt. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951., 1955.), a Szép magyar komédia (SzMK.) eredeti helyesírású alakjai esetén pedig az IrtörtFüz. 25. számának (J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T., Balassi Bálint szép magyar komédiája. Bp., 1959) megfelelő lapjára utal. Itt közölték betűhűen a föltehetően 1588–1589 körül írt drámának, annak egy másolatának nemrég megtalált teljes szövegét. Ezenkívül most közelebbi eligazítást is adok: levélnél például a címzettet és az évszámot, az SzMK-ban a felvonás (Actus) és a jelenet (Scena) számát, verseknél pedig a kezdősort. Költeményeknél az

* Eredetileg megjelent: MNy. LXXXVI(1980): 508–12. Ezt a szöveget egy-két helyen kiegészítettem. Az elveszi a szemén valóját 'megtéveszti' szóról írtakat viszont kihagytam, mert ezzel a kifejezéssel később ugyan csak foglalkoztam, erre lásd e kötetben a Balassi-kommentárok, szó- és szólásmagyarzatok című cikkemet is.

ECKHARDT kikövetkeztette évszámot nem közlöm, mert azok sokszor bizonytalanok. Az ezekből származó idézeteket nyelvi adatként összefoglalóan általában az 1594e. (előtt) időmegjelöléssel célszerű idézni. Azokat a szólásokat, amelyeknek a magyarázatával, kommentálásával külön cikkekben foglalkoztam (ld. ebben a kötetben is), itt nem lajstromoztam.

aranyat rozsdá nem fog. — 1583: „Ha feleségek jámbor, miért féltik, ha tudja [az 1974-es Balassi-kiad.-ban: *tudják*, ld. 313], hogy *aranyat rozsdá nem fog.*” (1968-as kiad. 266; Balassa Bálint uram felelete a zólyomi bíró és tanácsa ellen) Ennek a közmondásnak több változata van, megtaláljuk Decsinél és Szenci Molnárnál is (ld. MARG.; NySz.; MSzK.). A németben (*Das Gold rostet nicht.*) és a csehben szintén ismert (ld. WANDER, Deutsches Sprichwörter-Lexikon).

arcul reá tér 'visszafordul'. — 1548: Nyr. LXIV, 39. — „Elenséget látván, örömmel kiáltván ők kópiákat *törnek*, | ... | Sok vérben ferteztvén *arcul reá térvén* úzót sokszor megvernek.” (112; Vitézek, mi lehet) Szólásunk legkorábban Ilosvaitól adatolható, erre és egyéb adatokra lásd KERTÉSZ MANÓ kis cikkét (Nyr. LXIV, 39).

békét hagy, hagyj békét. — Lásd *tarts dolgot* al.

két bőrt von egy húsról, levonja valaki bőrét. — 1593: „Hogy Balassi András. . . mindazáltal Ujvárat is el akarja venni tőlök és így két *bőrt vonson egy húsról.*” (301; Informatio... / Tájékoztató irat...); 1592: „hogy azt is fizetesse meg akor ő felsége... mikor az Ujvár árát letéti ő felsége, mert míg az meg nem leszen (ő felsége erővel az *bőrünket* is *levonhatja* rólunk), de mi nem tudjuk, mint menjünk ki az ujvári jószágból, igazságunk romlása nélkül,” (394; A Pózsonyi Kamarához Liptóújvár váltsága ügyében). A kifejezések több ma is ismert szólással összevethetők, például.: Egy *rókáról két bőrt húz; A bőrt is lehúzná az emberről*; stb. (ld. MARG.; NySz.; MSzK.). Hasonló kifejezések más nyelvekben is vannak, pl.: ném. *jmdm eine Haut abziehen* 'levonni vkinek a bőrét'; észt *kellegi (peksuga) nahka maha võtma* 'ua.' (LIIV—HABERMAN—PAIVEL, Saksaa-eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallinn, 1973.); or. *сбирать/собрать шкуру/кожу с кого-л* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, MOrSz.). Lásd még a következő bibliai idézetet: „Ti, kik gyűlölitek a jót és kedvelitek a gonoszt! A kik *levonszátok róluk bőrüket* és csontjaikról az ő húsokat! A kik megeszik az én népemnek húsát, és *lenyúzzák róluk bőrüket*, és összetörik csontjai-

kat, és feldarabolják, akár csak a fazékba, és mint a húst a tálba.” (revideált Károlyi-féle fordítás, Bp., 1956. Mikeás 3/2, 3.)

édes keserűvel elegyes. — „Édest keserűvel elegyítő gyermek [Cupido], | ... | Méz közt mérget miért adsz nekem veszettnek?” (101 — az idézet a kezdő sor); „mert világon jobb sincs mint *édes keserűvel.*” (114; Vitézek karjokkal.) Hasonló szerkezet van többek közt a latinban, például Horatiusnál: „*Miscuit utile dulci.*” (MARGALITS: NyK. XXIX, 80.) Korábbi adat: Boremisza: Electra. 1558.: „*Aedes keserűvel io,*” (RMDE, I, 824).

füle mellől bocsátja. 1550—1560: RMKT. VI, 240. — 1591: „hogyan vinculumja nem levén B. Bálintnak a pozsonyi szentencia megállására, szabadon *füle mellől bocsáthatta*, látván kárát is és az B. András hamisságát is” (298; Emlékirat a lipcsei pereskedés ügyében). Szólásunkat Pázmány, Haller János és mások szintén használják (ld. NySz.). A legkorábbi előfordulás, amelyre ECKHARDT utal, Pap Benedek „Bannya az Úristen” kezdetű zsoltárfordításából való: *fűlőc mellől* könnyen ottan *el ereztic* az mi nekik nem tettic”. (299.) A szólás mai alakja *elreszti [elengedi] (a) füle mellett* (MSzK.).

hátat ad ’meghátrál’. 1516—1519: NySz. — „Mert kit te nem segísz, szive s esze elvész, *hátat ad* ellenségnek.” (83; Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak, Krisztus, másod személye!)

hátán háza ’szegény, hontalan ember.’ — A szólást MA-ban így találjuk: *hátán háza s’ kebelében szobája*. Dugonics ezeket az alakokat ismeri: *Hátán háza, illetve hátán háza, kebelén kenyere, mint a csigának.* (MARG.) A méhkeréki románból a kifejezést ekképp jegyezték le: „*Casa-n spate, masa-n pintece.* Hátán a háza, hasában az asztala. (Mondják a nagyon szegény emberről.)” (HOCOPÁN SÁNDOR, Méhkeréki szólások és közmondások. Gyula, 1974. 44.) A szólás kialakulásához érdekes adalék a költő 1593-ban Batthyány Ferenchez írt, utolsó ismert levelének egy mondata. „Engem pedig az jó királ az nemzetemnek s magamnak is jó szolgálatjáért, sok költségéért im csigává teszen, mert sohonnai vagyok és ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kellennem, *hátamon lesz házam.* Amely jármor csigát kíván, bár ne kapálja az szőlők tövét érte, hanem egyék én bennem ezután, mert én innetova csiga leszek.” (400.)

kosarat kap, kidől a kosárból. — 1573: „Nem akar-nám, hogy esmét *kidőlnek az kosárból.*” (317; Balassi Bálint levele Balas-

si Andráshoz; nov. 22.) A szólással legbővebben O. NAGY foglalkozott, ennek Balassi használta előzményét is idézte (Mi fán terem?; ld. még GUNDA: Nyr. C, 240).

körmére ég a dolog. 1565: „fzinte kórmókra égött” (Mel: Sám.: SZILY: MNy. XIV, 152). — 1577: „Istenért kérem kegyelmedet, maradjon [béke]ségben az xfiguf [Krusit] dolga; ...Más az, hogy ez *körmömre nem éget [égett]*, ld. 1974-es kiad. 270.] úgy mint az másik.” (318; Balassi Bálint levele Balassi Andráshoz; nov. 22.) A szólásról leg-részletesebben O. NAGY ír (Mi fán terem?²), de a Balassi-féle adatot nem idézi. Lásd még: MARG.; NySz.

lábát lógatja. — 1591—1593: „Hogy Ferenc uram, kinek semmi búja, semmi gondja nem volt, Egren csak *lábát lógatta* és ez gondnak elviselésében egy mákszemnyire sem segítette,” (294; Párbeszédes emlékirat a véglesi örökség ügyében). A kifejezést használják Decsi, Szenci Molnár és mások is (ld. MARG.; NySz.; MSzK.). Vesd össze még: Heltai: Mátyás király és a kolozsvári bíró. 1574: „Az vtán à mézárszekbe ment, és ott vluén, vgy *lógotta à mézár széken lábait.*” (RMDE. I, 559.)

megadja a kölcsönt. — „Ellenségeimnek az *kölcsönt te bővön megadod.*” (80; Az te nagy nevedért) A szólást ismeri Decsi és Szenci Molnár (ld. NySz.), Heltainál 1575-ből így van meg: „*ő is iol meg vőt-te viszontac raytoc a kölcsent*” (Krón. 46: NySz.). Lásd még: MARG.

még tetve sem halt meg 'csak nemrég halt meg'. — 1577: „Még uram atyámnak *tetve sem holt meg* (az mint az magyar proverbium vagyon) s ő immár még ingyen bizonyos sem lévén benne, haza jövk-é vagy nem, ottan az ulcust kezdte refricálni,” (311; Balassi Bálint levele Balassa Andráshoz; júl. 11.). Lásd még MSzK.

megkeni a tenyerét 'megvesztegeti, lekenyerezi'. — E szólást Balassinak egy 1586-ban Fánchy Györgyhöz írt leveléből idézem: „De ha Kd mind elhiszi az mit az bussaiak, vagy ő mellettek azok, az kiknek ők *megkenik tenyereket*, kdnek hazudnak, bizon igen elveszik az szemén valóját Kdnek” (1968-as kiad. 310–1). A szólást több szerző használja, Decsi is (ld.: MARG.; NySz.; MSzK.). Ehhez vesd össze még: „Oly hamar megtudá barát az Megyesbe, | Hamar hozzá gyűjte fő-fő székölyökbe, | Kéré, hogy mellette lennének igyébe, | Titkon *forintokat ád vala tenerökbe*” (Erdéli história. Első része. Tinódi Sebestyén, Krónika. 1554/1984. 111).

nem ér egy bapkát 'semmit sem ér'. — „Az oly vendég is, kiben egy kegyes sincs, mindaz *nem ér egy bapkát*,” (90; Ez széles világon). A Balassinál szereplő alak a *fabatkát sem ér szólás* előzménye (ennek kialakulására és variánsaira ld.: O. NAGY, *Mi fán terem?*²; MARG.; NySz.; MSzK.). A *bapka* 'teljesen értéktelen kis pénz' szólás-szerű kapcsolatban a pénzértéktől elvonatkoztatva először Balassinál fordul elő.

nem tudja, mit eszik. — „de azért mindenigh szigienli s tagagya, hogj eö *nem tudgia mitt eszigh* s mi allat az szerelem, bar iol szeresenis,” (57; Prologus). A kifejezés értelme 'nem tudja miféle dolog' (ld. uo. 22. j.). Valószínűleg kapcsolatban van a ma is használt *azt sem tudja, eszik-e vagy isszák* 'semmit sem tud róla' (MSzK.) szólással.

néma gyermeknek anyja sem érti szavát. — „*Nema Giermeknek annia sem erthi faúat*, en fem erthetem mondatlan, the mit akarz.” (66; Actus 1, Scena 3.) TOLNAI — MARGALITS nyomán (vö. MARG, VI. 1.) — úgy gondolta, hogy a közmondás régen így hangzott: *némának anyja sem érti szavát*, s a mondatritmus miatt egy szóval bővült alak újabb keletű (MsgNépr. III, 419). A régebbi adat MA.-ból való. Láttuk azonban, hogy a bővebb forma már Balassinál is megvan.

patvar marja. — „*Patúar marja* mind farkast, medüet, Rokat,” (92; Actus 4, Scena 3). Máshonnan a szólást ilyen formában nem ismerem, a későbbi alakok *patvar vigye*, *patvar üsse* stb. (ld.: MARG.; NySz.; MSzK.).

porba esik a pecsenyéje. — 1577: „Tréfa nélkül uram, egyképpen énnekem igen hasznosnak is tetszik, ... és nem is *esnék porban pecsenyénk*,” (310; Balassi Bálint levele Balassi Andrásához; júl. 11.). A kifejezés variánsaira lásd: MARG.; MSzK.; főleg újabb népryelvi adatokra pedig BEKE ÖDÖN: *porba esett a pecsenyéje*: haszontalan munkát végzett. Nyr. LXXVI (1952): 233.

résen van (a füle). — 1577: „annakokáért hogy gondot viseljek, és *résen legyen az filem*, az mire gondolnom kell.” (314; Balassi Bálint levele Balassi Andrásához; szept. 29.) Kifejezésünk a *résen van* szólás korábbi alakja (ld. O. NAGY, *Mi fán terem?*², Balassit is idézi).

sok vágással dől le a nagy fa. — „Eregj eregi nem hadlak, migh megh esen, mert az *sok uagasal dölle az nagy fa*,” (72; Actus 2, Scena 2). Vesd össze: *A fát sem vágják le egy vágással* stb., (MARG.; MSzK.). A közmondás megvan a latinban is: *Arbor per primum*

neququam corruit ictum. (MARGALITS: NyK. XXIX, 81.) Ezt a közmondást (*A fát sem vágják le egy vágással;* stb.) Lásd még GYULA PACZOLAY, *European Proverbs in 55 Languages.* Európai közmondások 55 nyelven. Veszprém, 1997; a 46. közmondás.

tarts dolgot. — „Istenert kirlek, hagý beket, *tarcz dolgot*” (73; Actus 2, Scena 3) A kifejezés jelentése ’eredj a dolgodra’ (ld. uo. 28. j.; vö. még NySz.). Egyébként a *hagyj békét* szintén állandósult kifejezés, a XVI. század elejétől vannak rá adataink (l. NySz.). Az idézetteknel korábbi adat még: 1510: „*hagybekeet* ennekem” (MargL. 201). Ezt Szent Margit mondja gyermekkorú unokahúgának, Erzsébetnek.

törbe ejt. 1566: NySz. — „Te jó Isten, ki ez *törben* engem csudaképpen már régen *ejtettél,*” (46; Reménségem nincs már nekem); „Bizony nem vethetek senkire egyebre, | Csak magam eszére; de meggyek? ha erre | Vett az ő szépsége, | Hogy magamot érte *ejteném az törbe.*” (57; Bizonnyal esmérem.) Erre a vadászat, madarászat tárgyköréből származó szólásra a legkorábbi magyar nyomtatványokból is több példát idézhetünk, változatai pedig már a kódexekben is előfordulnak (ld. NySz., az újabb variánsokra: MARG.; MSzK.). Az idióma a Bibliában is megvan, például: Zsoltárok 38/13, 140/6; Prédikátor 9/14. A kifejezés nemzetközi; vesd össze: angol *fall into a trap* ’csapdába, törbe esik’ (ORSZÁGH, AngMSz.²); ném. *in die Falle gehen/geraten* ’ua.’ (HALÁSZ, NMSz.²); észt *lõksu langema* ’ua.’ (LIIV—HABERMAN—PAIVEL i. m.); or. *попасть в ловушку* ’ua.’; or. *поймать в ловушку* ’csapdába ejt’ (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²). Vesd össze még A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 432, *hálóba esik, hálóba ejt* al.

vásárra jut ’közismertté lesz’. — „Tüdök egy nihanj peldat Magyar Orzagban kiknek *úassarra* nem *iütott szerelmek,*” (56; Prologus). Lásd még MSzK.

vermet ás valaki alá. — 1583: „maga immár akor áru-lóival *vermet ástak volt alám.*” (1968-as kiad. 266; Balassa Bálint uram felelete a zólyomi bíró és tanácsa ellen.) Hasonló szólásokra és az *aki másnak vermet ás, maga esik bele* közmondásra lásd: MARG; NySz.; KERTÉSZ, Szok.; MSzK. A kifejezés és a proverbium minden bizonnyal a Bibliára megy vissza; vesd össze: Zsoltárok 7/16, 9/16, 35/7, 8, 57/7, 119/86; Példabeszédek 22/14, 26/27; Prédikátor 10/5; Jeremiás 18/20, 22. Egyéb idegen nyelvű párhuzamok például angol *dig a pit*

for somebody 'vermet ás valakinek' (ORSZÁGH, AngMSz.²); or. *рыму кому-либо яму* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²). Vesd össze még: 1566: „Valaki a más ember lovánac *vermet áss*, belé szackad önne louánac a nyaka” (Helt: Mes. 278: NySz.). S lásd még PACZOLAY i. m., 9. közmondás.

vessző teszen jó gyereket. — A német eredetiben ez áll: „Wie das sprichwort lautet, *Die Rutte macht frome Kinder*,” (II, 22; Fűves kertecske, Hatodik fű). A közmondás a Bibliára mehet vissza, vesd össze: Példabeszédek 13/24, 22/15, 23/13, 14, 29/15. A magyarban lévő variánsokra lásd: MARG.; MSZK.

vízre visz valakit 'csúnyán becsapja, rászedi'. — „Kegyesek, szép szűzek, reám bár úgy nézzenek, | ... | Mert sem szerelmekkel, | Sem gonosz kedvekkel | Többé *vízre nem visznek*.” (74; Szabadsága vagyon már). A szólás megvan MA.-ban, egyéb előfordulásokra lásd még: MARG.; NySz.; MSZK.

Egy korábbi cikkemben (MNY. LXXV, 383-4, 504-12) bemutatott szótörténeti és az itteni szólástörténeti adatok alapján is mellékesen megjegyzem, hogy Bornemisza „Electrá”-ja némi hatással volt Balassi SzMK.-jára. A RMDE. és a „Régi magyar vígjátékok” (Bp., 1954.) anyagát átnézve, úgy látszik, hogy korai drámáinkban a szólás-, kifejezés- és szóhasználatot illetően kialakult egyfajta (halvány) szokás és sablon, ami bizonyos — bár meglehetősen kezdetleges — drámaírói gyakorlatra és e gyakorlat bizonyos fokú folytonosságára vall. A drámák egy része tehát hathatott egymásra. Néhány hely és a szólás-kincs esetenkénti hasonlósága alapján — noha különösen az utóbbi területen nagy óvatossággal kell eljárni, hiszen drámáinkra általában is jellemző volt a szólások, sajátos kifejezések gyakori használata (ez is egyfajta szokás) — úgy gondolom, hogy a SzMK. például hatott az 1648-ból való „Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről írott Comoedia” szerzőjére. Erről nemrég részletesen szólt LUDÁNYI MÁRIA, akinek az előadása azóta meg is jelent (ld. IrtörtKözl. XXX, 676–81). Így e kérdéssel most nem foglalkozom bővebben. Egyszer majd még lehet; hogy kitérek rá, mert noha a két dráma közti kapcsolatot illetően véleményem a LUDÁNYIÉHOZ hasonló, előadásához néhány kiegészítem és javításom lenne.

A fenti példákon kívül — általában minden kommentár nélkül — még néhány Balassi használta közmondást, szólást vagy sajátos

kifejezést sorolok föl: „hallotam, hog időuel ebnek foga kopik, de-
czeg lonakis hata túrosodik.” (65; Actus 1, Scena 2); „Las agebet az
zöd agon, mond megh ha latadè az en uiragomoth?” (66; Actus 1,
Scena 3); „Latam czaknem mondam mith” (66; Actus 1, Scena 3);
„Vigien czak nem mondam mi,” (66; Actus 1, Scena 3); „Ot uagyon az
icze czak nem mondom mj.” (76; Actus 2, Scena 4); „Ott vagyon majd
csak nem mondom mi!” (286; Julia-töredék); „Vagion heja czak nem
mondom, az egyyk kos Baruanak,” (93; Actus 4, Scena 3); „Nincz ollj
üekonj sodroth fonál, ki ualo, ha az uereöfönre ne kellien, titok
fincz ollian, ký üalaha ki ne jelenien” (88; Actus 4, Scena 1); „Nincs
oly titok, mely valaha ki nem jelenik!” (289; Julia-töredék); „Azert
senkire ne üessen ha ollian magoth arath az minemötis uettet.” (93;
Actus 4, Scena 3; vö. *Ki mint vet, úgy arat*, vö. még BÉKÉS ISTVÁN,
Napjaink szállóigéi. Bp., 1968.); „Mondom en mind üagyon, az ký mi-
uöl tarsolkodik olliana leßen!” (93; Actus 4, Scena 3); „Im most szin-
ten úgy uagion dolgom mint az ebnek, kinek torkan akadot az czont
el sem nielhetj s ki sem üetheti,” (98; Actus 5, Scena 3); „hogy mostan
csak én vagyok az község csudája házasságom miatt Magyarországba.”
(336; Balassi Bálint levele Kapy Sándorhoz 1584-ből); „És az vén ci-
gánkínt csak cseréléssel élek ezután, mert látom, hogy a jó királnak
nem kellek.” (397; levele Batthyany Ferenchez 1593-ból.)

Az etimológiai, a szó- és szólástörténeti vizsgálatok természe-
tükénél fogva kevésbé adnak módot arra, hogy Balassi személyéhez és
munkásságához közelebb jussunk. Jelen és előző cikkeim fejtegetései
azonban ilyen célt is szolgáltak. A Balassi használta sajátos kifejezések,
szólások és közmondások nagy száma — az, hogy ezek jó néhány és
számos szó eddigi ismereteink szerint az ő műveiből adatolható elő-
ször — a költő nyelvi gazdagságára, az európai magasabb kultúrából
és a népeletről táplálkozó széleskörű műveltségére, valamint tudatos
nyelv- és stílussteremtő szándékára is utal. (Mindez akkor is föltétlenül
áll, ha Balassi nyelvi eredetiségét és gazdagságát relatíve néhány tény
csökkentheti. Mindenekelőtt az, hogy sok korábbi és kortárs író nyelv-
ve még nincs alaposan dolgozva. Ezenkívül figyelembe veendő, hogy
Balassi anyanyelvjárása¹⁰² archaikus jellegű volt, s még inkább az, hogy

¹⁰² Balassi nyelvjárásával később behatóan foglalkozott HEGEDŰS ATTILA,
aki Balassi nyelvjárása című cikkében (IrtörtKözl. XCVIII [1994]: 682–7)
többek között ezt írja: „Összegzésül elmondhatjuk tehát, hogy Balassi

viszonylag nagyobb számú és különböző műfajú munka maradt fenn tőle.) A SzMK. Prologusában a költő maga vall irodalom- és nyelvfejllesztő céljairól. Azért írta a pásztordrámát, hogy megmutassa „magar neluenis megh lehetne ezaz mi egieb neuluen megh lehet,” (56). S mint írja: „Ha enis azert az magiar neluet ezel akartam megh gazdaganj” (56; Prologus).

nyelvjárása az észak-magyarországi (palóc) nyelvjárásokkal mutat rokonságot, közelebbről pedig számos vonásában a középpalóc nyelvjárástípus jellemvonásait hordozza”.

Summa

A kötetben levő cikkek és tanulmányok Balassi Bálint szövegeihez, elsősorban verseihez és a Szép magyar komédiához fűztek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázatokat, kommentárokat. Egyes szavak és kifejezések magyarázatát, néhány formula eredetét és összefüggéseit mutatták be, valamint szövegkritikai megjegyzéseket tettek. S Balassi szövegei alapján nemegyszer a magyar etimológiai és szótörténeti irodalmat is ki lehetett egészíteni. Ezek a fejtegetések véleményünk és reményünk szerint a versek, a Szép magyar komédia és más Balassi-szövegek több vitatott vagy nem magyarázott helyének az értelmezését is megoldják, illetve árnyaltabbá, pontosabbá teszik, s jobban megvilágítják azoknak az európai, szorosabban pedig a magyar kulturális hátterét és a korabeli magyar valósághoz való kötődését. Általános tanulságként azt is levonhatjuk, hogy noha Balassi a nyelvi invenció terén szintén kimagaslik elődei és kortársai közül, szó- frázis- és formulakincsében jobban kötődik a magyar irodalmi hagyományhoz és a beszélt nyelvhasználathoz, mint eddig gondolták. S ebből következően tüzetes filológiai elemzés alapján az is megállapítható, hogy Balassi műveinek több helyét egyszerűbben és konkrétábban magyarázhatjuk, értelmezhetjük, mint általában eddig tették.

Néhány gyakori rövidítés Jegyzéke

- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, [később] Budapest, 1862–1874.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Budapest.
Első kiadás: 1972. Második, átdolgozott kiadás: 2003.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.
Budapest, 1959–1962.
- IrtörtKözl. = Irodalomtörténeti Közlemények.
(ItK) Folyóirat. Budapest. I(1891)—.
- MNy. = Magyar Nyelv.
Folyóirat. Budapest. I(1905)—.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár. I–II.
Budapest, 1893–1901.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények.
Folyóirat. Pest, [később] Budapest. I(1862)—.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr.
Folyóirat. Pest, [később] Budapest. I(1872)—.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I–III. Budapest, 1890–1893.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. I– XI (A–Száj). Anyagát gyűjtötte SZABÓ T. ATTILA. Szerkesztette SZABÓ T.

- ATTILA. [Később szerkesztette] SZABÓ T. ATTILA,
VÁMSZER MÁRTA és mások. Bukarest, [később] Budapest–
Bukarest, Budapest–Kolozsvár, 1975–2002.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.
Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967–1984.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I., II/1., II/2.
Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1991, 1992, 1995.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. 1–4 (A–S).
Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–2002.

Az egyes, a XIX., a XX. vagy a XXI. században nyomtatásban is (többször) kiadott kódexeinknek különbözőrövidítései vannak, amelyekben a K a kódex szót jelöli. Például

CornK. = Cornides-kódex,

ÉrdyK. = Érdy-kódex.

A kódexek kézzel írott könyvméretű szövegek. A magyar nyelvű kódexeket többnyire a XVI. század első harmadában írták, másolták, de vannak korábbiak és későbbiek is. A legkorábbi kódexünk, a Jókai-kódex eredetije az 1370-es évekből származhat, ennek fennmaradt másolata pedig a XV. század közepéről.

A Balassi-verseket is tartalmazó Balassa-kódexet két korábbi elveszett kéziratból a XVII. század közepén másolták.

Summary

Comments on Balassi

Bálint Balassi (1554–1594) is the greatest poet in old Hungarian literature. His poems are also translated into a number of foreign languages. This book is a collection of papers on the language of Balassi, dealing mainly with certain words, phrases and formulae of the poet. The author comments on them, sometimes suggests new explanations, some etymologies or gives a wider European and specifically Hungarian cultural background for them. Though Balassi's language also rises above his contemporaries, the papers point out that in this respect he is more related to earlier and contemporary Hungarian literature and spoken language than hitherto was thought. Most of the papers in the book were published earlier, but in their present form they are partly enlarged and revised.

A. Molnár Ferenc Balassi-publikációinak bibliográfiája*

- Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből.* In: Jelentéstan és stílusztika.
Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Akadémiai Ki-
adó. Budapest, 1974. 378–385.
(Nyelvtudományi Értekezések 83.)
- Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből.*
Magyar Nyelv 72(1976): 308–320, 429–435.
- Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez.*
Magyar Nyelv 74(1978): 339–413.
- Szótörténeti adatok Balassi nyelvéből.*
Magyar Nyelv 75(1979): 383–384, 504–512.
- Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből.*
Magyar Nyelv 76(1980): 508–512.
- Szótörténeti jegyzék Balassi műveihez.*
Magyar Nyelv 76(1980): 116–120.
- Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi-versértelmezések).*
Hungarologische Beiträge 5(1995): 213–220.
- Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből.*

* A bibliográfiában azok a cikkek szerepelnek, amelyek kifejezetten vagy nagyrészt Balassival foglalkoznak. Olyan cikkek, amelyek egyes részeikben csak kitérnek Balassira, vagy csak a költőtől való adatokat tartalmazzak, nem kerültek be a bibliográfiába.

[Részletek a fentebbi, 1976-os publikációból, az eredeti szövegközi hivatkozások lábjegyzetbe téve]. In: A. Molnár Ferenc. *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár, 1999. 77–101 (AESz-füzetek 4).

Balassi-magyarázatok.

Magyar Nyelvőr 125(2001): 488–492.

Balassi- és Zrínyi-magyarázatok.

Magyar Nyelv 98(2002): 470–473.

Kommentárok Balassi Bálint Az erdéli asszony kezéről című verséhez. In: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. Gréczi-Zsoldos Enikő, Kovács Mária. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Miskolc, 2002. 130–133. (A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.)

A régi magyar katonai nyelv egy kifejezéséről (fejeket szed). In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 2003. 85–91.

Balassi Bálint formuláiról.

Hungarologische Beiträge 15(2004): 69–78.

Balassi-kommentárok. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen, 2005.

(Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 6)

NYELVI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATTÁR
KIADVÁNYOK

Sorozatszerkesztő: A. Molnár Ferenc

1. Radócné Bálint Ildikó: *A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben*. Szenci Molnár Társaság. Budapest, 2001. 61 l. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 1.)
2. Huszár Gál & Huszár Dávid: *Imádkozó könyv 1561, 1574, 1577*. Sajtó alá rendezte, bevezette és mutatózta Fekete Csaba. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszéke. Debrecen, 2000 [2002]. XXIV+156 l. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének Tanulmányi Füzetei 10. [Szerk. Ifj. Fekete Károly] – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 2. [Szerk. A. Molnár Ferenc])
3. *Liturgia Sacrae Cœnæ... [Pataki agenda]*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Sárospatak, 2003. 106 l. (Acta Patakina XV. [Redigit Dionysios Dienes] – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3. [Szerk. A. Molnár Ferenc])
4. *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Szerkesztette A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2003. 218 l. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
5. *Reguly Antal finn népköltészeti fordításai*. Közzéteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta A. Molnár Ferenc. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2003. 66 l. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 5.)
6. A. Molnár Ferenc: *Balassi-kommentárok*. Debreceni Egyetem, Magyar 6.)Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen, 2005. 156 l. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok